

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir.
(Reyestr № 4254)

ISSN 2957-3882 (Print)
ISSN 2957-6423 (Online)

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

ŞƏRQ ARAŞDIRMALARI

elmi-nəzəri jurnal

ВОСТОЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

научно-теоретический журнал

EASTERN STUDIES

scientific-theoretical journal

№ 1 (13)

yanvar-iyun
cild/vol. 8, 2026

Bakı-2026

BAŞ REDAKTOR:

Akademik Gövhər BAXŞƏLİYEVƏ - AMEA Akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun direktoru

BAŞ REDAKTORUN MÜAVİNİ:

Fil.ü.f.d., dos. Ruhəngiz CÜMŞÜDLÜ - AMEA Akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini

MƏSUL KATİB:

Fil.ü.f.d., dos. Lalə ƏLİYEVƏ - AMEA Akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun Yazılı abidələrin tədqiqi və nəşri şöbəsinin aparıcı elmi işçisi

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ:

Akademik İ.Həbibbəyli -	AMEA-nın prezidenti
Akademik V.V.Naumkin -	Rusiya Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutunun elmi rəhbəri
Akademik A.B.Kudelin -	Rusiya Elmlər Akademiyasının M.Qorki adına Dünya Ədəbiyyatı İnstitutunun elmi rəhbəri
Akademik N.Axundova -	AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
Akademik N.Vəlixanlı -	AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin direktoru
Akademik M.Nağısoylu -	AMEA-nın müşaviri
Akademik Ş.Mustafayev -	Türk Akademiyasının prezidenti
Professor T.Məlikli -	AMEA N.Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
Professor İ.F.Popova -	Rusiya Elmlər Akademiyasının Şərq Əlyazmaları İnstitutunun direktoru
Professor T.Cəmil -	Babes-Bolyai Universitetinin Türkologiya və Mərkəzi Asiya Araşdırmaları İnstitutunun direktoru, Rumıniya
Professor T.Seyhan -	Memar Sinan İncəsənət Universiteti, Türkiyə
Professor M.E.Kılıç -	İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının İslam Tarixi, İncəsənəti və Mədəniyyəti Araşdırma Mərkəzinin baş direktoru
Professor M.Xalvaşi -	Batumi Şota Rustaveli Dövlət Universiteti, Gürcüstan
Professor E.Quliyev -	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin "Türk Araşdırmaları" Elmi-Tədqiqat Mərkəzinin rəhbəri
Professor M.M.Əbdülhəmid -	İraq Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin direktoru
Professor H.Eren -	Türkiyə
Professor S.Rüstəмова-Tohidi -	AMEA Akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
Professor M.Kazımov -	Bakı Dövlət Universiteti, Orta Şərq dilləri və ədəbiyyatı kafedrasının müdiri
Professor İ.Həmidov -	AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Ortaq başlanğıc və İntibah dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin müdiri

REDAKTORLAR: H.Ağamoğlanov, İ.Bağırov, Ş.Şahbazova

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜNVANI:

Hüseyn Cavid prospekti 117

Bakı, Azərbaycan, AZ1143

Tel: (+994) 0554711366

Rəsmi sayt: es.anas.az

E-mail: sherq.arashdirmalari@mail.ru

Fb.com/Şərq araşdırmaları elmi-nəzəri jurnal

Academia.edu/Şərq araşdırmaları (elmi-nəzəri jurnal)

© akad. Z.M.Bünyadov adına
Şərqşünaslıq İnstitutu, 2026

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Академик Говхар БАХШАЛИЕВА - директор Института Востоковедения имени академика
З.М. Бунядова НАНА

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Д.ф.п.ф., доцент Рухангиз ДЖУМШУДЛУ - заместитель директора по научной работе Института
Востоковедения имени академика З.М.Бунядова НАНА

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ:

Д.ф.п.ф., доцент Лала АЛИЕВА - ведущий научный сотрудник отдела исследования и публикации
памятников письменности Института Востоковедения имени
академика З.М.Бунядова НАНА

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

Академик И.Габибейли –	Президент НАНА
Академик В.В. Наумкин –	Научный руководитель Института востоковедения РАН
Академик А.Б. Куделин –	Научный руководитель Института мировой литературы имени М. Горького РАН
Академик Н. Ахундова -	Институт истории НАНА им. А. Бакиханова
Академик Н.Валиханлы –	директор Музея национальной истории Азербайджана НАНА
Академик М. Нагысойлу –	советник НАНА
Академик Ш. Мустафаев –	президент Турецкой академии
профессор Т.Меликли -	Национальный Музей Азербайджанской Литературы НАНА им. Н.Гянджеви
Профессор И.Ф. Попова –	директор Института восточных рукописей РАН
Профессор Т. Джемиль –	директор Института тюркологии и исследований Центральной Азии Университета Бабеш-Бойяи, Румыния
Профессор Т. Сейхан –	Университет искусств Мемара Синана, Турция
Профессор М.Э.Кылыч –	генеральный директор Центра исследований исламской истории, искусства и культуры Организации исламского сотрудничества
Профессор М. Халваши -	Батумский государственный университет имени Шота Руставели, Грузия
Профессор Э.Гулиев –	руководитель Научно-исследовательского центра «Тюрковедение» Азербайджанского Государственного Педагогического Университета
Профессор М.М. Абдулхамид –	директор Иракского центра стратегических исследований
Профессор Х. Эрен -	Турция
Профессор С.Рустамова-Тохиди -	Институт Востоковедения НАНА имени академика З.М.Бунядова
Профессор М.Кязимов –	Бакинский Государственный Университет, заведующий кафедрой языков и литературы Среднего Востока
Профессор И.Гамидов –	заведующий отделом азербайджанской литературы, Общих начал и периода Возрождения Института литературы имени Низами Гянджеви НАНА

РЕДАКТОРЫ: Х.Агамогланов, И. Багиров, Ш.Шахбазова

АДРЕС РЕДАКЦИИ:

Проспект Гусейна Джавида 117
Баку, Азербайджан, AZ1143
Тел: (+994) 0554711366
Официальный сайт: es.anas.az
E-mail: sherq.arashdirmalari@mail.ru
Fb.com/Şərq araşdırmaları elmi-nəzəri jurnal
Academia.edu/Şərq araşdırmaları (elmi-nəzəri jurnal)

EDITOR-IN-CHIEF:

Academician Govhar BAKHSHALIYEVA - Director of the Institute of Oriental Studies named after Academician Z.M.Bunyadova of ANAS

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF:

Associate Professor Ruhangiz JUMSHUDLU - Deputy Director of the Institute of Oriental Studies named after Academician Z.M.Bunyadova of ANAS

EXECUTIVE SECRETARY:

Associate Professor Lala ALIYEVA - Leading Researcher in the Department of Research and Publication of Written Monuments at the Institute of Oriental Studies named after Academician Z.M.Bunyadov of ANAS

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

Academician I.Habibbeyli	President of ANAS
Academician V.V.Naumkin	President of the Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences
Academician A.B.Kudelin	Scientific adviser of the Institute of World Literature named after M.Gorky of the Russian Academy of Sciences
Academician N.Akhundova	Institute of History named after A.Bakikhanov of ANAS
Academician N.Valikhanli	General Director of the National History Museum of Azerbaijan of ANAS
Academician M.Naghisoylu	Advisor of ANAS
Academician Sh.Mustafayev	Institute of Oriental Studies named after Academician Z.M.Bunyadov of ANAS, head of the Department of History and Economy of Turkey
Professor T.Malikli	National Museum of Azerbaijani Literature named after N.Ganjavi of ANAS
Professor I.F.Popova	Director of the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences
Professor T.Jamil	Director of the Institute of Turkology and Central Asian Studies, Babes-Bolyai University, Romania
Professor T.Seyhan	Mimar Sinan Fine Arts University, Turkey
Professor M.E.Kilic	General Director of the Research Center for Islamic History, Art and Culture of the Organization of Islamic Cooperation
Professor M.Khalvashi	Batumi Shota Rustaveli State University, Georgia
Professor E.Guliyev	Head of the Research Center for Turkic Studies of the Azerbaijan State Pedagogical University
Professor M.M.Abdulhamid	Director of the Iraq Institute for Strategic Studies
Professor H.Eren	Turkey
Professor S.Rustamova-Tohidi	Institute of Oriental Studies named after Academician Z.M.Bunyadov of ANAS
Professor M.Kazimov	Baku State University, head of the Department of Middle Eastern Languages and Literature
Professor I.Hamidov	Institute of Literature named after Nizami of ANAS, Head of the Department of Ancient Azerbaijani Literature

EDITORS: H.Aghamoghlanov, I.Baghirov, Sh.Shahbazova

EDITORIAL ADDRESS:

Huseyn Javid Avenue 117

Baku, Azerbaijan, AZ1143

Tel: (+994) 0554711366

Official website: es.anas.az

E-mail: sherq.arashdirmalari@mail.ru

Fb.com/Şərq araşdırmaları elmi-nəzəri jurnal

Academia.edu/Şərq araşdırmaları (elmi-nəzəri jurnal)

MÜNDƏRİCAT

ƏDƏBİYYAT

Elmira MƏMMƏDOVA-KEKEÇ. Karay türk ədəbiyyatında dini motivlər (Yakov Maleçkinin “Hüzur ölkəsi” əsəri əsasında)	8
Adilə FƏRGÜZADOVA. Şəhriyarın “Divan”ında distant təkrar modelləri.....	20
Samirə SƏFƏROVA. Müasir türk uşaq ədəbiyyatının inkişaf tarixi	31

FİLOLOGİYA

Faidə OMAROVA. Derivasiya və valentlik: Qıpçaq qrupu türk dillərinin leksikoloji baxımdan araşdırılması	45
--	----

TARİX, ETNOQRAFIYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

Oruc QULİYEV. Azərbaycan İkinci Dünya Müharibəsi illərində (Səməd Vurğunun şəxsi arxivindəki məktublar əsasında)	54
Aytəkin QƏHRƏMANOVA. Yazılı mənbələrdə xalqımızın ailədaxili münasibətlərə yanaşması (yazılı mənbələr əsasında etnoqrafik araşdırma).....	67
Aytən İMANOVA. Şəxsi arxivlərin milli ideologiya tarixinin öyrənilməsində əhəmiyyəti (M.Füzuli adına ƏYİ-nin materialları əsasında)	77
Şahin YƏHYAYEV. Hacı Zeynalabdin Şirvaninin “Riyaz əs-siyahət” əsərində coğrafi koordinatlar.....	92
Fərman ƏMİROV. Türkiyə, Suriya və İraq arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdə su vacib element kimi (1960-1980-ci illər)	101
Müqabil MƏMMƏDOV. Tarixi-mədəni aspektdən uyğur türkləri	111
Günay ƏLİYEVƏ. 2003-cü ildə İraqa müdaxilə: səbəb, məqsəd və nəticələri	120

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИТЕРАТУРА

Эльмира МАМЕДОВА-КЕКЕЧ. Религиозные мотивы в караимской тюркской литературе (на основе произведения Якова Малечки «Страна умиротворения»)	8
Адила ФЯРГЮЗАНОВА. Модели дистантного повтора в «Диване» Шахрияра.....	20
Самира САФАРОВА. История развития современной турецкой детской литературы	31

ФИЛОЛОГИЯ

Фаида ОМАРОВА. Деривация и валентность: исследование кипчакской группы тюркских языков в лексикологическом аспекте	45
---	----

ИСТОРИЯ, ЭТНОГРАФИЯ И ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Орудж ГУЛИЕВ. Азербайджан в годы Второй Мировой Войны (по материалам писем из личного архива Самеда Вургуня).....	54
Айтекин ГАХРАМАНОВА. Подход к внутрисемейным отношениям нашего народа в письменных источниках (этнографическое исследование на основе письменных источников.....	67
Айтен ИМАНОВА. Значение личных архивов в изучении истории национальной идеологии (по материалам Института Рукописей им. М. Физули)	77
Шахин ЯХЬЯЕВ. Географические координаты в произведении “Рияз ас-Сийяхат” Хаджи Зейналабдин Ширвани.....	92
Фарман АМИРОВ. Вода как существенный элемент взаимоотношений Турции, Сирии и Ирака (1960–1980-е годы).....	101
Мугабиль МАМЕДОВ. Уйгурские тюрки в историческом и культурном аспектах.....	111
Гюнай АЛИЕВА. Вмешательство в Ирак в 2003 году: причины, цели и последствия.....	120

CONTENTS

LITERATURE

Elmira MAMMADOVA-KEKECH. Religious Motifs in Karaim Turkic Literature (Based on the Work “Bazlyk Jerde” (“The Land of Leace”) by Jokubas Maļeckas)	8
Adila FARGUZADOVA. Models of Distant Repetition in Shahryar’s Divan	20
Samira SAFAROVA. The History of the Development of Modern Turkish Children's Literature	31

PHILOLOGY

Faida OMAROVA. Derivation and Valency: A Lexicological Study of the Kipchak Group of Turkic Languages	45
---	----

HISTORY, ETHNOGRAPHY AND POLITICAL SCIENCES

Oruj GULIYEV. Azerbaijan During the Years of World War II (Based on Letters from the Personal Archive of Samad Vurgun)	54
Aytakin GAHRAMANOVA. The Approach to Intra-Family Relations of Our People in Written Sources (An Ethnographic Study based on Written Sources)	67
Aytan IMANOVA. The Importance of Personal Archives in the Study of the History of National Ideology (Based on Materials From the M. Fizuli Institute of Manuscripts)	77
Shahin YAHYAYEV. Geographical Coordinates in Haji Zeynalabdin Shirvani’s Work “Riyaz al-Siyahat”	92
Farman AMIROV. Water as an Essential Element in Relations between Turkey, Syria and Iraq (1960s–1980s)	101
Mugabil MAMMADOV. Historical and Cultural Aspects of the Uyghur Turks	111
Gunay ALIYEVA. The 2003 Intervention in Iraq: Causes, Purposes and Ponsequences	120

ƏDƏBİYYAT

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2026.1.8>KARAY TÜRK ƏDƏBİYYATINDA DİNİ MOTİVLƏR
(YAKOV MALEÇKİNİN “HÜZUR ÖLKƏSİ” ƏSƏRİ ƏSASINDA)

Elmira MƏMMƏDOVA-KEKEÇ

*Filologiya üzrə elmlər doktoru,**Bakı Avrasiya Universitetinin professoru**Xəzər Universiteti, Dillər və ədəbiyyat departamenti**E-mail: mamedovaelmira4@gmail.com**Daxilolma tarixi: 03.03.2026**Düzəliş tarixi: 16.03.2026**Nəşrə təsdiq tarixi: 25.05.2026*

XÜLASƏ

Türk xalqları qədimlərdən etibarən müxtəlif təbiət qüvvələrinə inanmış, bozqır türk mədəniyyətində əsas dini inanc isə Göy-Tanrıçılıq olmuşdur. Lakin daha sonrakı dövrlərdə müxtəlif coğrafiyalarda yaşayan türklər qonşu xalqların da dini inanclarını qəbul etmişlər: buddizm, manixəizm, xristianlıq, islam, müsəvilik və s. Karay türkləri Xəzər xaqanlığının varisləri hesab edilirlər və məlum olduğu kimi, Xəzər İmperiyasının rəsmi dövlət dini müsəvilik olmuşdur. Bu baxımdan türk xalqlarının böyük bir qismi islam dinini qəbul etsələr də, Ərəbistan yarımadasından daha şimal və şərqdə yaşayan türklər əvvəlki dini inanclarında qalmışlar. Karay türkləri XIV əsrdən etibarən Krım yarımadasından Avropaya köçürülmüş, XX əsrin əvvəllərində üç müxtəlif yerdə - Krım, Polşa və Litva ərazisində öz mətbuat və ədəbiyyatlarını yaşatmağa çalışmışlar. Krımda yaşayan karayların “Məcumə” adlanan ailə məcmuələrində qonşu müsəlman Krım tatarlarının təsiri ilə islam motivli zəngin örnəklər də yer almış, onlar Aşıq Ömər in bu cür məzmunlu şeirlərini belə öz dəftərlərinə daxil etmişlər. Bununla yanaşı, həmin dəftərlərdə, eləcə də karay şair və yazarlarının əsərlərində müsəvilik inancından qaynaqlanan bir çox motivlərə də rast gəlmək mümkündür. Yakov Maleçkinin “Hüzur ölkəsi” mənzuməsi də Peyğəmbər kitabına istinadən yazılmış, bu mənzum dramında müəllif vəd edilən cənnətin poetik versiyasını yaratmışdır. Mənzum dramda ilan, aslan, inək, qurd, ayı kimi heyvan obrazları şəxsləndirilmiş, onlardan sadəcə birincisi cənnətdən uzaqlaşdırılmışdır. Bunun səbəbi isə yenə də Peyğəmbərlər kitabında öz əksini tapmışdır. İlan Həvvaya yalan söyləyib Adəmlə cənnətdən çıxarılmasına səbəb olduğuna görə əbədi olaraq lənətlənmişdir. Yakov Maleçki cənnət arxetipinə yeni ad olaraq müəyyənləşdirdiyi “Hüzur ölkəsi” mənzum dramında Zamanı bütün hadisələrin şahidi kimi baş qəhrəman olaraq seçmiş və cənnətdən qovulmadan başlayaraq vəd edilən cənnətdəki günə qədər heyvanların timsalında günah və şər anlayışlarını dini motivli ilan arxetipi əsasında izah etmişdir.

Açar sözlər: Karay, Yakov Maleçki, Tövrat, ilan, Adəm və Həvva.

РЕЛИГИОЗНЫЕ МОТИВЫ В КАРАИМСКОЙ ТЮРКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ (НА ОСНОВЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ЯКОВА МАЛЕЧКИ «СТРАНА УМИРОТВОРЕНИЯ»)

Эльмира МАМЕДОВА-КЕКЕЧ

*Доктор филологических наук,
профессор Бакинского Евразийского университета,
кафедры языков и литературы Хазарского университета
E-mail: mamedovaelmira4@gmail.com*

Дата поступления: 03.03.2026

Дата исправления: 16.03.2026

Дата утверждения к публикации: 25.05.2026

АННОТАЦИЯ

Тюркские народы с древних времен верили в различные природные силы, основным же религиозным верованием в степной тюркской культуре был культ Небесного Божества. Однако в более поздние периоды тюрки, проживавшие в разных географических регионах, переняли также религиозные верования соседних народов: буддизм, манихейзм, христианство, ислам, иудаизм и др. Караимские тюрки считались наследниками Хазарского хаганата, и, как известно, официальной государственной религией Хазарской империи был иудаизм. С этой точки зрения, хотя значительная часть тюркских народов и приняла ислам, турки, проживавшие севернее и восточнее Аравийского полуострова, сохранили свои прежние религиозные верования. В XIV веке Караимские тюрки были переселены с Крымского полуострова в Европу, в начале XX века они пытались сохранить свою прессу и литературу в трех разных местах — на территории Крыма, Польши и Литвы. Семейные собрания проживавших в Крыму караимов, называемые «Меджума» и находившиеся под влиянием соседних мусульманских крымских татар, включали также образцы, богатые исламскими мотивами, и даже содержали в своих записных книжках стихи Ашуга Омара с подобным содержанием. Кроме того, в этих записных книжках, а также в произведениях караимских поэтов и писателей можно найти множество мотивов, заимствованных из иудаизма. Драма Якова Малечки «Страна умиротворения» также написана с отсылкой к Торе, в которой автор создал поэтическую версию обещанного рая. В драме персонифицированы образы животных, таких как змея, лев, корова, волк и медведь, только первое из которых исключено из рая. Причина этого снова отражена в книгах Пророков. Кроме того, в этих записных книжках, а также в произведениях караимских поэтов и писателей можно найти множество мотивов, заимствованных из иудаизма. Драма Якова Малечки «Страна умиротворения», в которой автор создал поэтическую версию обещанного рая, также написана с отсылкой к Пророкам. В драме персонифицированы образы таких животных, как змея, лев, корова, волк и медведь, из которых только первое исключено из рая. Причина этого также отражена в Торе. Змей, за то, что солгал Еве, был навеки проклят и изгнан из рая вместе с Адамом. В своей драме «Страна умиротворения» Яков Малечка, выбрав Время в качестве главного героя как свидетеля всех событий, определил новое название архетипа рая, и, основываясь на религиозно мотивированном архетипе змея, через образы животных объяснил понятия греха и зла, начиная с изгнания из рая и заканчивая обещанным днем в раю.

***Ключевые слова:** Карай, Яков Малечка, Тора, змей, Адам и Ева.*

**RELIGIOUS MOTIFS IN KARAIM TURKIC LITERATURE
(BASED ON THE WORK “BAZLYK JERDE” (“THE LAND OF PEACE”) BY JOKUBAS MAŁECKAS)**

Elmira MAMMADOVA-KEKECH

*Doctor of Sciences in Philology,
Professor at Baku Eurasian, University Khazar University,
Department of Languages and Literature
E-mail: mamedovaelmira4@gmail.com*

Date of submission: 03.03.2026

Date of revision: 16.03.2026

Date of acceptance for publication: 25.05.2026

ABSTRACT

Turkic peoples have long believed in a variety of natural forces, and Tengrism was the main religion practiced in steppe Turkic civilization. However, in later periods, Turks living in different geographical regions adopted the religious beliefs of neighboring peoples as well, including Buddhism, Manichaeism, Christianity, Islam, Judaism, and others. The Karaim Turks are considered the successors of the Khazar Khaganate, and as is well known, the official state religion of the Khazar Empire was Judaism. In this respect, although a large part of the Turkic peoples adopted Islam, Turks living further north and east of the Arabian Peninsula retained their earlier religious beliefs. Beginning from the 14th century, Karaite Turks were relocated from the Crimean Peninsula to Europe, and in the early twentieth century they attempted to preserve their press and literature in three different regions, such as Crimea, Poland, and Lithuania. In the family compilations of the Crimean Karaites called “*Collection*”, works rich in Islamic motifs influenced by their Muslim Crimean Tatar neighbors were also included. They even copied poems of Ashiq Omar with such themes into their notes. These notes, as well as the writings of Karaim poets and authors, include many motifs derived from Jewish belief. The drama “*The Land of Peace*” by Jokubas Małeckas was written with reference to the Torah, the Book of the Prophets, and in this work the author created a poetic version of the promised paradise. The drama personifies a number of creatures, including the serpent, lion, cow, wolf, and bear; only the serpent is left out of paradise. The reason for this is also reflected in the Book of the Prophets. The serpent is eternally cursed because it lied to Eve and caused Adam and Eve to be expelled from paradise. In the drama “*The Land of Peace*,” presenting a new name for the archetypal paradise, Jokubas Małeckas chooses Time as the central figure, depicting it as the observer of all occurrences. Starting with the banishment from paradise and continuing until the arrival of the foretold paradise, the poet elucidates the notions of sin and wickedness via animal symbols, especially through the serpent as a religiously inspired archetype.

Keywords: *Karaite, Jokubas Małeckas, Torah, serpent, Adam and Eve.*

Giriş

Karay türk ədəbiyyatının nümayəndələrindən olan Yakov Maleçki* 1889-1952-ci illər arasında yaşamışdır. Onun haqqında məlumatlar azdır. Təhsilinə Vılñsdə liseydə başlamış, daha sonra incəsənət məktəbində oxumuşdur. 1919-cu ildən sonra Kaunasda, daha sonra isə Panevejisdə yaşamışdır. Əsərləri XX əsrin birinci yarısında nəşr olunmuş “Karay avazı” (1931-1938) və “Onarmax” (1934-1939) jurnallarında dərc edilmişdir. (Karay yırları, 1989, s. 56) Yakov Maleçki yaradıcılığından bizə həmin jurnallarda nəşr etdirdiyi nümunələr gəlib çatmışdır. “Onarmax” jurnalında onun “Haqq yolu” adlı əsəri nəşr edilmiş və o, Mixail Tinfoviç, Daniel Çaproçki (Czaprocki) ilə birlikdə Litva karaylarının bu dərgidəki təmsilçilərindən olmuşdur. (Kizilov M., 2015, s. 181) Ümumiyyətlə, müasir Karay yazılı ədəbiyyatı nümunələri məhdud saydadır və bu baxımdan sadəcə bəzi antologiyaların adlarını çəkmək, eləcə də yuxarıda adları qeyd edilən jurnallarda şeir və dram əsərlərini nəşr etdirmiş müəlliflərin müəyyən kitablarından bəhs etmək mümkündür. Bu baxımdan Yakov Maleçkinin də bizə məlum olan yaradıcılıq nümunələri içərisində “Sevgilər”, “Qaraquşcuq”, “İki Kırım”, “Yay gecəsi”, “Hüzur ölkəsi” kimi mənzumələri diqqəti cəlb edir. Əvvəlki şeirlər lirik, vətənpərvərlik və milli kimliklə bağlı olsa da, sonuncu mənzumə dini motivi ilə diqqəti cəlb edir.

Məlum olduğu kimi, karay türkləri Xəzər dövlətinin varisləri hesab edilirlər və həmin xaqanlıq dövründə müsəvilik rəsmi dövlət dini olaraq qəbul edilmişdir. Karay ədəbiyyatının klassik mərhələsi dini mətnlərlə səciyyələnmiş və bu zaman müsəviliklə bağlı motivlərə geniş şəkildə müraciət olunmuşdur. Tədqiqatçıların fikrincə, karay türkcəsi ilə yazılmış ilk mətnlər dini mətnlərdir, burada daha çox “Tövrat”ın tərcümələrindən və duaların çevrilməsindən bəhs etmək mümkündür.

Karay ədəbi dilinin başlanğıcı karay yazarı Əl-Kirkisaninin X əsrdə “Tövrat”ı ibrani əlifbası ilə karay türkcəsinə çevirdiyi mətn hesab edilir. Abdulkadir Öztürkə görə, daha sonra – 1528-1529-cu illərdə Venedikdə ibrancə nəşr edilən bir karay din kitabı və karay türkcəsinin Kırım dialekti ilə yazılmış bir ilahi ilk qaynaqlar sırasında yer alır. Məlum olduğu kimi, mətbəə və çap işlərinin mövcudluğu ədəbiyyatın da inkişafına təsir göstərmişdir. Bu baxımdan 1731-ci ildə Baxçasarayda ilk karay mətbəəsinin yaradılması böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Burada əvvəlcə “Mekabbeç” adı verilən dini kitablar və ilahilər nəşr edilmişdir. (Öztürk A., 2015, s. 67) Tədqiqatçıların fikrincə, bu tərcümələrin dili ilə “Kodeks Kumanikus”un dil-üslub xüsusiyyətləri çox bənzərliyi ilə seçilmişdir. (Kuzgun Ş., 1985, s. 325) 1528-29-cu illərdə Venesiyada karayca dua kitabları nəşr edilmişdir. (Zajaczkowski, A., 1996, s. 14)

Karay ədəbiyyatının ilk bədii mətnləri içərisində isə XVIII əsrdə Qüdsdə Anan ben David dövrünə aid bir məbədin yenidən inşası üçün yola düşən Josef ben Jesuanın səyahət zamanı yaşadığı çətinliklərdən bəhs edən “Karañğı Bulut” (“Qara bulud”) adlı şeir kitabı tədqiqatçılar tərəfindən vurğulanmışdır. Bundan başqa, Volında yaşayan və çarəsiz vəziyyətdə qalan karayların halını təsvir edən “Biyilər biyi nek çıdeysın” (“Ey bəylərin bəyi nə üçün acı içindəsən?”) adlı mənzumə karay poeziyasının başlanğıc qaynaqları sırasında sadalanmışdır. (Öztürk A., 2015, s. 68)

Digər türk xalqlarında olduğu kimi, Karay ədəbiyyatının da formalaşmasında Avropa ədəbiyyatından tərcümələr də özünəməxsus rol oynamışdır. (Doğruer S., 2007, s. 52) Qeyd edək ki, Yakov Maleçki də Puşkin, Krilov, Maironis kimi məşhur yazarların əsərlərini Karay türkcəsinə çevirmişdir. (Karay yırları, 1989, s. 56) Həmin əsərlər “İştirğan Tüzüvlər” (“Toplu əsərlər”) adı altında 1938-ci ildə Litvada nəşr edilmişdir. (Gökçe F., 2000, s. 32) Bütün karay şairlərinin yaradıcılığında bu və ya digər dərəcədə dini mövzular yer almışdır.

1. Cənnətdən qovulma və günah anlayışı

Yakov Maleçkinin mənzum dram janrında olan “Hüzur ölkəsi” əsəri on bölümdən ibarətdir və Tövrat və Peyğəmbərlər kitabına istinadən, Adəmin cənnətdən qovulması hadisəsindən çıxış edilərək qələmə alınmışdır. Yasaq və onun pozulması müqəddəs kitablarda verilən bir ibrətamiz hadisə kimi

* Şairin adı qaynaqlarda müxtəlif şəkildə işlədilmişdir: Jokūbas Maleckas, Jacob Maleckas, Yaakow Malecki

Tövratda və Quranda bu baxımdan müxtəlif şəkildə əks olunmuşdur. Belə ki, Adəm və Həvvanın cənnətdə meyvəsini yemələri qadağan olunmuş ağacın hekayəsi Qurana görə, şeytanın aldatması nəticəsində baş verir və onlar qovulurlar. Tövratda isə aldatma funksiyasını yerinə yetirən ilandır və musəvilərin müqəddəs kitabında (Daşdemir Ö., 2020, s. 329) bu baxımdan “İnsanın günahı” adlı hissədə aşağıdakı hadisə nəql edilir: “İlan Əbədi və Əzəli (Xaliq) Allah tərəfindən yaradılmış bütün çöl heyvanlarından daha hiyləgər idi. Və o (ilan) qadına dedi: “Doğrudanmı Allah [sizə] bağda olan heç bir ağacdan [bəhrə] yeməyin dedi?” Və qadın ilana dedi: “Bağın ağaclarının bəhrələrindən yeyə bilərik, [Yalnız] bağın ortasında ki ağacın meyvələri barədə Allah dedi: – Ölməmək üçün ondan (o ağacdan) yeməyin və ona toxunmayın!” İlan qadına dedi: “Yox, qətiyyənlə ölməzsiniz. Allah bilir ki, siz onlardan (o ağacın meyvələrindən) yediyiniz gün gözləriniz açılacaq və Allah kimi (siz də) xeyirləşəri biləcəksiniz”. Qadın gördü ki, bu ağac (ağacın meyvəsi) yemək üçün yaxşıdır, gözə xoş görünür və bu ağac [insanı] aqlın inkişafına həvəsləndirir. Və [qadın] o meyvələri dərib yedi. [Həmin meyvədən] onunla birlikdə olan ərinə də verdi və o [da] yedi. [Həmin vaxt] hər ikisinin gözləri açıldı, çılpac olduqlarını anladılar, [və buna görə də] əncir yarpaqlarını hörüb özlərinə (bədənlərinin açıq hissələrinə) bağ düzəldilər (örtüldülər). Onlar Əbədi və Əzəli (Xaliq) Allahın günün sərinliyində bağda dolayan səsinə eşitdilər. Adəm və onun zövcəsi Əbədi və Əzəli (Xaliq) Allahın hüsurundan qaçıb bağın ağaclarının arasında gizləndilər. Əbədi və Əzəli (Xaliq) Allah Adəmi səsləyib dedi: “[Sən] haradasan?” Və o (Adəm) dedi: «Mən sənin bağda səsinə eşitdim və çılpac olduğum üçün qorxub, gizləndim». Və O (Allah) dedi: “Kim sənə dedi ki, sən çılpacsan? Sənə yeməyi Mən qadağan etdiyim ağacdan [meyvə] yeməmişən ki?” Adəm dedi: “Mənimlə birgə olmaq (yaşamaq) üçün Sən verdiyin (yaratdığın) o qadın mənə o ağacdan [meyvə] verdi, mən [də] yedim». Əbədi və Əzəli (Xaliq) Allah qadına dedi: “Sən nə etmişən?” Qadın dedi: “İlan məni yoldan çıxartdı, mən də yedim». Əbədi və əzəli (Xaliq) Allah ilana dedi: “Sən belə etdiyin üçün bütün qaramallar və çöl heyvanları (canlıları) arasında lənətlənirsen. Qarın üstündə sürünəcəksən, həyatının bütün günlərində torpaq yeyəcəksən». “Mən səninlə (ilanla) qadın arasında, sənin törəmələrinlə onun nəvə-nəticələri arasında düşmənçilik salacağam. Onlar (nəvə-nəticələr) sənin başından vuracaq, sən də onu dabanından vuracaqsan (sancacaqsan)”. [Sonra] O (Allah), qadına dedi: “Sənin hamiləliyində sənə çox əzab verəcəyəm, uşaqlarını əzab ilə doğacaqsan”. (Tövrət, 2019, s. 18-19) Dini qaynaqda olan bu motivin folklorda və yazılı mətnlərdə müxtəlif interpretasiyalarını görmək mümkündür. Ümumiyyətlə, ilan motivi dünya xalqlarının mifologiyasında özünəməxsus səciyyəsi ilə seçilmiş, şər və kölgə arxetiplərinin təzahürü kimi ortaya çıxmışdır. İlan öz dərisini dəyişdirə bilən heyvan olduğu üçün bir çox hallarda yenilənməni və dirçəlişi də simvollaşdırmışdır. Bu baxımdan o, əbədililiyi də rəmzləşdirmişdir. “Gilqamış” dastanında ilan məhz bu simvolu ilə üzə çıxmış, ölməzlik bitkisini oğurlayaraq dərisini yeniləyən və cavanlaşan varlıq olaraq təsvir edilmişdir. “Dastanda Gilqamış və Utnapiştimin ölümsüzlük bitkisini tapmaq üçün dəniz səyahətinə başlamasından, otu dənizin dibində tapıb çıxardıqdan sonra ilanının onun əlindən alıb yeməsindən və həmin anda yenidən cavanlaşmasından bəhs olunmuşdur. Bu dastanın təsiri ilə ilan həm ölməzliyin, həm də şərin simvolu kimi qəbul edilməyə başlanmışdır”. (Çiftçi P., 2024, s. 265)

Dini kitablarda yaradılış və ibrət məsələləri ilə əlaqədar olaraq müxtəlif heyvanların adları çəkilmiş, “İsrailoğullarının müqəddəs kitabı olan Tövratda ümumiyyətlə canlı mənasını verən “hayyah” sözü ilə heyvanlar, “bair” sözü ilə isə hər növ heyvan və ya yalnız yük heyvanları, “behemah” sözü ilə isə dördayaqlı heyvanlar nəzərdə tutulmuşdur. Bundan əlavə, 155 sözlə 122 heyvan növü qeyd edilmişdir”. (Armutak A., 2008, s. 41) Mal-qara (buğa, öküz, camış, inək, dana), at, eləcə də antilop, ceyran, cüyür, maral, pələng, meymun, eşşək, qatır, canavar, yarasa, ayı, begemot, pişik, keçi, dağ keçisi, dəvə, qoyun, qoç, it, tazi, dovşan, zebra, donuz, çöl donuzu, şir, tülkü, kirpi, porsuq, kərgədan, köstəbək, siçan, fil, sansar, kaftar, bəbir, bildirçin, balina, delfin, qarğa, qağayı, sərçə, şahin, qartal, dəvəquşu, ququ quşu, bayquş, qaranquş, durna, qarabatdaq, kərkəs, kəklik, toyuq, xoruz və feniks, gürzə, timsah, kərtənkələ, buqələmun, salamandr, pinqvin, suiti, kobra, qurbağa, əjdaha, çəyirtkə, əqrəb, hörümçək, arı, ilbiz, tırtıl, milçək, birə, bit, kəpənək, zəli, mərcan və s. kimi müxtəlif tip canlılar (Armutak A., 2008, s. 41) dini kitabda heyvanlar aləmi kimi təmsil olunmuş və

onlar arasında sadəcə ilan ilk insanlar olan Adəm və Həvvanın cənnətdən qovulmasında rol oynadığı, onları aldatdığı üçün lənətlənmişdir.

Dini qaynaqlarda müxtəlif heyvanlar tədqiqatçılar tərəfindən fərqli simvolik mənalar yüklənərək təqdim olunmuşdur. “Əhdi-cədidə bəzi heyvanların simvolik mənaları aşağıdakı kimidir: ilan şəri, qoyun mömin insanı, saflığı, göyərçin isə saflığı və yaxşılığı simvolizə edir. Bundan əlavə, Vəhy kitabındakı digər mətnlərdə də heyvan simvolizminə rast gəlinir. İsrailoğulları heyvanlar haqqında köhnə inanclarına əməl edərək onlara simvolik dəyərlər vermişlər. İlan bütün heyvanların ən hiyləgəri, şər və təhlükə simvolu kimi təsvir edilmişdir. Yaradılış əhvalatında da Şeytanın Həvvanı aldatmaq üçün ilandan istifadə etdiyi üzə çıxmışdır. Rəbb İsrailoğullarını cəzalandırmaq istəyən ilandan istifadə etmiş və ölməmələri üçün Musaya tuncdan bir ilan düzəltmişdir. Lakin İsrailoğulları sonradan bu tunc ilana tapınmağa başladığında, o, Yəhuda padşahı Xizqiya tərəfindən məhv edilmişdir. Digər heyvanlar arasında qartal çevikliyi, aslan isə güc və cəsarəti simvolizə etmiş, öküz güc və qüdrət simvolu hesab olunmuşdur”. (Gülaç Z., 2023, s. 61) Ümumiyyətlə isə ilan heyvanlar arasında insan üçün yasaq edilmiş meyvəni yeməyə təşviq edən varlıq olaraq lənətlənməsi və buna görə heyvanlar aləmindən uzaqlaşdırılması ilə də səciyyələnmişdir. Dünya xalqlarının mifologiyasında bu baxımdan başqa varlıqlar həmin funksiyaları yerinə yetirmiş, onları birləşdirən ümumi cəhət şər qüvvə hesab edilmələri olmuşdur. Şumer mifologiyasında yasaq bitkiləri yemək istəyən Enkidu ona bu baxımdan yardım* göstərən isə ikiüzlü ilah İsimuda aldanmışdır. İsimud Dilmundakı yasaq bitkiləri bir-bir qoparmış və Enkiduya vermişdir. Altay mifologiyasında isə bu funksiya Erlik tərəfindən yerinə yetirilmişdir. O, gizlicə yasaqlanan meyvənin olduğu ağaca yaxınlaşmış və orada yatan mühafizəçi ilanının içinə girmiş, Ecenin qərb tərəfindəki meyvəni yeməsinə və daha sonra Törüngeyin də bundan dadmasına nail olmuşdur. (Daştan N., 2014, s. 68) Beləliklə, ilan müxtəlif xalqların mifologiyasında və dini inancında əsasən şəri təmsil edən varlıq kimi təsvir edilmişdir. Xüsusilə də musəvilikdə ilan şər və günah simvolikası ilə yadda qalmış, bu baxımdan Yakov Maleçkinin mənzum dramında da ilan musəviliyin müqəddəs kitabı ilə əlaqədə verilmişdir.

2. Yasaqlanmış bilgi ağacı

Maleçkinin əsərinin ilk bölümü meşə təsviri ilə başlayır. Fikrimizcə, burada meşə həm cənnətin, həm də ağacın[†] simvolu kimi çıxış edir və əsərin ilk semiotik işarəsi sayılır. Dini inanc sistemində ağac Tövratdan bu yana cənnətdən qovulma ilə bağlı motivlərdə qarşımıza çıxsada, qədim hindlilər də bilgi ağacından bəhs edirlər. Belə ki, 36 yaşlı Qotamanın bir əncir ağacının altında oturaraq öz daxili aləminə qapıldığı bitki də bilgi ağacı adlandırılır. (Challaye F., 1960, s. 65) Budda da 4 dəfə 7 gün həmin ağacın altında bilgilənir və onun bədənində yeddi dəfə dolanmış ilan tərəfindən qorunur. (Challaye F., 1960, s. 65-66) Ümumiyyətlə, qədim dinlərdən musəviliyə keçiddə diqqəti cəlb edən ortaq motivlər tədqiqatçıların nəzərindən qaçmır və zəhərli olduğu üçün insanlar tərəfindən düşmən olaraq qorxulan, lənətlənən ilanının qədim misirlilər üçün ölümsüzlük simvolu[‡] olduğu bildirilir. (Morris D., 1991, s. 26) Maleçki əsərin başlanğıcında və sonunda ilandan bəhs etməklə əslində onun zaman/xronos olaraq öncəliyinə[§] və

* Bahaəddin Ögələ görə, Sibir xalqları ilan kimi təhlükəli və qorxunc heyvan fiqurları düzəldərək onun yardım edəcəyinə inanardılar. (Ögel B., 2020, s. 51)

† “Er Soqotoh” dastanında da Xaqan ağacdən bəhs edilir və onun budaqları göydə mavi duman kimi görünür, zirvəsi göyün doqquz qatını dəlib keçir, dibində isə həyat suyu qaynayır. Yaşlanan və əldən düşən heyvanlar bu sudan içərək güc-qüvvət alır, cavanlaşırlar. (Ögel B., 2020, s. 119) Radlovun topladığı Altay yaradılış dastanında da Tanrının bir gün gəzərkən başı göyə dəyən bir ağaca rast gəlməsindən, ağacın budaqsız olmasından və Onun əmri ilə doqquz budağının bitməsindən, doqquz insanı yaratmasından və onlara ağacın meyvəsindən dadmağı qadağan etməsindən, iti də gözətçi qoymasından və ilanı da onun yanına qoymasından, lakin Şeytanın ilanının içərisinə daxil olub, meyvəni yedirməsindən bəhs edilir. (Ögel B., 2020, s. 494-495)

‡ “Misir mifologiyasında ilan xeyirxah da ola bilər; lakin ilan tanrısı Apep həm Ranın, həm də bütün bəşəriyyətin düşmənidir. İlahə Hathor da ikiüzlü təbiətə malikdir”. (Russell J.B., 1999, s. 91)

§ “İlan erkək və dişini, başlanğıc və sonu, alfa və omeqanı, işığı və qaranlıqı, xeyiri və şəri təmsil edir; o, kosmosdan, kosmik ayrılardan və bu keyfiyyətlər arasında qütbləşmənin yaranmasından əvvəl var olan fərqli vəziyyətə gəlməmiş xaosu simvollaşdırır”. (Russell J.B., 1999, s. 75)

ölümsüzlüyünə* işarə edir. Əsər səhnənin ortasındakı bir nəhəng qayanın üstündəki Qocanın təsviri ilə başlayır və müəllif onun haqqında yazır: Bu, Zaman və Xronosun təcəssümüdür. (Koçak M., 2022, s. 275) Xronos qədim yunancada həm zamanı, həm də onunla bağlı ilahı bildirmək üçün istifadə edilir. Hesiodun “Teoqoniya” əsərində Xronos “yer (Γαῖα [gaia]), göy (Οὐρανός [ouranos]), gecə (κύλ [nyks]), gündüz (ἡμέρα [hēmera]), dağlar və dənizlər πάμξ [khaos] yarandıqdan sonra əmələ gəlir. Xaosdan† kosmosa keçiddən sonra Xronos yaranır”. (Şar G., 2018, s. 82-83)

Maleçki mənzum dramında musəviliyə istinad etdiyi üçün zaman anlayışının başlanğıcında bu dinin simvolu olan kitaba müraciət edir. Qocanın dizləri üzərində yəhudilərin dini kitabı olan *siddur* var. Siddur yəhudilər üçün namazın qaydalarını və Zəburdan bəzi ayələri əks etdirən kitabdır, eyni zamanda bu məfhum mənzumə mənasını da verir. (Eş-şeyhali S.N., 2018, s. 665) İlk bölüm Zamanın monoloqu ilə başlayır və o, öz siddurunu oxuyur: “Qurdla quzu birlikdə otlayırlar, aslan isə inək kimi ot yeyir. Amma ilan yeməyi əvvəlki kimi torpaqdır”. (Koçak M., 2022, s. 275) Bundan sonra səhnədə ilk olaraq görünən ilandır. Onun görünməsi ilə “Zaman və ilan” adlı yeni bir bölüm başlayır. İlan səhnəyə çıxan kimi şikayət etməyə başlayır:

Muzhul ilisim bu tirlik./*Hüzünlü payım bu hayat,*
Yengilletmed anı navilik./*Hafifletmez onu nebilik.*
Karhısı ivimnin basıma./*Laneti evimin başıma,*
Barından men borclum astranma./*Hepsinden saklanmak zorundayım.*
Har tiri yarsıta yılanı./*Her canlı kızdırır yılanı.*
Enk burun yarcıklaydı basını./*En başta ezerler başını.*
Men bilem, ki mana yoxt bazlık./*Ben bilirim ki bana yoktur huzur:*
Burunhu ol kursaydır yazık./*Önce o kuşanır günah,*
Yazılı ebgemnin bek yaman./*Atamın günahı çok yaman.*
Yoxt umsunc yılanha, yoxt fasman./*Yoktur umut yılanı, yoktur pişmanlık.*
Kıyınha aylandı bar tirlik./*Acıya döndü tüm hayat,*
Yengilletmed anı navilik.../*Hafifletmez onu nebilik...* (Koçak M., 2022, s. 274-275)

Göründüyü kimi, o öz həyat hekayəsini nəql edir və lənətləndiyi günləri, ulu babasının günahını xatırladır, bundan qurtulmağın namümkünlüyündən kədərlənir. Peşmanlığın belə ilan üçün faydasının olmadığını xatırladan heyvan əslində yəhudi dini qaynaqlarındakı ilk günahə və Rəbbin cəzasına işarə edir. İlan Həvvanı yoldan çıxardığı üçün ona qurtuluş yoxdur. Qeyd edək ki, hər heyvanın monoloqundan sonra Zamanın açıqlayıcı nitqi verilir və ilan susduqdan sonra ilk açıqlama da ondan gəlir. İlanın cənnətlə bağlı günahının bağışlanmadığını o da vurğulayır:

Kep minler-timenler/Çok binler-on binler
Tirilir yer kinler./*Dirilir dünya ve günler.*
Vaxt cınsını yanhırtır./*Vakit türleri yeniler.*
Ancak bir ol yılan./*Ancak, sadece o yılan*
Keklerden karhahan./*Göklerden lanetlenen,*
Bir yılan bazlıksız bivrelir./*Yalnız o yılan huzursuz dolaşır.* (Koçak M., 2022, s. 275-277)

İlan, ümumiyyətlə, digər canlılardan fərqli olaraq Yaradan və insan, bu dünya və o biri dünya arasında özünəməxsus yeri olan varlıq kimi tanınır. Səməvi dinlərdə də ilan motivinin geniş şəkildə

* Tövratda tunc ilanla bağlı əhvalatda Musa peyğəmbərə Rəbb bildirir ki, bir ilan düzəldib dirəyin üstünə qoysun. Hər dişlənən ona baxıb yaşayacaqdır. (Tövrat, 2019, s. 410)

† “Xaos çox vaxt ilan və ya əjdaha şəklində təmsil olunur. Bor Neoda yaşayan Dayak qəbiləsi dünyanın öz quyruğunu dişləyən su ilanının yaratdığı dairə ilə əhatə olunduğuna inanır. İlanın ən qədim təsviri olan ouroboros sonsuz bir tsikllə özü-özünü izləyir; bu, yin və yang kimi ziddiyyətlərin görüşüdür. İlan sağalda və kömək edə bilər; ilan eyni zamanda məhv edilə bilər”. (Russell J.B., 1999, s. 74)

yer almasını tədqiqatçılar animizm qalıntıları ilə əlaqədə izah edir, şeytanın yanındakı iblisləri buna örnək göstərilir. (Challaye F., 1960, s. 184) Şimali Amerika qızıldəriləri (Braziliyadakı Borolar) ruhu ayı, maral, quş, *ilan*, kərtənkələ, arı şəklində təsvir edirlər. İnsan öldükdən sonra ruhunun bir heyvanın bədənində daxil olduğuna inanırlar. (Challaye F., 1960, s. 21) Qədim yunanlarda “ölülərin ruhları *ilan*, quş və xüsusilə də kəpənək” (Challaye F., 1960, s. 152) şəklində təsvir olunurdu.

Morrisə görə, qədim Misirdə ilan ilah və ilahələrinin populyarlığı daha sonrakı dinlərdə onun cəzalandırılmasına səbəb olmuşdur. O, böyük qoruyucu ilan cənnətin şər sürünənə çevrildiyini qeyd edərək Yaradılış kitabındakı bu məşhur əfsanəni simvollaşdırılmış tarix adlandırmışdır. İlanın musəvilikdə şəri təmsil edən qüvvəyə çevrilməsini aşağıdakı şəkildə izah etmişdir: “Bu məşhur əfsanə əslində simvolik bir tarix, qonşu qəbilələrə xəbərdarlıq idi. Onlar mədəni misirlilərin üstün biliklərindən faydalandıqları zaman sadə həyatlarından utanacaq və beləliklə, asanlıqla istismar olunaçaqdılar. Bu kontekstdə Adəm və Həvvanın zahirən sirli görünən hekayəsinin məntiqi aydın olur. Cənnət ilanı əslində məsum Adəm və Həvvanı əsir götürən və onları ömürlük köləliyə məhkum edən Misir idi. Beləliklə, ilan şər bir heyvana və qeyri-misirlilər üçün şərin simvoluna çevrildi”. (Morris D., 1991, s. 27) Göründüyü kimi, ağac və ilan motivi “Tövrat”dan qaynaqlansa da, qədim inanc sistemlərindən də müəyyən izlər daşımaqdadır.

3. Qiyamətdən sonra – “Yeni yer və yeni göy”

A. Şimmelə görə, zərdüştilikdən sonra dünyanın sonuna və qiyamətin qopmasına dair inanc yəhudilikdə yer almış və yəhudilərin qədim (yahve) dininin əksinə olaraq, həyatın məqsədinin bu dünyada deyil, axirətdə və ya yeni bir dünyada - yeni bir Qüdsdə olduğu bildirilmişdir: “Xalqın yadellilərin zülmü altında yaşadığı çox çətin dövrlərdə daha yaxşı bir gələcəyə ümid bəsləməsi tamamilə təbii idi: ya Davudun nəslindən olan bir hökmdar, məsihi* bir padşah gözlənilirdi, ya da Yahvenin özünün padşah kimi taxta çıxacağına, yeni bir dövrün, yeni bir dünyanın gələcəyini elan edəcəyinə inanılırdı”. (Schimmel A., 1999, s. 151) Tədqiqat mövzumuz olan mənzum dram da bu inanc üzərində qurulmuş və yeni dünyanın təsviri yaradılmışdır. Bu baxımdan mənzum dram əslində üçxətli zamanı əhatə etmiş, Ədən bağından qovulma, yer üzündə minilliklər boyu yaşam və yeni dünyaya keçid mərhələlərinin təsviri yaradılmışdır. Qeyd etdiyimiz kimi, mənzum dramının qəhrəmanları əsasən yırtıcı heyvanlardır. Müəllif onlarla bağlı əhvalatı dünyəvi həyatdan başlayır, yəni ilan Adəm və Həvva ilə birlikdə cənnətin sakinlərindən biri kimi yer aldığı halda, digər heyvanlar yer üzünün varlıqları olaraq səhnəyə çıxırlar. İlan öz cəzası ilə bağlı əhvalatı danışb gözdən itdikdən sonra səhnəyə çıxan ikinci heyvan aslandır†:

Keldi vaxtı naviliknin, /Geldi vakti nebiliğin,
Turar sıyı har bir tennin. /Durur dəğeri her bir tenin.
Bek kicimni kergizmeymen, /Pek gücümü göstermem,
Hec tirini katılmaymen. /Hiçbir canlıya dəğmem.
Barlarınar kleym dost bolma, /Hepsine dost olmak isterim,

* Akopaliptik yazılar da yeni dövrün başlaması ilə əlaqədardır: “Bu dövrdə yəhudi xalqının çəkdiyi əzablar, ümumiyyətlə apokaliptik adlandırılan başqa bir yazı növünün yaranmasına da səbəb oldu. Bəzilərinin kanonik olduğu düşünülen bu yazılar əsasən dünyanın sonu mövzusu ilə bağlı kəhanətləri əhatə edir. Bu yazıların bəzilərinə yəhudilərin məruz qaldıqları zülm və əzabların dünyanın artıq Şeytanın hakimiyyəti altında olduğuna bir işarə kimi qəbul edilir. Əvvəllər dünyanı patriarxlar və padşahlar idarə edirdilər, lakin indi Şeytan hakimiyyəti ələ keçirib. Lakin çox tezliklə, Şeytanın padşahlığı (“köhnə dövr”) başa çatdıqda, Məsih dövrü başlayacaq və Məsih ədalət və nurun hökm sürdüyü “yeni dövr”ü gətirəcək. Apokaliptik yazarlar məhv və yenidən doğuş haqqında kəhanətlərini qədim əcdadlarının və ya peyğəmbərlərinin dilindən ifadə edirlər”. (Russell J.B., 1999, s. 202)

† İran mifologiyasına görə, Zöhəhakın da çiynlərində iki ilan şəklində iblis var və aslandan da ibislə bağlılıq kontesktində bəhs edilir: “Hər cür nizamsızlığın kainatın təbii nizamını pozduğuna inanan zurvanistlər, görünüşə görə, səmada nizamsız bir şəkildə hərəkət edən planetləri pis ruhlar hesab edirdilər. Əhrimənin yaratdığı siçovullar, qurbağalar, pişiklər və *ilanlar* kimi şər varlıqlar da Əhrimən və onun ibisləri əlaqəli hesab olunurdu. İblislər formalarını dəyişə bilirdilər və Əhrimən *aslan*, kərtənkələ və ya hətta yaraşıqlı bir gənc cildinə girə bilirdi”. (Russell J.B., 1999, s. 131)

Da barların dostlay kucma./*Ve hepsini dostça kucaklamak.*
 Hali bolmast yerde dusman./*Şimdi olmaz yerde düşman.*
 Eksik bolur urus da kan.../*Eksik olur savaş ve kan.*
 A askannı biled Zaman./*Ama keçmişi bilir zaman,*
 Anda yazhan kimd arslan./*Orada yazar kimdir arslan.* (Koçak M., 2022, s. 278-279)

Qədim Misirdə aslan sfinks şəklində təsvir edilmiş (Gezgin D., 2019, s. 25), daha sonrakı mitologiyalarda da qoruyucu vəzifəsini yerinə yetirən sfinks obrazına rastlanılmışdır. Mənzum dramda isə bununla bağlı aşağıdakı misralar yer almışdır:

Uruvundan men biylərin./ *Soyundan ben beylərin,*
 Avaldan enk kicilərin./ *Evvəldən en güclülərin.*
 Susumdan men arslan./ *Endamımla ben arslan,*
 İregimden men yas ulan./ *Yüreğimlə ben genç oğlan.* (Koçak M., 2022, s. 276-277)

“Yeni Əhdi-Cədidə aslan ilandan sonra şeytanı simvolizə edən ikinci heyvandır.” (Russell J.B., 1999, s. 291) Karay türk müəllifi aslanın monoloqunu da Peyğəmbərlər kitabına əsasən qələmə almışdır. Müqəddəs kitabda aslan Rəbbə tapınmayanların üzərinə göndərilərək onları öldürən bir heyvan kimi təqdim edilməklə yanaşı, “Yeşeya”nın “Yeni yer, yeni göy” adlı hissəsində cənnət məxluqu kimi vəsfləndirilmişdir. Həmin hissə Peyğəmbərlər kitabında xüsusi olaraq yer almış və keçmişdəki səhvlərin təkrarlanmaması üçün yeni bir dünya yaradılması ehtiyacını əks etdirmişdir. Bu, keçmişdən imtina isə hər bir canlının artıq tarixdən dərs alması ilə əlaqəli olaraq ortaya çıxmışdır. Bir vaxtlar ilanın təşviqi ilə günah işləyən və cənnətdən çıxarılan ilk insana və onun təmsalında bütün canlılara verilən cəza başa çatmışdır. İnsanlara ölümsüz ola biləcəkləri, yasa batmayacaqları, ancaq sonsuza qədər sevinib gülə biləcəkləri günlər vəd edilmiş və Peyğəmbərlər kitabının “Yeşeya” adlı hissəsinin 65-ci fəslində bu fikirlər yer almışdır: “Budur, Mən yeni göylər və yeni yer yaradıram. Əvvəlki işlər bir daha xatırlanmayacaq, heç yada düşməyəcək. Yaratdığım əbədilik sevinin, şadlanın. Çünki sevinc üçün yeni Yerusəlamı, sakinlərini xoşbəxtlik üçün yaradacağam... Orada nə ağlaşma, nə fəryad səsi bir daha eşidilməyəcək. Uşaqlar artıq körpə çağlarında ölməyəcək, uzun ömür sürməyən qoca olmayacaq, yüz yaşında ölənlər cavan sayılacaq, yüz yaşına çatmayanlar lənətli sayılacaq... Qurdla quzu bir yerdə otlayacaq, şir buğa tək saman yeyəcək, ilan yediyi torpaq olacaq.” (Peyğəmbərlər, 2021, s. 474-475)

Göründüyü kimi, müsəviliyin müqəddəs kitabında tamamilə yeni bir zamandan bəhs edilir və burada məkanın konkretliyi və xalq anlayışı da diqqəti cəlb edir, eyni zamanda yüz yaşına qədəm qoya bilməyən insan lənətli hesab edilir. Heyvanlar aləminə gəldikdə isə onların da öz cəmiyyətlərində əbədi sülh və rifahın bərqərar olacağından bəhs edilir və şair də məhz müsəvilərin müqəddəs kitablarındakı bu ideal cəmiyyət anlayışından çıxış edir. Peyğəmbərlər kitabında heyvanların heç kimə və bir-birlərinə zərər vermədən yaşaya biləcəkləri dövr aşağıdakı şəkildə təsvir edilir: “*O gün qurdla quzu bir yerdə yaşayacaq, bəbirlə çəpiş birgə yatacaq, dana, gənc aslan və bəslənmiş mal-qara yan-yanə duracaq, ... inəklə ayı bir yerdə otlayacaq, onların balaları bir yerdə yatacaq, şir də buğa tək saman yeyəcək*”. (Peyğəmbərlər, 2021, s. 392)

Müqəddəs kitabda bir neçə heyvanın adı xüsusi olaraq vurğulanır: aslan, qurd, quzu, ilan, ayı*, inək. Yeni dövrdə bu heyvanların hamısının xoş çağları yaşayacaqları vədi verilsə də, bir tək ilan əbədi olaraq lənətləndiyi üçün onların yanına buraxılmır. Mənzum dramda isə müəllif tülkü və dovşan obrazlarını da hekayəyə əlavə edir. İlan gözdən itdikdən sonra səhnəyə aslan çıxır və dini kitabda qeyd olunmuş məzmunə uyğun çıxış edir:

* Radlovun topladığı Altay yaradılış dastanında şeytan əlinə çəkic alıb yaratmağa başlayınca qurbağa, ilan, ayı, donuz, dəvəni ortalığa çıxarır və Tanrını qəzəbləndirir. (Ögel B., 2020, s. 502)

Arslan kibik midbarda,/ *Arslan gibi çölde,*
 Tislerim benim iti,/ *Dişlerim benim keskin,*
 Aşrı siveredim etni,/ *Çok severdim eti,*
 Kozular da kockarlar/ *Kuzular ve koçlar*
 Bular edler olcalar./ *Bunlardı hazineler.*
 Ne kacanes men sivdim,/ *Bir zamanlar bunları sevdim,*
 Anı hali men civdim,/ *Onu şimdi ben terk ettim,*
 Tuymas hali ki beri/ *Duymaz ki şimdi kurt*
 Talavcudu da ohri.../ *Yağmacı idi ve hırsız...*
 Ne edi ol avaldan,/ *Ne idi o evvelden,*
 Yaxsırak biled Zaman./ *Daha iyi bilir zaman.* (Koçak M., 2022, s. 280-281)

Artıq meşələr kralı öz yırtıcılığından əl çəkmiş və artıq ət yeməkdən, digər canlıları öldürməkdən tamamilə uzaqlaşmışdır. Buna görə də cənnətlə mükafatlandırılmışdır. Bu cür yırtıcı sifətindən imtina edən sadəcə o deyildir. Qurd, tülkü və ayı da digər heyvanları və insanları incitmək, zərər yetirmək xasiyyətlərini tərgitmişlər. Buna ən çox sevinən heyvan isə qoyundur. Çünki o, həm vəhşi heyvanların, həm də insanların dişlərindən uzaq qalması arzulanmış, nəhayət ki, bu diləyinə qovuşmuşdur:

Men, koycak, ol koylardan,/ *Ben, koyuncağız, o koyunlardan*
 Ne korkared barından,/ *Ki korkarım hepsinden,*
 Enk burun berilerden,/ *En önce de kurtlardan,*
 Aların tislerinden./ *Onların dişlerinden.*
 Ne beri asamadı,/ *Kurdun yemediğine*
 Anı adam ayamadı,/ *İnsan acımadı*
 Kırtı issi tigimizni,/ *Kırtı sıcak parçamızı,*
 Sıptırdı genimizni./ *Sıptırdı derimizi.*
 Tabu etme keklerge,/ *Teşekkür etmeye göklere,*
 Avlaklık keldi bizge./ *Özgürlük geldi bize.*
 Yaxsırak biled Zaman,/ *Daha iyi bilir zaman,*
 Ne biznin için yazhan./ *Bizim için yazılanı.* (Koçak M., 2015, s. 288-289)

Dovşan da ondan sonra səhnəyə çıxaraq quşların, heyvanların və insanların onu qorxutduğundan, yemə çevrildiyindən, lakin həmin günlərin artıq bitdiyindən həyəcanla bəhs edir. Artıq təqiblər, qorxutmalar, yırtıcılıqlar bitmiş, yeni dövr başlamış, Zaman da əvvəldən bugünə həmin tarixə şahidlik etmişdir. Doqquzuncu bölmədə səhnəyə Adam/Adəm çıxır və qurdla qoyunu, ayı ilə tülkünü aslanla birlikdə görüb xoşbəxt olduğunu, yeni həyatın başladığını bir daha elan edir və ilana bu cənnətdə yer olmadığını bir daha xatırladır. Lakin heyvanlar bir-birlərinə inansalar da, Adama qarşı hələ də güvənsizdirlər və əgər onlarla dost olacaqsə, keçmiş, səbəbsiz yerə tökülən qanları unudacaqlarını bildirirlər. Adam, heyvan və quşun sonsuz savaşının bitdiyi dövrün başladığına söz verən insan öz qardaşını belə yamanlıqla öldürmə vaxtını xatırladır, yaman əməllərlə dolu günlərə nəzər salır. Təbii ki, Tövrət kitabında da yer alan Habil və Qabil qardaşlarının nifaqına işarə edir. Həmin gündən başlayaraq Adamın yer üzündə çox qanlı əməllər törətdiyini yada salır, lakin artıq yeni dövr insanın bütün mənfiliklərdən uzaqlaşdığını elan edir. Təkcə ilan yeni həyata keçid edə bilməyəcəyini də vurğulayır, bunu eşidən lənətlənmiş varlıq onu dişləməyə çalışır, lakin dovşan qışqırır xəbər salır, heyvanlar onu çevrələyib, Adamı hücumdan qoruyurlar. Beləliklə, ilandan başqa əsərin bütün qəhrəmanları dost olurlar və yeni dövrə, yeni həyata qədəm qoyurlar. Qeyd edək ki, ilan əslində cənnətdə insanla birlikdə təsvir edilən bir heyvan olsa da, onun Həvvanı günaha sürükləməsi yeni həyatda yer verilməmə səbəbidir. İlan əslində digər dini inanc sistemlərində də tanrılarla əlaqədə olan bir heyvan kimi təqdim edilir. Qədim Mesopotomiyada Nirah ilan tanrısı kimi tanınır. (Sümer

N., 2016, s. 277) Zərdüştilikdə isə zamanın sonsuzluğunu təmsil edir. (Sümer N., 2016, s. 278) Türk inanc sistemində ilanın yenə də yeraltı dünyanı təmsil etməsi, misirlilərdə yaşamla, yunanlılarda sağlamlıqla bağlı olması bütövlükdə bu heyvanın dünya xalqlarının dünyagörüşündə ölümsüzlük anlayışı ilə birbaşa və ya dolayısı ilə əlaqələndirilməsi ilə bağlıdır. Əslində musəvilikdə də ilan digər heyvanlardan seçilməsi sadəcə lənətlənməsinə görə deyil, o burada da əbədiyyət və zaman anlayışı simvolizə edir. Şair əsərin əvvəlində və sonunda məhz ilana söz verməklə də buna işarə etmiş olur. Əslində tədqiqatçılara görə, yəhudi-xristian mədəniyyətindən qaynaqlanan cənnətdən qovulma motivi islam dinində mənimsənilsə də, bu məsələ qədim dini və mifoloji inanc sistemləri ilə bağlıdır. (Yadsıman H.Ş., 2011, s. 28) Misirdəki qədim mətnlərdən bəhs edən tədqiqatçıların bildirdiyinə görə, Tanrı əvvəlcə ilan formasında olub və dünyanı məhv edib yenidən xaosla qarışdırdığımız zaman sonda ilan formasına qayıdacaqdır. (Morris D., 1991: 27) Beləliklə, Yakov Maleçkinin “Hüzur ölkəsi” mənzum dramı Tövrət motivləri əsasında yazılsa da, ilan motivi mətnlərarası əlaqədə bir çox dünya xalqlarının mifologiyasından izlər daşıyır.

Nəticə

Dini inanc etibarilə digər türk xalqlarından fərqlənən karayların folklor və yazılı ədəbiyyatlarında dini motivlər diqqəti cəlb edir. Yakov Maleçkinin Tövrət və Peyğəmbərlər kitablarına əsasən yazdığı “Hüzur ölkəsi” mənzum dramında da dini motivlər geniş şəkildə əks etdirilir, daha doğrusu, bu əsər öz ideyasını elə müqəddəs kitabdan alır. Mənzum dramda cənnətdən qovulma ilə bağlı əhvalat günah anlayışı ilə əlaqəli izah edilir. Günahkar ilan olduğu üçün o lənətlənmiş varlığı canlandırır və əsərdə yeni dünyadan təcrid edilir. Başqa sözlə desək, ilan burada Şeytanın rəməzinə çevrilir, ona görə də günahı simvolizə edir. Müəllif – Yakov Maleçki öz əsərində musəvilik dini inancından çıxış etsə də, əslində ilan və heyvan arxetipləri ilə bağlı digər din və inanc sistemində, mifik mətnlərdə bu heyvanların simvollarına da işarə edir. Ədəbiyyatın daimi problemlərindən olan ideal və ya utopik cəmiyyət arzusu mənzum dramda yeni dünyanın yaradılması ilə nəticələnir. Bu cəmiyyətdən qovulan ilan qədim misirlilərin ölümsüzlüklə bağlı simvollaşdırdıqları heyvanın yəhudi düşüncəsindəki yeni görüntülərini əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- Armutak, A. (2008). Yahudi ve Hristiyan Dini Kutsal Kitaplarında Hayvan Hakları. *İstanbul Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 34 (1), s. 39-55.
- Challaye, F. (1960). *Dinler Tarihi*. (Çev. S. Tiryakioğlu). İstanbul: Varlık Yayınları.
- Çiftçi, P. (2024). Din, Edebiyat, Kültür Bağlamında Yılan ve Tavus Kuşu Metaforu, *Uluslararası Dorlion Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (DASAD) 2/1 (Haziran)*, s. 257-278.
- Daşdemir, Ö. (2020). Kutsal Kitaplardaki Yasak Ağaç Hikayesinin Görece Bir Yeni Versiyonu Üzerine. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, TAED-69, s. 329-338
- Daştan, N. (2014). Cennetten Kovulma Motifinin Semavî Dinler ile Bazı Mitolojilerdeki (Sümer, Türk ve Yunan) Görünümü. *TÜBAR-XXXVI-Güz*, s. 61-81
- Doğruer, S. (2007). Karay (Karaim) Türklerinin Sözlü Edebiyatı. T.C. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Halk Edebiyatı, Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Eş-şeyhali, S. N. (2018). Yahudi İbadetleri Namaz: Çeşitleri, Vakitleri, Duaları ve Kılınışı Şekilleri. Terc.: Ölmez, Mustafa. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 18/2, s. 649-664
<https://doi.org/10.33420/marife.430989>.
- Gezgin, D. (2019). *Hayvan Mitosları*. Dördüncü Baskı, İstanbul: Sel Yayıncılık
- Gökçe, F. (2000). Karay Türkçesinin Fonetik, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2000
- Gülaç, Z. (2023). Kutsal Kitap'ta Hayvanlar. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi Antalya

Kizilov, M. (2015). *The Sons of Scripture The Karaites in Poland and Lithuania in the Twentieth Century*. Berlin: De Gruyter Open Ltd.

Kocaoğlu, T. (2017). Karaycanın Bugünkü Durumu: Mykolas Firkovičius İle Mark Lavinovičius'lerin Anısına, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt:5, Sayı:12, Özel Sayı, Türkiye, s. 1-16

Koçak, M. (2022). *Geçmişten Yankılanan Karay Avazı (Şair-Şiir-Değerlendirme)*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi

Kowalski, T. (1929). *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*. Kraków: nakł. Polskiej Akademji Umiejętności

Kuzgun, Ş. (1985). *Hazar ve Karay Türkleri: Türklerde Yahûdilik ve Doğu Avrupa Yahûdilerinin Menşei Meselesi*, Seda Yayınları.

Morris, D. (1991). *Hayvan-İnsan Sözleşmesi*. İstanbul: İnkılap Kitabevi

Ögel, B. (2020). Türk Mitolojisi (Kaynaklar ve Açıklamalar ile Destanlar). I. Cilt. Ankara: Kızılordu

Öztürk, A. (2015). Karay Türkçesinin Tarihî ve Çağdaş Kıpçak Türkçesiyle Karşılaştırmalı Söz Varlığı - Fiil, (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı.

Peyğəmbərlər. (2021). Tərc.: Teymur Sadıqov. Bakı: Nprint Studiya.

Russell, J. B. (1999). *Şeytan Antikiteden İlkel Hristiyanlığa Kötülük Tasarımları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi

Schimmel, A. (1999). *Dinler Tarihine Giriş*. Kırkambar Yayınları, İstanbul

Sümer, N. (2016). Dinsel ve Mitolojik Bir Sembol Olarak Yılan. *The Journal of Academic Social Science Studies*, Number: 43 , Spring I, p. 275-288

Şar, G. (2018). Eski Yunan'ın Zaman Anlayışı Üzerine. *Felsefe & Teoloji*, Sayı: 28, Eylül, s. 81-88

Tövrat (2019). Tərc.: Teymur Sadıqov. Bakı: Nprint Studiya.

Yasdıman, H. Ş. (2011). Yılan, Adem, Havva Arasında Geçen Olaylara İslam ve Yahudiliğin Bakışı, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: XXXIV, s.9-35.

Zajaczkowski, A., (1926). Literatura karaimska. *Mysl karaimska: ilustrowane czasopismo naukowe, literackie, spoleczne*. Wilno, 1926. T. 1. Z. 3. S. 7-17

Карай ұйырлары. Составитель и редактор: М.И. Фиркович. Вильнюс, 1989

ŞƏHRİYARIN “DİVAN”INDA DİSTANT TƏKRAR MODELLƏRİ

Adilə FƏRGÜZADOVA

Bakı Dövlət Universiteti,

Şərqşünaslıq fakültəsinin dissertantı

E-mail: adile.farguzadova@mail.ru,<http://orcid.org/0009-0001-1692-6284>

Daxilolma tarixi: 25.11.2025

Düzəliş tarixi: 16.02.2026

Nəşrə təsdiq tarixi: 18.05.2026

XÜLASƏ

Bədii mətnlərdə, xüsusilə poeziyada təkrar semantik dərinliyin, emosional təsirin və poetik ritmin formalaşmasında mühüm rol oynayan aparıcı üslubi vasitələrdən biri kimi çıxış edir. Bu məqalədə təkrar modelləri içərisində xüsusi poetik-funksional yeri olan distant (uzaq məsafəli) təkrar fenomeni Şəhriyarın farsca *Divan*-ındakı qəzəllər əsasında təhlil olunur. Distant təkrar eyni və ya yaxın leksik vahidlərin mətnin müxtəlif nöqtələrində, müəyyən fasilələrlə və bir-birindən aralı vəziyyətdə işlədilməsi kimi müəyyənləşdirilir. Bu model poetik strukturu möhkəmləndirir, mətnin ideya bütövlüyünü qoruyur və mövzuya bağlılığı təmin edən kompozisiya mexanizminə çevrilir. Tədqiqatda distant təkrarın əsas poetik funksiyaları dörd istiqamətdə ümumiləşdirilir: semantik birləşmənin qorunması, tematik fokusun saxlanması, ritmik və kompozisional tarazlığın yaradılması, emosional dərinlik və təsirin gücləndirilməsi. Şəhriyarın qəzəlləri göstərir ki, distant təkrar oxucunun yaddaşında assosiativ sahə yaradır, əsas ideyanın müxtəlif emosional və fəlsəfi qatlarını mərhələli şəkildə aktual saxlayır.

Məqalədə distant təkrarın struktur modelləri üç qrupa bölünür: (1) misra daxilində məsafəli işlənən təkrarlar, buraya eyni misrada, lakin aralı mövqələrdə təkrar olunan söz və ifadələr daxildir; (2) beyt daxilində məsafəli təkrarlar - açar leksik vahidlərin hər iki misrada, yaxud bir misranın əvvəlində, digərinin sonunda işlədilməsi ilə semantik paralellik və vurğu yaradır; (3) qəzəl daxilində məsafəli təkrarlar, yəni müxtəlif beytlərdə təkrarlanan leksik və sintaktik vahidlər vasitəsilə tematik bütövlüyün və daxili poetik “musiqi”nin təmin olunması.

Distant təkrar Şəhriyarın üslubunda həm bədii-estetik, həm də semantik yük daşıyan kompleks vasitə kimi şərh olunur: o, qəzəldə ideya mərkəzini möhkəmləndirir, poetik fikrin inkişaf trayektoriyasını izləməyə imkan verir və şairin fərdi poetik dünyagörüşünü struktur səviyyədə görünən edir.

Açar sözlər: Şəhriyar, Divan, təkrar, funksiya, leksik, semantik, sintaktik.

МОДЕЛИ ДИСТАНТНОГО ПОВТОРА В «ДИВАНЕ» ШАХРИЯРА

Адила ФЯРГЮЗАДОВА

*Диссертант факультета востоковедения
Бакинского Государственного Университета.*

*E-mail: adile.farguzadova@mail.ru,
<http://orcid.org/0009-0001-1692-6284>*

Дата поступления: 25.11.2025

Дата исправления: 16.02.2026

Дата утверждения к публикации: 18.05.2026

АННОТАЦИЯ

В художественных текстах, особенно в поэзии, повтор выступает одним из ведущих стилистических средств, играющих важную роль в формировании семантической глубины, эмоционального воздействия и поэтического ритма. В настоящей статье на материале газелей из персидского «Дивана» Шахрияра анализируется феномен дистантного (удалённого) повтора, занимающего особое поэтико-функциональное место среди повторных моделей. Дистантный повтор определяется как употребление тождественных или семантически близких лексических единиц в различных участках текста, с определёнными интервалами и на расстоянии друг от друга. Подобная модель укрепляет поэтическую структуру, сохраняет идейную целостность произведения и превращается в композиционный механизм, обеспечивающий тематическую связанность.

В исследовании основные поэтические функции дистантного повтора обобщаются в четырёх направлениях: сохранение семантического единства, поддержание тематического фокуса, создание ритмического и композиционного равновесия, усиление эмоциональной глубины и выразительности. Газели Шахрияра показывают, что дистантный повтор формирует в читательской памяти ассоциативное поле и поэтапно актуализирует различные эмоциональные и философские слои основной идеи.

В статье структурные модели дистантного повтора делятся на три группы: (1) дистантные повторы внутри строки, включающие случаи повторения одних и тех же слов или выражений в пределах одной строки стиха, но в удалённых позициях; (2) дистантные повторы внутри бейта, когда ключевые лексические единицы употребляются в обеих строках или в начале одной строки и в конце другой, создавая семантический параллелизм и усиливая идейный акцент; (3) дистантные повторы внутри газели, то есть повтор лексических и синтаксических единиц в различных бейтах (в начале, в середине или в заключительной части), обеспечивающий тематическое единство и внутреннюю поэтическую «музыку» текста.

Дистантный повтор в поэтике Шахрияра трактуется как комплексное средство, обладающее одновременно художественно-эстетической и семантической нагрузкой: он укрепляет идейный центр газели, позволяет проследить траекторию развития поэтической мысли и делает индивидуальное поэтическое мировидение автора отчётливо обозримым на структурном уровне.

Ключевые слова: Шахрияр, «Диван», повтор, функция, лексический, семантический, синтаксический.

MODELS OF DISTANT REPETITION IN SHAHRYAR'S *DIVAN*

Adila FARGUZADOVA

*PhD candidate at the Faculty of
Oriental Studies, Baku State University**E-mail: adile.farguzadova@mail.ru,
<http://orcid.org/0009-0001-1692-6284>**Date of submission: 25.11.2025**Date of revision: 16.02.2026**Date of acceptance for publication: 18.05.2026*

ABSTRACT

In literary texts, and especially in poetry, repetition functions as one of the leading stylistic devices playing an important role in the formation of semantic depth, emotional impact, and poetic rhythm. This article analyses the phenomenon of distant (long-range) repetition, which occupies a special poetic-functional place among repetition models, on the basis of the ghazals in Shahriyar's Persian *Divan*. Distant repetition is defined as the use of identical or semantically related lexical units at different points in the text, at certain intervals and at some distance from one another. This model strengthens the poetic structure, preserves the ideological integrity of the text, and becomes a compositional mechanism that ensures thematic cohesion.

In the study, the main poetic functions of distant repetition are generalized in four directions: preservation of semantic unity, maintenance of thematic focus, creation of rhythmic and compositional balance, and enhancement of emotional depth and effect. The ghazals of Shahriyar show that distant repetition creates an associative field in the reader's memory and keeps various emotional and philosophical layers of the central idea continuously actualized. The structural models of distant repetition in the article are divided into three groups: (1) intra-line distant repetitions, which include cases where the same words and expressions are repeated within a single line but in non-adjacent positions; (2) intra-couplet distant repetitions, where key lexical units occur in both lines or at the beginning of one line and at the end of the other, thereby creating semantic parallelism and emphasis; and (3) intra-ghazal distant repetitions, that is, the recurrence of lexical and syntactic units in different couplets, which ensures thematic integrity and the inner poetic "music" of the text.

Distant repetition in Shahriyar's style is interpreted as a complex device carrying both artistic-aesthetic and semantic load: it consolidates the ideological centre of the ghazal, makes it possible to trace the trajectory of the development of the poetic thought, and renders the poet's individual poetic worldview clearly visible at the structural level.

Keywords: *Shahriyar, Divan, repetition, function, lexical, semantic, syntactic.*

Giriş

Bədii mətnlərdə, xüsusilə poeziyada təkrar semantik dərinliyin, emosional təsirin və poetik ritmin formalaşmasında mühüm rol oynayan üslubi vasitələrdən biridir. Təkrar modelləri arasında distant (uzaq məsafəli) təkrar xüsusi diqqətə layiqdir. Distant təkrar eyni və ya yaxın leksik vahidlərin mətnin müxtəlif yerlərində, müəyyən fasilələrlə və aralı şəkildə işlədilməsidir. Bu təkrar forması poetik mətnin strukturunu gücləndirir, ideya bütövlüyünü qoruyur və mövzuya bağlılıq yaradır.

Distant təkrarın tərifı və əsas xüsusiyyətləri

Distant təkrar — bir sözün, ifadənin və ya fikir vahidinin mətnin müxtəlif nöqtələrində təkrarlanmasıdır. Burada təkrarlar bir-birinə yaxın deyil, məsafəli yerləşir. Bu model, xüsusilə qəzəl kimi bədii formalarda misralar və beytlər arasında bağlayıcı element rolunu oynayır. Distant təkrar vasitəsilə şair mövzuya qayıdır, əsas ideyanı xatırladır və ya fikri inkişaf etdirir.

Poetik funksiyalar:

1. Semantik birliyin qorunması: Distant təkrarlar bir-birindən uzaq yerləşsə də, mətnin bütöv mənə axını içində əlaqə yaradır.
2. Tematik fokusun saxlanması: Şair distant təkrar vasitəsilə diqqəti əsas hiss və ideya üzərində saxlayır.
3. Ritmik və kompozisional tarazlıq: Əsərdə müəyyən söz və ya ifadənin periodik şəkildə qayıtması musiqilik və ritm yaradır.
4. Emosional dərinlik və təsir: Distant təkrarlar oxucuda assosiasiyalar yaradır, hissi və mənəvi yükü artırır.

Şəhriyarın farsca "Divan"ındaki qəzəllərində distant (uzaq məsafəli) təkrar modelləri olduqca geniş yer tutur. Bu təkrarlar şairin poetik dili formalaşdırmaqda necə ustalığa malik olduğunu göstərməklə yanaşı, həm də mətnin strukturuna ahəng, ritm və mənə dərinliyi qazandırır. Distant təkrar termini ədəbiyyatşünaslıqda, xüsusilə poetik mətnlərin təhlilində, eyni və ya oxşar leksik və ya sintaktik vahidlərin bir-birindən müəyyən məsafədə — eyni misra, beyt və ya bənd daxilində deyil, ayrı-ayrı hissələrdə təkrarlanmasını ifadə edir.

Şəhriyarın qəzəllərində distant təkrarları əsasən üç qrupa bölmək mümkündür:

1. Misra daxilində məsafəli işlənən təkrarlar

Bu tip təkrarlar bir misra daxilində, lakin bir-birinə yaxın olmayan mövqelərdə yerləşmiş söz və ya ifadələrin təkrarını əhatə edir. Bu, sözün bir misrada iki dəfə işlənməsinə baxmayaraq, arada digər söz və ya ifadələrin olması ilə fərqlənir. Belə təkrarlar şeirdə ritmikliyi və daxili harmoniya hissini gücləndirir.

2. Beyt daxilində məsafəli işlənən təkrarlar

Bu təkrarlar hər iki misrada və ya bir misranın əvvəlində və digərinin sonunda işlənən eyni söz və ifadələrlə reallaşır. Beyt daxilində məsafəli təkrarlar, semantik paralellik yaratmaq və ideyanın vurğusunu gücləndirmək üçün mühüm funksiyaya malikdir. Məsələn, birinci misrada işlənən açar söz ikinci misrada yenidən, lakin başqa kontekstdə təkrarlanaraq mənəni dərinləşdirir.

3. Qəzəl daxilində məsafəli işlənən təkrarlar

Qəzəlin müxtəlif beytlərində — başlanğıc, orta və ya son hissələrində — təkrarlanan leksik və ya sintaktik vahidlər distant təkrarın bu növünə aiddir. Bu tip təkrarlar, qəzəlin tematik bütövlüyünü təmin etməklə yanaşı, əsas ideyanın müxtəlif aspektlərini oxucuya təqdim edir. Şair bir termini fərqli beytlərdə işlədərək bu anlayışın müxtəlif yönlərini emosional və fəlsəfi baxımdan işıqlandırır.

Belə distant təkrar modelləri Şəhriyarın qəzəllərinə həm bədii-estetik, həm də semantik qatlar əlavə edir. Onlar oxucunun diqqətini ideya mərkəzinə cəmləşdirməyə kömək edir, poetik fikri möhkəmləndirir və şairin üslubuna xas olan daxili musiqini yaradır.

1. Misra daxilində məsafəli işlənən təkrarlar

نه وصلت دیده بودم کاشکی ای گل نه هجرانت

(Ganjoor, Shahriar, s. 35) که جانم در جوانی سوخت ای جانم به قربانت

Kaş ki, ey gül, nə vüsalını görəydim, nə də hicranını,

Çünki cavanlığımda canım yandı, canım sənə qurban olsun.

Bu beyt Şəhriyar poeziyasında distant təkrarın beytdaxili formalarının uğurlu nümunələrindən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Xüsusilə ikinci misrada yer alan “جانم... جانم” (canım... canım) ifadəsi misra daxilində distant təkrar modelinə aiddir. Burada təkrar eyni leksik vahid üzərində qurulmuşdur, lakin təkrarlar arasında digər söz və ifadələr yerləşmişdir. Məhz bu məsafə distant (uzaq məsafəli) təkrarın əsas xüsusiyyətini təşkil edir.

Misranın sintaktik quruluşunda “جانم” sözü əvvəlcə subyektiv bir duyğunu – cavanlıqda çəkilən əzabı ifadə edən emosional bir element kimi çıxış edir:

"که جانم در جوانی سوخت" – "Cavanlığımda canım yandı".

Eyni söz növbəti cümlə içində yenidən işlənərək sevgi və fədakarlıq mənasını verir:

"ای جانم به قربانت" – "Ey canım sənə qurban".

Bu təkrar şairin duyğularının intensivliyini və ikili hisslərini – həm əzab, həm fədakarlıq – ifadə edir. Beləliklə, təkrar olunan “جانم” sözü iki fərqli emosional vəziyyəti bir misrada birləşdirərək poetik dərinlik yaradır. Bu cür distant təkrar həm semantik gücləndirmə funksiyası daşıyır, həm də şeirin ritmik və melodik axarını artırır. Belə təkrarlar semantik paralellik yaratmaqla yanaşı, oxucunun diqqətini əsas emosional yükə cəmləyir, leksik təkrarı kontekstual müxtəlifliklə müşayiət edir və poetik mətnin struktur harmoniyasına xidmət edir. Şəhriyarın bu cür təkrar modellərindən istifadəsi onun poetik üslubunun zənginliyini və bədii düşüncə tərzinin çoxşaxəliliyini göstərir.

تمنای وصال نیست عشق من مگیر از من

(Ganjoor, Shahriar, s. 35) به دردت خو گرفتم نیستم در بند درمانت

Vüsalını arzulamıram, məhəbbətimi məndən alma,

Sənin dərdinə alışmışam, dərmanının hayında deyiləm.

Bu beyt Şəhriyarın lirikasında misra daxilində distant təkrar modelinin parlaq nümunələrindən biridir. Beytin ilk misrasında “من” (mən) şəxs əvəzliyi iki dəfə işlənmişdir, lakin bu təkrarlar arasında digər söz və ifadələr yerləşmişdir:

تمنای وصال نیست عشق من مگیر از من

Vüsalını arzulamıram, məhəbbətimi məndən alma

Burada “من” sözünün birinci işlənməsi “عشق من” (məhəbbətim) birləşməsində atributiv şəkildə çıxış edir və mənsubiyyət bildirir. İkinci işlənməsi isə “از من” (məndən) söz birləşməsində təyinedici mövqe tutaraq məqam bildirir. Bu iki işlənmə sintaktik baxımdan müxtəlif funksiyalarda çıxış etsə də, eyni leksik vahidin təkrarından qaynaqlandığı üçün distant təkrar hesab olunur.

Bu təkrar poetik baxımdan bir neçə funksiyayı yerinə yetirir:

1. Emosional gücləndirmə: “Mən” sözünün iki dəfə işlədilməsi şairin şəxsi duyğularını və daxili sarsıntısını ön plana çıxarır. Bu, şeirin lirizmini və fərdi ifadə gücünü artırır.

2. Semantik paralellik: “Mən” sözü həm sevginin sahibi, həm də ondan ayrılmmaq istəməyən tərəf kimi təqdim olunur. Bu, daxili konflikt və qarşılıqlı ziddiyyəti semantik təkrarla ifadə edir.

3. Struktur harmoniyası: Eyni leksik vahidin təkrarı şeirdə ahəng yaradır, ritmik balans qoruyur və mətnin musiqiliyini gücləndirir.

Belə təkrarlar distant kontaktlar adlandırılır və klassik poeziyada şairin poetik ustalığını, mətnə bədii dərinlik və psixoloji təbəqələşmə vermək bacarığını nümayiş etdirir. Şəhriyar bu beytdə şəxsi kimliyini və emosional bağlılığını dilin incə qatlarında distant təkrarlarla ifadə etməklə yüksək poetik ustalığını bir daha ortaya qoyur.

Aşağıdakı beyt, xüsusilə də onun ikinci misrası, misra daxilində distant təkrar modeli baxımından diqqətəlayiq bir nümunədir:

غم روزگار گو رو پی کار خود که ما را

(Ganjoor, Shahriar, s. 38) غم یار بی خیال غم روزگار دارد

Zamanın qəminə de, get işinlə məşğul ol,

Zamanın qəmi — vecsiz yarın qəmiymiş

Bu beytdə “غم” (qəm) sözü ikinci misrada üç dəfə işlədilmişdir, lakin eyni mövqedə və ardıcıl deyil — onlar arasında digər söz və ifadələr yerləşmişdir. Bu isə klassik ədəbiyyatda distant təkrar anlayışı çərçivəsində misra daxilində məsafəli təkrar kimi təsnif olunur.

1. Struktur baxımından:

Misranın quruluşunda “غم” sözü əvvəlcə “غم یار” (yarın qəmi), sonra “خیال غم روزگاری” (zamanın qəminə vəciz) tərkibində təkrarlanır. Bu təkrarlanan sözlər sintaktik cəhətdən müxtəlif funksiyalarda işlədilsə də, leksik və semantik baxımdan eyni vahiddir.

2. Semantik və poetik funksiya:

“Qəm” sözünün təkrarı həm əsas ideyanı möhkəmləndirir, həm də poetik vurğu yaradır. Şair bu vasitə ilə zamanın kədəri ilə yarın kədəri arasında müqayisə aparır və oxucunun diqqətini qəm anlayışının fərqli təzahürlərinə yönəldir.

3. Emosional-psixoloji dəyər:

“Qəm”in distant təkrar vasitəsilə bir misra daxilində bir neçə mənəvi yüklə verilməsi, oxucuda emosional rezonans doğurur. Bu, Şəhriyarın qəm anlayışını yalnız şəxsi yox, həm də fəlsəfi və ictimai planda təqdim etməsinə imkan yaradır.

4. Üslub və ritm:

Təkrarlar misrada musiqililik və ritmik ahəng yaradır. “Qəm” sözünün səs yükü misranın emosional çalarını artırmaqla yanaşı, yadda qalan poetik struktur yaradır.

Bu beytin ikinci misrası distant təkrar modelinin misra daxilində necə bədii, funksional və estetik gücə malik ola biləcəyini göstərən tipik nümunədir. Şəhriyarın bu təkrarı yalnız forma baxımından deyil, məna və hiss baxımından da poetik güc daşıyır.

2. Beyt daxilində məsafəli işlənən təkrarlar

Şəhriyarın şeir yaradıcılığında dilin poetik imkanlarından istifadə etmə ustalığı çox yüksək səviyyədədir. Onun farsca “Divan”ında distant təkrar modellərinin tətbiqi şairin söz zənginliyi və ifadə gücünün bariz nümunəsidir. Distant təkrar – yəni bir sözün və ya yaxın mənalı sözlərin misranın fərqli yerlərində, yaxud beyt daxilində məsafəli olaraq təkrarlanması – şeirin ritmik quruluşunu möhkəmləndirməklə yanaşı, həm də semantik dərinlik yaradır və oxucunun diqqətini əsas ideyaya yönəldir.

Nümunə olaraq aşağıdakı beyti götürək:

شباب عمر عجب با شتاب می‌گذرد

(Ganjoor, Shahriar, s. 40) بدین شتاب خدایا شباب می‌گذرد

Cavanlıq ömrü qəribə tələsik keçir,

Bu cür tələsliklə, İlahi, cavanlıq ötüb keçir.

Burada şair “شباب” (cavanlıq) və “شتاب” (tələsmə) sözlərini həm birinci, həm də ikinci misrada təkrar edir. Bu təkrar, sadəcə eyni sözlərin oxşar və ya eyni formalarının təkrarı deyil, həm də məzmun baxımından əlaqəlidir. “Şəbab” və “şetab” sözləri yalnız semantik baxımdan yaxın deyil, həm də fonetik cəhətdən çox oxşardır, bu isə onları həmqafiyəli sözlər kimi də səciyyələndirir. Beləliklə, şair həm fonetik, həm də semantik təkrar vasitəsilə beytin ritmini və melodiyasını gücləndirir.

Bu distant təkrar modeli şairin mükəmməl poetik struktur yaratmaq bacarığını göstərir. “Şəbab” və “şetab” sözlərinin bir-birindən məsafəli, amma əlaqəli istifadəsi beytə dərinlik verir, “cavanlıq” və “tələsik” mövzularını emosional yük altında daha təsirli şəkildə oxucuya çatdırır. Eyni zamanda bu təkrar, şeirə müəyyən ritmik nizam gətirir, dinamik ahəng yaradır və oxucunun yaddaşında iz buraxır.

Belə distant təkrar nümunələri Şəhriyarın fars dili üzərində geniş bilik sahibi olduğunu və söz oyunları vasitəsilə poeziyanı daha da zənginləşdirmək qabiliyyətini nümayiş etdirir. Bu da onun şeirinin həm estetik, həm də semantik qatlarda yüksək səviyyədə qurulduğunu göstərir. Nəticədə, distant təkrar modeli onun poetik dilinin ayrılmaz və güclü elementlərindən birinə çevrilir.

گل به تاراج خزان رفت و بهارش از نو

تاج سر کرد و علیرغم خزان باز آورد (Ganjoor, Shahriar, s. 42)

Gül payızda talan oldu, bahar onu yenidən

Başına tac etdi, payıza baxmayaraq geri gətirdi.

Bu beyt Şəhriyarın bədii ustalığını göstərən nümunələrdən biridir və distant təkrar modelinin ən gözəl tətbiqlərindən hesab edilə bilər. Burada “خزان” (payız) sözü həm birinci, həm də ikinci misrada işlənir, lakin təkrar sözün ardıcıl olmaması, yəni misralar arasında müəyyən məsafənin olması distant təkrarın əsas xüsusiyyətidir.

Distant təkrar poeziyada məzmunun vurğulanması və obrazın dərinləşdirilməsi üçün vacib rol oynayır. Burada “خزان” sözü birinci misrada gülün payızda talan olunmasını ifadə edir, ikinci misrada isə həmin payızın mənfi təsirinə baxmayaraq gülün yenidən taclanması, yenidən doğuşu və dirçəlişi simvolizə olunur. Bu təkrar vasitəsilə şair mövsümlərin dövriyyəsi və həyatın yenilənməsi ideyasını vurğulayır, həm də “payız” obrazını poetik mətndə mərkəzi semantik nöqtə kimi təqdim edir.

Bundan əlavə, təkrar olunan sözün semantik yükü ilə yanaşı, beytin ritmik və fonetik quruluşu da güclənir. “خزان” sözünün təkrarı oxucuda mövsümlərin dəyişməsi və təbiətin qanunauyğunluqları barədə düşüncələr formalaşdırır, həmçinin obrazın dramatikliyini artırır. “تاج سر کرد” ifadəsi isə payızın yaratdığı zərərli təsirlərə baxmayaraq, gülün öz qüdrətini və möhtəşəmliyini saxladığını bildirir.

Bu beyt Şəhriyarın söz ehtiyatı və obrazlı düşüncə tərzinin yüksək səviyyədə istifadəsini, distant təkrar vasitəsilə mənanın dərinləşdirilməsini və estetik təsirin artırılmasını göstərir. Belə təkrarlar şeirin kompozisiya bütövlüyünü qoruyur və oxucunun şeirə olan emosional əlaqəsini gücləndirir. Bu səbəbdən “خزان” sözünün beytin hər iki misrasında məsafəli şəkildə təkrarlanması distant təkrar modelinin tipik nümunəsi kimi qiymətləndirilir.

تو شهریار به بخت و نصیب شو تسلیم

که مرد راه به بخت و نصیب نستیزد (Ganjoor, Shahriar, s. 43)

Ey Şəhriyar, bəxt və qismətə təslim ol,

Çünki yol adamı bəxt və qismətlə mübarizə aparmaz.

Göstərilən beytdə Şəhriyarın ustalıqla istifadə etdiyi distant təkrar modeli aydın şəkildə nəzərə çarpır. Belə ki, “بخت” (bəxt) və “نصیب” (qismət) sözləri həm birinci, həm də ikinci misrada təkrar olunur. Bu təkrar, şeirin semantik quruluşunda həm mövzunun aydınlaşdırılması, həm də vurğulanması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

“Bəxt” və “qismət” sözləri fars poeziyasının və ümumilikdə klassik şeir ənənəsinin əsas anlayışlarından biridir və insanın həyatdakı taleyini, alın yazısını ifadə edir. Şair bu iki anlayışı birgə istifadə etməklə, insanın bu qüvvələr qarşısında təslim olması lazım olduğunu vurğulayır. Təkrarlanma vasitəsilə ideyanın əhəmiyyəti artırılır, mövzu oxucuya daha dərinlən ötürülür.

Distant təkrar modeli, burada sözlərin misralar arasında məsafəli yerləşməsi ilə səciyyəli və bu, ritmik axını pozmadan məzmunun möhkəmlənməsinə xidmət edir. Bu, həmçinin mətnin kohezivliyini təmin edir, oxucunun yaddaşında əsas ideyanı möhkəmləndirir və poetik mənə qatını zənginləşdirir.

Nəticədə, “بخت” və “نصیب” sözlərinin iki misrada təkrarlanması yalnız fonetik və leksik birgəlik yaratmır, həm də şairin həyatın qaçılmaz taleyi qarşısında insanın mövqeyini incə bir şəkildə poetik dildə ifadə etməsinə şərait yaradır. Bu nümunə Şəhriyarın fars dilindəki təkrar istifadəsinin nə qədər məqsədli, funksional və poetik olduğunu göstərir.

3. Qəzəl daxilində məsafəli işlənən təkrarlar

Şəhriyarın fars dilində yazdığı qəzəllərdə əsas fikrin ifadə olunması məqsədilə müəyyən söz və ifadələrin qəzəlin müxtəlif beytlərində təkrar istifadəsi geniş yayılmış poetik üsullardan biridir. Bu fenomen, klassik şeir ənənəsində şairlərin ideyalarını daha təsirli, aydın və ritmik şəkildə çatdırmaq üçün seçdikləri strateji vasitələrdən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Belə ki, təkrar olunan söz və ifadələr qəzəlin ideya mərkəzini, yəni şairin əsas mesajını və ya duyğusunu simvollaşdıraraq qəzəlin “açar sözləri” funksiyasını daşıyır.

Bu “açar sözlər” vasitəsilə şair yalnız məzmunu vurğulamaqla qalmır, həm də qəzəlin strukturunda koheziv əlaqələr yaradır, beləliklə, qəzəl daxilində semantik birlik və harmoniya təmin olunur. Distant təkrar modelinin tipik xüsusiyyəti kimi, bu sözlər qəzəlin fərqli yerlərində, bəzən bir neçə beyt aralığında təkrarlanır və bu məsafəli yerləşmə təkrarın emosional və estetik təsirini daha da artırır.

Distant təkrar, şairin ideyasını müxtəlif rakurslardan təkrarlamaq və mövzunun təfsilatına daha dərinlən nüfuz etmək imkanı verir. Bu təkrarlar, oxucunun yaddaşında sözün və ideyanın möhkəm yer tutmasına şərait yaradır, eyni zamanda şeirə ritmik axın və melodik rəngarənglik qatır. Hər bir təkrarlanan element qəzəlin ümumi mənzərəsini zənginləşdirir və şairin ifadə etdiyi duyğuların dərinliyini ifadə edir.

Bu təkrarların analizi şairin estetik yanaşmasını, dilçilik bacarığını və ideya ötürmə strategiyasını daha yaxşı anlamağa imkan verir. Bu da Şəhriyarın fars poeziyasındakı ustalığını və sözün gücünü məqsədyönlü şəkildə istifadə etmə qabiliyyətini təsdiqləyir. Nəticədə, qəzəl daxilində təkrar olunan “açar sözlər” yalnız formal poetik vasitə deyil, həm də məna dərinliyini artıran, oxucu ilə şair arasında emosional əlaqə yaradan mühüm estetik komponentlər kimi qiymətləndirilir.

Fikri daha aydın şəkildə nümayiş etdirmək üçün aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirmək faydalıdır. Bu nümunələrdə distant təkrar modeli ilə eyni söz və ifadələrin qəzəlin müxtəlif beytlərində təkrarlandığını görmək mümkündür ki, bu da şairin ideyanı necə möhkəmləndirdiyini göstərir.

Şəhriyarın fars dilində yazdığı qəzəllərdə distant təkrar modellərinin poetik və semantik gücü olduqca yüksəkdir. Bu xüsusiyyət onun qəzəl janrında klassik üslubu qorumaqla yanaşı, fikrin dərinliyini və emosional təsirini artırmaq məqsədilə təkrarlardan sistemli şəkildə istifadə etməsinə dəlalət edir. Aşağıdakı qəzəldə “چاه” (quyu) sözünün üç fərqli beytdə işlənməsi isə distant təkrar modelinin açıq şəkildə tətbiq olunduğunu göstərir:

کاروان آمد و از یوسف من نیست خبر
این چه راهیست که بیرون شدن از چاهش نیست
تا خبر یافته از چاه محاق مه من
ماه حیران فلک جز غم جانکاهش نیست
خواهم اندر عقبش رفت و به یاران عزیز
باری این مژده که چاهی به سر راهش نیست (Ganjoor, Shahriar, s. 26)

*Karvan gəldi, amma mənim Yusifimdən xəbər yoxdur,
Bu nə yoldur ki, onun quyusundan çıxış yoxdur?
Ay kimi sevgilimdən quyudan bir xəbər gələndən bəri
Göydə çaşqın-aydan başqa, canyandırın qəm yoxdur.
Onun ardınca getmək istəyirəm və əziz dostlara
Heç olmasa bu müjdəni verim ki, onun yolunda quyu yoxdur.*

Bu qəzəldə “چاه” sözü birinci, ikinci və üçüncü beytdə işlənməklə qəzəl daxilində distant təkrar modelinin nümunəsini təşkil edir. Şair burada “quyu” metaforasını həm Yusif dastanına istinadla, həm də ayrılıq, ümitsizlik, çaşqınlıq və maneə obrazlarını canlandırmaq üçün istifadə edir. Bu təkrarlanma yalnız leksik eynilik deyil, həm də məzmunun, emosional yükün və miflik-altqatın oxucuya daha dərinlən çatdırılması məqsədilə işlənmişdir.

Distant təkrar burada tematik bağlamı da gücləndirir: hər üç beytdə “quyu” obrazı fərqli emosional tonlarda təkrarlanır — birinci beytdə Yusifin yoxluğu ilə bağlı ümitsizlik, ikinci beytdə quyuya düşən “ay” (sevgili) obrazı ilə müşkül vəziyyət, üçüncü beytdə isə bu çətinliyin artıq aşılması arzusu. Beləliklə, distant təkrar həm məzmunun inkişafına xidmət edir, həm də şeirin strukturunda mərkəzi bir simvolu dövrü olaraq vurğulayır.

Bu cür təkrarlar, qəzəldə əsas ideyanın ritmik və semantik dayağa çevrilməsinə xidmət edir. “چاه” sözü bu qəzəldə təkcə zahiri bir təkrar yox, həm də şairin mənəvi-mifoloji dünyagörüşünün

simvolik ifadəsidir. Bu səbəbdən də distant təkrar modelinin uğurlu və funksional nümunəsi kimi akademik səviyyədə qiymətləndirilə bilər.

Şəhriyarın “ماه هنرپیشه” (sənətçi ay) qəzəlində “ماه” sözü altı dəfə işlənmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz fikir burda öz təsdiqini tapır. Qəzəlin adında “ماه” sözü olduğu kimi həmin sözün təkrarı da çoxdur ki, bu da distant təkrar modelinə nümunə sayıla bilər.

ماه از پی دیدن بود ای شوخ و گذشتن
اما که گذشتن نتوان از چو تو ماهی
شبها همه دنبال رفیق توام اما
او همقدم ماهی و من همدم آهی
نه روی سخن گفتن و نه پای گذشتن
سرگشته ام ای ماه هنرپیشه پناهی
هر شب تو و یاران نوازنده ولیکن
عشق تو به ما هم برسد گاه به گاهی
در فکر کلاهند حریفان همه هشدار
هرگز به سر ماه نرفته است کلاهی
گمره مشو ای ماه که از شاهد گمراه

در هر قدمی راه زند چاله و چاهی (Ganjoor, Shahriar, s. 157)

*Ay (gözəl) görmək üçündür, ey şux, amma keçmək,
Amma sən kimi bir aydan keçmək asan deyil.
Gecələr dostunu (yəni səni) axtarıram,
O isə ayla birgədir, mən isə ahla yoldaşam.
Nə danışmağa üzüm var, nə getməyə gücüm,
Mən azmışam, ey sənətçi ay, sən mənə pənah ol.
Hər gecə sən və dostların (nəğməkarlar) əyləncədəsiniz,
Bəs məhəbbətin bizə də hərdən yetişməzmi?
Rəqiblərin hamısı papaq dərdindədir, ayıq ol,
Amma bilin ki, ayın başına heç vaxt papaq qoyulmayıb.
Azma, ey ay (gözəl), çünki azmış gözəllərdən
Hər addımda bir tələyə, bir quyuya düşmək olar.*

Şəhriyarın “ماه هنرپیشه” (Sənətçi Ay) qəzəli distant təkrar modelinin tətbiq edildiyi ən parlaq poetik nümunələrdən biridir. Qəzəlin həm başlığında, həm də müxtəlif beytlərində “ماه” (ay) sözünün təkrar-təkrar işlənməsi, bu sözün yalnız leksik təkrar kimi deyil, həm də semantik və emosional yüklü bir simvol kimi nə qədər dərin mənə qazandığını göstərir.

Qəzəlin altı misrasında “ماه” sözünə birbaşa rast gəlinir və bu təkrar qəzəl daxilində distant təkrar modelinin istifadəsini nümayiş etdirir. Bu cür təkrar poetik baxımdan həm strukturun bütövlüyünü təmin edir, həm də əsas ideyanı – gözəlin ay obrazı ilə təqdimini – möhkəmləndirir.

Əlavə olaraq, qəzəldə birbaşa yazılmasa da, beşinci beytdəki “ما هم” (biz də) ifadəsi fonetik baxımdan “ماه” (ay) kimi səslənir və bu, səsin semantikaya xidmət etdiyi poetik bir ustalığ nümunəsidir. Şair burada yalnız sözdə təkrara yox, səslənmədə təkrara da müraciət edərək qəzəlin fonetik-ritmik ahəngini gücləndirir və eyni zamanda, əsas obrazı – “ay”ı – şüuraltı səviyyədə oxucuya bir daha xatırladır.

Qəzəldə “سر کسی کلاه رفتن” kimi xalq deyiminə yer verilməsi də şeirin üslub baxımından zənginliyini və Şəhriyarın bədii folklordan necə məharətlə bəhrələndiyini göstərir. Bu deyimin işlədildiyi beyt – “هرگز به سر ماه نرفته است کلاهی” – həm xalq hikmətinə istinad edir, həm də ay obrazının müqəddəsliyini və əlçatmazlığını vurğulayır.

Beləliklə, bu qəzəl distant təkrarın:

- Leksik,
- Fonetik,

- Semantik,
- Mədəni kontekstli

formalarını özündə birləşdirərək, çoxqatlı poetik struktura çevrilir.

Bu da göstərir ki, distant təkrar təkcə bir sözün müxtəlif yerlərdə işlədilməsi deyil, həm də onun semantik rezonansını artırmaq, poetik strukturu möhkəmləndirmək və əsas simvolu yaddaşda daha dərin yerləşdirmək vasitəsidir. Şəhriyar bu texnikanı yüksək bədii zövqlə və ustalıqla tətbiq edərək onu mətnin estetik və emosional gücünə çevirir.

Şəhriyarın farsca yazdığı qəzəllərdə distant (məsafəli) təkrar modelləri poetik sistemin mühüm elementlərindən biri kimi çıxış edir. Bu cür təkrarlar təkcə ritmik və fonetik gözəllik yaratmır, eyni zamanda semantik dərinlik qazandırmaqla poetik mətnin strukturuna məna baxımından bir bütövlük verir. Aşağıda təhlil olunan qəzəldə “عشق” (eşq) sözü altı müxtəlif beytdə işlənərək qəzəl daxilində distant təkrar modelinə nümunə təşkil edir.

چون لاله‌ام ز شعله عشق تو یادگار
داغ ندامتی است که بر دل نهاده‌ام
من درس عشق جز خط سبزی نخوانده‌ام
سرمشق آبرویی که به این بی‌سوادی‌ام
گفتی خمار عشق به تریاق صبر کش
من خود به این کشنده بی‌پیر عادی‌ام
توفان عشق هر چه تواند بگو بکن
شمع و لی به حجله فانوس بادی‌ام
در کوهسار عشق و وفا آبشار غم
خواند به اشک شوقم و گلبنک شادی‌ام
شب بود و عشق و وادی هجران و شهریار

ماهی نتافت تا شود از مهر هادی‌ام (Ganjoor, Shahriar, s. 93)

*Lalə kimiyəm, eşqin alovundan bir yadigar,
Qəlbimdə qoyduğun peşmanlıq yarasıdır bu dağ.
Mən eşq dərindən yalnız bir yaşıl xətt oxumuşam,
Savadsız olsam da, bu mənim abırım, örnəyimdər tamam.
Dedin: "Eşqin sərxoşluğunu səbr dərmanı ilə çıxart",
Mən isə bu pirsiz öldürücüyə artıq alışıbmışam, inadla barışıbmışam.
Eşq tufanı nə bacarırsa desin, etsin,
Mən şamam, amma bir fanusun içindəki küləkli otaqda.
Eşq və vəfa dağlarında bir kədər şalaləsi,
Məni sevinc nəğməsi ilə çağırdı göz yaşlarımla.
Gecə idi, eşq vardı, hicran vadisi və Şəhriyar,
Ay doğmadı ki, sevgi ilə mənə yol göstərsin, bələdçi olsun.*

“Eşq” sözünün təkrarlanması burada təsadüfi deyil, əksinə, şairin əsas ideya xəttini təşkil edən tematik nüvənin – yəni eşqin – şeir boyu davamlı şəkildə vurğulanması məqsədi daşıyır. Bu, qəzəldə bir növ “açar söz” funksiyasını yerinə yetirir və bütün bədii fikrin mərkəzinə çevrilir. Şair bu təkrar vasitəsilə eşqi həm alovlu bir iztirab, həm dər, həm sərxoşluq, həm tufan, həm də həyatın sınaq meydanı kimi fərqli kontekstlərdə təqdim edir. Bu isə distant təkrarın yalnız formal deyil, eyni zamanda semantik funksiyaya da malik olduğunu göstərir.

Beytlərin hər birində “eşq” fərqli bir mənalandırma ilə təqdim olunur:

- Birinci beytdə eşq “şəhidlik” və “yanmaq” kontekstindədir.
- İkinci beytdə o, tədris edilən bir dər və mənəvi savad vasitəsidir.
- Üçüncü beytdə sərxoşluq və dərindən qaynağı kimi təqdim olunur.
- Dördüncü beytdə isə tufan obrazı ilə fəlakət və sarsıntı mənbəyidir.
- Beşinci beytdə eşq, vəfa və qəm iç-içə keçir.

- Altıncı beytdə isə “eşq” artıq qaranlıq və hicranla assosiasiya olunur.

Beləliklə, “eşq” sözünün təkrarı ilə şair həm qəzəl boyunca tematik davamlılıq yaradır, həm də onun müxtəlif mənəvi qatlarını açaraq oxucunu bu anlayış üzərində düşünməyə vadar edir. Bu, distant təkrarın yalnız texniki bir vasitə deyil, eyni zamanda bədii mətnin fəlsəfi tutumunu genişləndirən funksional bir struktur elementi olduğunu göstərir. Şəhriyarın bu cür distant təkrar modellərindən ustalıqla istifadə etməsi onun dil üzərində yüksək nəzarətini və bədii təfəkkürünün dərinliyini sübut edir.

Nəticə

Şəhriyarın “Divan”ında distant təkrar modellərinin sistemli şəkildə araşdırılması nəticəsində belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, ustad şair fars dilinin poetik imkanlarından son dərəcə məharətlə istifadə etmiş və bədii təkrarı sadəcə formal bir üslub vasitəsi kimi deyil, poetik strukturu formalaşdıran əsas komponentlərdən biri kimi təqdim etmişdir. Onun qəzəllərində distant təkrar – yəni eyni söz və ya ifadənin müəyyən fasilələrlə, lakin məqsədyönlü şəkildə təkrar olunması – müxtəlif poetik funksiyalar daşıyır: ideyanın mərkəzləşdirilməsi, obrazların dərinləşdirilməsi, semantik bütövlüyün yaradılması və şeirin ritmik-estetik axarının təmin edilməsi.

Şəhriyarın yaradıcılığında bu təkrarlar bəzən misra daxilində, bəzən beyt çərçivəsində, çox zaman isə bütöv bir qəzəl boyu davam edir. Bu isə göstərir ki, şair sözün semantik yükünü və fonetik gücünü dərinlən dərk edərək, onların təkrarı ilə poetik mətnə həm emosional intensivlik, həm də mənəvi dərinlik yarada bilmişdir. Eyni zamanda, bu təkrarlar vasitəsilə oxucuya bir məna mərkəzi, “leytmotiv” təqdim olunur və bu da qəzəllərin fəlsəfi tutumunu gücləndirir.

Araşdırmamız əsasında deyə bilərik ki, distant təkrar modelləri Şəhriyarın poetikasında sadə dil oyunundan kənara çıxaraq, onun ədəbi üslubunun, məzmununun semantik təşkili və şeiriyyətin bədii təsir gücünün əsas ünsürlərindən birinə çevrilmişdir. Bu xüsusiyyət isə onun fars dilində yazdığı poetik irsinin yüksək sənətkarlıq nümunəsi olduğunu bir daha təsdiqləyir.

ƏDƏBİYYAT:

Adilov Musa. Azərbaycan dilində sintaktik təhlillər. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 416 s.

Adilov Musa. Azərbaycan dilində təqlidi sözlər. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 416 s.

Bəylərova Aytən. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı: Nurlan, 2008, 210 s.

انوری حسن، احمدی گیوی حسن. دستور زبان فارسی، جلد دوم، تهران: انتشارات فاطمی، 404 ص.

<https://ganjoor.net/shahriar>

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2026.1.45>

MÜASİR TÜRK UŞAQ ƏDƏBİYYATININ İNKİŞAF TARİXİ

Samirə SƏFƏROVA*AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına**Şərqşünaslıq İnstitutu, kiçik elmi işçi**E-mail: Samire_1980@mail.ru**<https://orcid.org/0009-0008-8127302>**Daxilolma tarixi: 11.03.2026**Düzəliş tarixi: 01.04.2026**Nəşrə təsdiq tarixi: 13.05.2026*

XÜLASƏ

Müasir türk uşaq ədəbiyyatı XIX əsrin sonlarından etibarən, xüsusilə Tənzimat dövründə baş verən maarifçilik prosesləri fonunda formalaşmağa başlamış, sonrakı mərhələlərdə - II Məşrutə dövrü və Cümhuriyyət dövrlərində sistemli şəkildə inkişaf edərək müstəqil ədəbi sahə kimi təşəkkül tapmışdır. Bu inkişaf prosesi uşaq anlayışının cəmiyyət daxilində yenidən dəyərləndirilməsi, təhsil və tərbiyə sisteminin yenilənməsi ilə sıx bağlı olmuşdur. Tənzimat dövründə İbrahim Şinasi və Əhməd Lütfi tərəfindən həyata keçirilən tərcümə fəaliyyəti (xüsusilə Qərb ədəbiyyatından edilən adaptasiyalar) uşaq ədəbiyyatının ilkin əsaslarını formalaşdırmışdır. II Məşrutə dövründə isə Təvfik Fikretin “Şermin” əsəri ilə uşaq ədəbiyyatında estetik və məzmun baxımından yeni mərhələ başlanmışdır. Cümhuriyyət dövründə isə Rıfat İlgaz, Əziz Nesin və Eflatun Cem Güney kimi müəlliflər uşaq ədəbiyyatında sosial mövzulara (ailə, təhsil, cəmiyyət, demokratik dəyərlər) realist və satirik yanaşma gətirərək bu sahənin tematik sərhədlərini genişləndirmişlər. Müasir mərhələdə isə İsmet Kür və Mustafa Ruhi Şirin kimi tədqiqatçıların nəzəri yanaşmaları ilə yanaşı, Behiç Ak, Sevim Ak və Gülten Dayıoğlu kimi müəlliflərin bədii yaradıcılığı nəticəsində uşaq ədəbiyyatında məzmun və forma baxımından zənginləşmə müşahidə olunur. Bu dövrdə janr müxtəlifliyi (hekayə, şeir, illüstrativ mətnlər və s.) genişlənməmiş, əsərlərdə uşağın gündəlik həyatı, sosial münasibətləri, təxəyyül dünyası və ətraf mühitlə bağlı mövzular daha qabarıq şəkildə əks etdirilmişdir. Uşaq yönümlülük prinsipi müasir türk uşaq ədəbiyyatının əsas metodoloji istiqamətlərindən biri kimi çıxış edərək, uşağın psixoloji xüsusiyyətlərinin, qavrama səviyyəsinin və dünyagörüşünün nəzərə alınmasını tələb edir. Bu kontekstdə ədəbi mətnlər yalnız estetik funksionarı deyil, eyni zamanda pedaqoji və psixoloji funksiyaları da yerinə yetirir.

Nəticə etibarilə, müasir türk uşaq ədəbiyyatı uşaqların intellektual, emosional və sosial inkişafını dəstəkləyən, eyni zamanda onların mədəni identitetinin formalaşmasına xidmət edən çoxşaxəli və dinamik bir ədəbi sistem kimi xarakterizə olunur.

Açar sözlər: *türk uşaq ədəbiyyatı, müasir dövr, uşaq ədəbiyyatının inkişafı, uşaq tərbiyəsi, estetik tərbiyə, mədəni identitet, uşaqların psixoloji inkişafı, narrativ yeniliklər.*

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОЙ ТУРЕЦКОЙ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Самира САФАРОВА

Институт Востоковедения имени академика

З. М. Буниятова Национальной академии наук Азербайджана,

младший научный сотрудник

E-mail: Samire_1980@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0008-8127302>

Дата поступления: 11.03.2026

Дата исправления: 01.04.2026

Дата утверждения к публикации: 13.05.2026

АННОТАЦИЯ

Современная турецкая детская литература начала формироваться на фоне просветительских процессов, происходивших с конца XIX века, особенно в период Танзимата. На последующих этапах - в эпоху Второго конституционного периода (Мешрутийет) и в период Республики - она систематически развивалась и оформилась как самостоятельная литературная сфера. Этот процесс развития был тесно связан с переоценкой понятия «ребенок» в обществе и с обновлением системы образования и воспитания. В период Танзимата переводческая деятельность, осуществленная Ибрахимом Шинаси и Ахмедом Лютфи (особенно адаптации из западной литературы), заложила первоначальные основы детской литературы. В период Второго конституционного периода с произведением Тевфика Фикрета «Шермин» в детской литературе начался новый этап с точки зрения эстетики и содержания. В период Республики такие авторы, как Рыфат Ылгаз, Азиз Несин и Эфлатун Джем Гюней, привнес в детскую литературу реалистичный и сатирический подход к социальным темам (семья, образование, общество, демократические ценности), расширили тематические границы этой области. На современном этапе, наряду с теоретическими подходами таких исследователей, как Исмет Кюр и Мустафа Рухи Ширин, благодаря художественному творчеству таких авторов, как Бехич Ак, Севим Ак и Гюльтен Дайыоглу, наблюдается обогащение детской литературы с точки зрения содержания и формы. В этот период расширилось жанровое разнообразие (рассказ, стихотворение, иллюстрированные тексты и др.), а в произведениях более ярко стали отражаться темы, связанные с повседневной жизнью ребенка, социальными отношениями, миром воображения и окружающей средой. Принцип ориентации ребенка выступает как один из основных методологических направлений современной турецкой детской литературы, требуя учета психологических особенностей ребенка, уровня его восприятия и мировоззрения. В этом контексте литературные тексты выполняют не только эстетическую, но и педагогическую, и психологическую функции.

В итоге, современная турецкая детская литература характеризуется как многогранная и динамичная литературная система, которая поддерживает интеллектуальное, эмоциональное и социальное развитие детей, а также служит формированию их культурной идентичности.

Ключевые слова: *Турецкая детская литература, современный период, развитие детской литературы, воспитание детей, эстетическое воспитание, культурная идентичность, психологическое развитие детей, повествовательные новаторства*

THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF MODERN TURKISH CHILDREN'S LITERATURE

Samira SAFAROVA

*Junior Researcher, Institute of Oriental Studies
named after Academician Z. M. Bunyadov,
Azerbaijan National Academy of Sciences*

E-mail: Samire_1980@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0008-8127302>

Date of submission: 11.03.2026

Date of revision: 01.04.2026

Date of acceptance for publication: 13.05.2026

ABSTRACT

Modern Turkish children's literature began to take shape against the backdrop of the enlightenment processes that occurred from the late 19th century onwards, particularly during the Tanzimat period. In subsequent stages-during the Second Constitutional period and the Republican era, it developed systematically and became established as an independent literary field. This developmental process was closely linked to the reassessment of the concept of the child within society and the renewal of the education and upbringing systems. During the Tanzimat period, the translation activities carried out by Ibrahim Sinasi and Ahmed Lutfi (especially adaptations from Western literature) laid the initial foundations of children's literature. In the Second Constitutional Period, Tevfik Fikret's work "*Sermin*" marked a new stage in children's literature in terms of aesthetics and content. During the Republican period, authors such as Rifat Ilgaz, Aziz Nesin, and Eflatun Cem Guney introduced a realistic and satirical approach to social themes (family, education, society, democratic values), thereby expanding the thematic boundaries of this field. In the contemporary stage, alongside the theoretical approaches of researchers such as Ismat Kür and Mustafa Ruhi Shirin, the literary works of authors like Behic Ak, Sevim Ak, and Gulden Dayioglu have led to a qualitative enrichment in terms of both content and form. During this period, genre diversity (short stories, poetry, illustrated texts, etc.) expanded, and works began to more prominently reflect themes related to the child's daily life, social relationships, world of imagination, and environment. The principle of child-orientation serves as one of the main methodological directions of modern Turkish children's literature, necessitating the consideration of the child's psychological characteristics, level of perception, and worldview. In this context, literary texts fulfill not only an aesthetic function but also pedagogical and psychological functions.

Consequently, modern Turkish children's literature is characterized as a multifaceted and dynamic literary system that supports the intellectual, emotional, and social development of children, while also serving the formation of their cultural identity.

Keywords: *Turkish children's literature, modern period, development of children's literature, child upbringing, aesthetic education, cultural identity, psychological development of children, narrative innovations*

Giriş

“Uşaq” anlayışı əsrlər boyu cəmiyyətlərin perspektivlərinə, elm və təhsildə yeni kəşflərə, sosial elmlərdə aparılan araşdırmalara uyğun olaraq daim dəyişmişdir. Orta əsrlərdə yaşama və söz hüququ məhdud olan kiçik fərdlər kimi görülmə “uşaqlar,” XX əsrdən etibarən böyüklərlə bərabər hüquqlu, şəxsi mülahizələri ilə qərarları dəyişdirmək gücünə malik şəxsiyyətlər olaraq təsdiq edilmişdir. Bu səbəbdən “uşaq ədəbiyyatı”, “uşaqlar üçün” kimi anlayışlar tarixi dövr ərzində dəyişmişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ümumdünya Beynəlxalq İnsan Hüquqları Bəyannaməsində uşaqların xüsusi diqqət və yardım hüququna malik olduğu və 18 yaşına qədər hər bir şəxsin “uşaq” kimi müəyyən edildiyi elan edilmişdir. Uşaqlar asılı, həssas və bacarıqlıdır (UNICEF., 2025).

Bu kontekstdə mədəniyyətin təhsil çətrisi altında şəxsiyyətin, intellektin və dilin inkişafı proseslərində mühüm rola malik ən əlçatan mərhələlərdən birinin də uşaq ədəbiyyatı olduğu düşünülür. Uşaq ədəbiyyatı mahiyyətə həm estetik duyğuları canlandıran bir sənət növü, həm də nəsilərarası integrasiyanı təmin edən tərbiyə vasitəsidir.

Nə antik dövrdə, nə də orta əsrlərdə birbaşa uşaqlara yönəlmiş ədəbiyyat yox idi. Lakin, xüsusilə Avropada sənayeləşmənin başlanması ilə feodal münasibətlərin çöküşü baş vermiş, ailə münasibətləri və funksiyaları oxşar olan fərdlər arasında vəzifə fərqləri yaranmışdı.

Maarifçilik hərəkatının və sənayeləşmənin başladığı XVIII əsrə qədər uşaq və böyükləri təmsil edən orta ədəbiyyat kimi nağılların mühüm yer tutduğu məlumdur. İbtidai və feodal cəmiyyətlərində nağıllardan mühüm tərbiyə vasitəsi və məlumat mənbəyi kimi də istifadə olunurdu. Orta əsrlərdə uşaqlar və böyüklər eyni oyunları oynayırdılar, eyni oyuncaqlara sahiblənmişdilər.

Maarifçilik hərəkatı ilə birlikdə bu köhnə anlayışın dəyişməsi zərurəti yarandı. Bu yeniliyin toxumları çap maşınının ixtirası ilə səpildi. Çap maşını yeni dünyanın yaranmasına səbəb oldu və bu yeni dünyada da yetkinlik anlayışının əhəmiyyəti artdı. Uşaqlara böyüklər dünyasından “qovularaq” yaşaya biləcəkləri başqa bir dünya təklif olundu. Bu başqa dünya “uşaqlıq” adlanırdı. Bu uşaqların yetkin olmağı üçün təhsilə, öyrənməyə ehtiyacları vardı. Ona görə də, bu dövrdə ədəbiyyat həm də təlim və tərbiyəni ötürən bir vasitə kimi istifadə olunurdu.

Ədəbiyyatın bu qədər fəal rol oynadığını nəzərə alaraq uşaqların erkən yaşlarından keyfiyyətli uşaq ədəbiyyatı nümunələri ilə tanış olması zəruri hesab olunur. Xüsusilə, uşaqların inkişafının keçid dövrlərində valideynlərin övladları ilə yaratdığı ünsiyyət və onlara təqdim olunan uşaq ədəbiyyatı nümunələri nə qədər zəngin olarsa, uşağın idrakı, sosial və psixoloji inkişafı bir o qədər yaxşı olar. İnkişaf nəzəriyyələri ətraf mühitin koqnitiv və sosial inkişafda əhəmiyyətini dəfələrlə müxtəlif perspektivlərdən nümayiş etdirmişdir. Qərb tədqiqatçılarından Patrisi Koen, və Klaus Leib tərəfindən aparılan araşdırmalar da ətraf mühit faktorlarının şəxsiyyət pozğunluqlarının formalaşmasında çox təsirli olduğunu təsdiq edir (Taktıl B., 2023, s.259). Yəni dil və mədəniyyət çərçivəsində yaşadığımız və yaratdığımız mühit tək müstəvidə inkişafa deyil, həm də insanın hər sahədə dəyişməsinə, bütövlükdə həyata münasibətinə təsir göstərir. Belə təsirli bir ünsür olan ətraf mühit və ədəbiyyat əlaqəsinin XXI əsrdə fərqli bir zəminə keçdiyini söyləsək səhv etmərik.

Uşaq ədəbiyyatına uşaqlar üçün yazılmış şifahi və yazılı mənbələr daxildir. Bura uşaqların yaş səviyyələrinə uyğun olaraq ədəbi əsərlərdən hazırlanan və onlara öyrədilməsinə yönəlmiş bacarıqlar daxildir. Bu çərçivədə fərdlər məktəbəqədər dövrdən başlayaraq yetkinliyə ilk addım olan yeniyetməlik dövrünü əhatə edən həyat prosesində dil bacarıqlarını inkişaf etdirirlər.

Öz xüsusiyyətlərinə və qavrayış səviyyələrinə uyğun olaraq emosional və düşüncə strukturlarını inkişaf etdirən, öyrənmə keyfiyyətini artıran vizual və yazılı mənbələr uşaq ədəbiyyatı sahəsinə daxildir. Uşaq ədəbiyyatı uşaq və uşaq dünyasını - onların maraqlarını, diqqətini, hiss və düşüncələrini ifadə edir, uşaq nöqtəyi-nəzərindən ifadə edilir. Eyni zamanda, uşaqların mütaliə mədəniyyətinə yiyələnməsinə kömək etmək üçün mühüm resurslar təklif edir. Uşaq ədəbiyyatı uşaqların inkişafına töhfə verməklə onları yetkinliyə hazırlayan ədəbiyyat növünə aiddir. Bu baxımdan ədəbiyyatda “uşaq ədəbiyyatı” mövzusu hər zaman aktualdır.

Uşaq ədəbiyyatına erkən yaş dövründə uşaqların arzu, hiss və maraqlarına uyğun hazırlanmış bütün yazılı və şifahi mənbələr daxildir. Bu çərçivədə uşaq ədəbiyyatı məhsulları uşaqların bütün inkişaf sahələrini dəstəkləyə bilər. Şüurla bağlı fəaliyyətləri ehtiva edən idraki inkişaf, dil bacarıqlarını ehtiva edən nitqin inkişafı, sosial inkişaf və emosional inkişaf kimi fərqli inkişaf sahələri bu mənbələrlə də dəstəklənə bilər. Bu fakt uşaq ədəbiyyatının aktuallığını başqa bir rəqəsdən

əsaslandırmağa imkan verir. Uşaq ədəbiyyatı mövzusunda tədqiqatları ilə tanınan Qərb tədqiqatçılarından Rebeka Lukens bildirir ki, uşaqlar böyüklərdən fərqli olaraq şeirəndən tutmuş xalq nağıllarına, macəradan fantaziyaya qədər müxtəlif ədəbi formaları sınağa daha açıqdırlar. Uşaq ədəbiyyatına sərhədləri getdikcə inkişaf edən sənət növləri ilə yanaşı, şəkili kitabları da daxil etmək lazımdır. Uşaq ədəbiyyatı uşağın dünyasına daxil ola biləcək vizual dünyalar təqdim etməlidir. Tekstura, rəng, forma, xətlər, eləcə də kölgələmə, kontrast, perspektiv və tarazlıq - bunlar usta uşaq illüstratorlarının fotoqrafiya və ya akvarel, ballpoint qələm və ya mürəkkəblə istifadə edə biləcəyi bacarıqlardır. Uşaq ədəbiyyatı illüstratorları məndəki sözləri şəkllə çevirir və eyni zamanda uşaq ədəbiyyatı sahəsində tamam başqa bir sahə açır (Lukens R., 2018, s.12)

M.R.Şirinə görə uşaq ədəbiyyatının mənbəyini uşaq və uşaqlıq dövrü təşkil edir. Eyni zamanda, uşaq ədəbiyyatı uşağın qavrama tərzinə, maraqlarına, diqqət səviyyəsinə, duyğu və düşüncə aləminə xitab edən ədəbiyyat sahəsidir. Bu ədəbiyyat növü uşaq baxışını və uşaq reallığını əks etdirməyi, dil, üslub, ölçü və obraz seçimində uşağın inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə almağı tələb edir. Beləliklə ədəbiyyat uşağa oxu vərdişi qazandırmaq, onun estetik, bədii və mədəni inkişafına töhfə vermək və onu yetkinlik mərhələsinə düzgün şəkildə hazırlamaq funksiyasını daşıyan bir keçid mərhələsi ədəbiyyatı kimi səciyyələndirilir.

Ədib qeyd edir ki, uşaq ədəbiyyatı təsadüfi ziddiyyətlər (gözəl-çirkin, faydalı-zərərli, doğru-yanlış, yaxşı-pis) və qarşıdurmalar üzərində qurulan mətnlərdən ibarət olmamalıdır. Əksinə, bu sahə uşaq reallıqları, uşağın özünəməxsus ünsiyyət-düşüncə sistemi əsasında formalaşmalıdır (Şirin M.R., 2007, s.42-48). Tədqiqatçının təqdim etdiyi izah anlayışın konseptual çərçivəsini tam və ziddiyyətsiz şəkildə müəyyənləşdirir. M.R.Şirin fikirlərini ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlir: “Uşaq ədəbiyyatı, mənəcə, uşaqlar üçün yaradılan ədəbiyyatdır. O, ümumi ədəbiyyatın daxilində ayrıca bir sahəni təşkil edir. Böyüklər üçün yazılan mətnlər uşaqlar üçün uyğun olmaya bilər, lakin uşaqlar üçün yazılan ədəbiyyat böyüklər üçün də qəbul edilə bilər olmalıdır” (Şirin M.R., 1998, s.49). Bu yanaşma uşaq ədəbiyyatının hədəf auditoriyasına görə spesifik, lakin həm də universallığa açıq bir sahə olduğunu göstərir.

Tənzimat dövrünəqədərki mərhələ və şifahi ənənələr

Tənzimat dövrünəqədərki mərhələdə türk ədəbiyyatında uşaqlara yönəlmiş müəyyən nəşrlər mövcud olsa da, nağıl, lətifə, tapmaca, saya, layla, rəvayət, xalq hekayələri, Qaragöz tamaşaları, atalar sözləri kimi şifahi ədəbiyyat nümunələri üstünlük təşkil etmişdir. **Bu mərhələdə uşaq auditoriyasına yönəlmiş yazılı ədəbiyyat nümunələri sistematik şəkildə formalaşmamış, ədəbi irs daha çox xalq ənənələri üzərində qurulmuşdur.** Uşağa müraciət edən ilk əsərlərdən biri Nabinin (1642–1712) Tənzimat dövründən əvvəl yazdığı “**Hayriyyə**” adlı məsnəvisidir. Eyni zamanda 1791-ci ildə nəşr olunan Sümbülzadə Vehbinin “**Lütfiyyə**” adlı nəsihətnaməsi də bu qəbildəndir. **Hər iki müəllif öz əsərlərində oğullarına həyat, əxlaq və cəmiyyət dəyərləri haqqında nəsihətlər vermiş, bu baxımdan didaktik məzmunlu əsərlər yaratmışlar** (Sinar A., 2006, s.178).

Tənzimatdan əvvəlki dövrdə uşaqlar üçün xüsusi olaraq yazılmış və ya böyüklər üçün qələmə alınıb sonradan uşaq ədəbiyyatına daxil edilmiş əsərlər haqqında bu gün üçün geniş və dəqiq məlumat mövcud deyil. Türkiyədə uşaq ədəbiyyatı müzakirələrinin tarixi **müqayisəli şəkildə yeni dövrün məhsulu** hesab olunur. XVIII əsrin ortalarında Qərbdə uşaq və gənclər ədəbiyyatı yaranmağa başladığı halda, **Osmanlı mühitində XIX əsrin sonlarına qədər uşaqlara yönəlmiş ayrıca ədəbi nümunələr yazılmamışdır.** Buna baxmayaraq, Şinasinin La Fontendən (1856) “Qurd və Quzu nağılı” tərcüməsi və Əhməd Lütfinin Daniel Defonun “Robinzon hekayəsi”ni (1864) tərcüməsi **müasir türk uşaq ədəbiyyatının başlanğıcı kimi dəyərləndirilir.**

Uşaq ədəbiyyatı termininin Türkiyədə nə vaxt işlənməyə başladığı hələ də müəyyən edilməmişdir. Mövcud araşdırmalara görə Əli Nüsrət (1874-1912) “Şüra’yi Ümmət” (1908) qəzetində uşaq və ədəbiyyat əlaqəsi mövzusunda bir neçə məqalə yazdığı məlumdur. O, Satı Bəyin (1880-1969) “Tədrisat-i İptidaiye Mecmuası”nda bir məqalə yazmış, “ədəbiyat-ı ətfal” (uşaq ədəbiyyatı) ifadəsini geniş şəkildə izah etmişdir. Əli Ülvinin (1881-1975) “Uşaqlarımıza nəşidələr” (1912) kitabının ön sözündə yazdığı məqalə də türk uşaq ədəbiyyatının tədqiqi baxımından diqqətə layiqdir (Şirin M.R., 2016, s.21).

1839-cu il Tənzimat Fərmanı yalnız siyasi islahatların başlanğıcı olmaqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda Osmanlı cəmiyyətində genişmiqyaslı sosial dəyişikliklərə təkan vermişdir. Bu dövr, xüsusilə təhsil sahəsindəki yeniliklərin və maarifçilik hərəkatının başlanması ilə səciyyələnir. Təhsilin dövlət siyasətində prioritet hal alması ilə paralel olaraq, ziyalıların bu sahəyə yönələn fəaliyyəti də strateji müstəviyə daşınmışdır. Bu kontekstdə uşaq ədəbiyyatının inkişafı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tənzimat dövrünün ziyalıları təhsil sisteminin yenilənməsi ilə yanaşı, bu prosesə uyğun mədəni və ədəbi məzmunun formalaşdırılması istiqamətində də mühüm addımlar atmışlar. Bu kontekstdə uşaq ədəbiyyatının təşəkkülü xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmin dövrün maarifçi ziyalıları uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş jurnallarda tərcümə və adaptasiya edilmiş əsərlər təqdim etməklə bu janrın formalaşmasına mühüm töhfələr vermişlər. Onların fəaliyyəti Qərb uşaq ədəbiyyatının nümunələrinin türkcəyə çevrilməsi ilə yanaşı, **yerli ədəbi dilin uşaqlara xitab edən üslubda formalaşmasına da zəmin yaratmışdır**. Beləliklə, Tənzimat dövrü yalnız inzibati və hüquqi islahatlarla deyil, həm də uşaq ədəbiyyatının və ümumilikdə maarifçi mədəniyyətin inkişafı baxımından dönüş nöqtəsi hesab olunur.

Tənzimat prosesi ilə uşağın fərd kimi qəbul olunması anlayışı da cəmiyyətdə yayılmağa başladı. Savadlı təbəqənin fəallaşması ilə nüvə ailə tipi tədricən geniş ailə tipini əvəz etməyə başladı və nəticədə “uşaq fenomeni” ön plana çıxdı. Uşağın bir şəxsiyyət kimi tanındığı bu mərhələdə təhsil, tərbiyə və sosiallaşma məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Ədəbi əsərlərdə uşağa ayrıca bir mövzu kimi yanaşılır, ailənin uşaq üçün rolu və tərbiyəvi əhəmiyyəti vurğulanırdı. Bu dövrdə pedaqoji fikrin ədəbiyyata daxil olması uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasında ailə institutunun rolunu önə çıxarmışdır.

Həmin dövrdə uşaq tərbiyəsi sahəsində yazılmış ilk kitab Satı bəyin müəllifi olduğu “Fənn-i Tərbiyə” əsəri olmuşdur. Bundan əlavə, Mehmed Şəmsəddin tərəfindən 1881-ci ildə nəşr edilən “Cümə günü uşaqlar üçün məktəb ” adlı əsəri də bu istiqamətdə mühüm addım hesab edilir. **Hər iki müəllif uşaq tərbiyəsini elmi əsaslarla izah etməyə və ailələri maarifləndirməyə çalışmış, uşaqların mənəvi və intellektual inkişafına yönəlmiş fikirlər irəli sürmüşlər**. İbrahim Ethem Paşanın uşaqlar üçün yazdığı əsərlər, eləcə də Şinasi, Müəllim Naci və Rezaizadə Mahmud Ekremi La Fontaine tərcümələri **uşaqlara yönəlmiş ədəbiyyatın başlanğıc mərhələsini** təmsil edir. Xüsusilə Sərvət-i Fünun dövründə Tofiq Fikrətin uşaqlar üçün yazdığı **“Şermin”** adlı şeirlər toplusu uşaq obrazının ədəbi-fəlsəfi anlamda yenidən qurulmasına təkan vermişdir.

Nəticə etibarilə, Tənzimatdan əvvəlki mərhələdən başlayaraq Osmanlı cəmiyyətində uşağa münasibətin tədricən dəyişməsi, təhsil və ədəbiyyat vasitəsilə formalaşan yeni dəyərlər sisteminin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. **Bu mərhələ müasir türk uşaq ədəbiyyatının elmi-pedaqoji əsaslarını formalaşdıran ilkin mərhələ kimi dəyərləndirilə bilər.**

Tənzimat və Sərvət-i Fünun dövrlərində uşaq ədəbiyyatının əsas istiqamətləri

Türkiyədə uşaq ədəbiyyatına dolayı yolla xidmət edən fəaliyyətlərdən biri də **tərcüməçilik fəaliyyəti** olmuşdur. **Bu dövrdə Qərb ədəbiyyatına artan maraq və tərcümə hərəkatı uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş mətnlərin meydana gəlməsinə təkan vermişdir**. Qərbdən türkcəyə tərcümə edilən ilk roman, Fenelonun “Telemakin macəraları” adlı əsəridir. Bu roman 1862-ci ildə Yusif Kamil Paşa tərəfindən ilk dəfə olaraq türkcəyə tərcümə edilmişdir. Əsərdə gələcəkdə hökmdar olacaq bir uşağın təhsili və yetişdirilməsi əsas mövzu olaraq işlənmişdir. Bu tərcümə həm uşaq, həm də gənclərin maarifləndirilməsi baxımından yeni bir istiqamətin başlanğıcı hesab olunur. Bu romandan sonra “Robinson Kruzo”, “Qraf Monte Kristo”, “Yerin Mərkəzinə Səyahət”, “Beş həftə hava şarında səyahət”, “Yerdən Aya Səyahət”, “Dənizin Altında 20000 Liq”, “Səksən gün dünya ətrafında”, “İki il məktəb tətili”, “Qulliverin səyahətləri” kimi bir sıra əsərlər də türkcəyə tərcümə olunmuşdur. Bu tərcümələrin əksəriyyəti fransız yazıçısı Jül Vernə məxsusdur. Sözügedən əsərlər bu gün dünya uşaq ədəbiyyatının klassikləri sırasında yer almaqdadır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu tərcümələr həmin dövrdə birbaşa uşaqları nəzərə alaraq edilməmişdir. Əsərlər daha çox maarifləndirici və mədəniyyətə inteqrasiya məqsədi daşıyırdı.

Tənzimat dövrünün ziyalıları Qərb maarifçiliyinin təsiri altında uşaqlara yönəlmiş əsərlərin tərbiyəvi funksiyasını ön plana çıxarmışlar. Bu dövrdə **Ziya Paşa** Jan Jak Russonun “Emile” adlı əsərini türkcəyə tərcümə edərək uşaq tərbiyəsi mövzusunun realist və ictimai baxımdan işləmişdir.

Russonun “insan təbiətən yaxşıdır, lakin cəmiyyət onu pozur” fikri, Osmanlı maarifçiləri tərəfindən uşaq tərbiyəsində əsas prinsiplərdən biri kimi qəbul olunmuşdur.

İlk tərcümə nümunələrinə nəzər saldıqda Qərbdə baş verən ədəbi və mədəni inkişaf proseslərinin Türkiyədə müəyyən gecikmə ilə də olsa, izlənildiyini müşahidə etmək mümkündür. Daniel Defonun 1719-cu ildə Qərbdə nəşr olunan və insanın ağıl və texnologiyadan istifadə edərək təbiətə və dünyaya hakim ola biləcəyini, bu istiqamətdə kifayət qədər bilgi və zəkaya sahib olduğunu vurğulayan “*Robinzon Kruzo*” romanı 1864-cü ildə Əhməd Lütfi tərəfindən “**Hekayə-i Robinson**” adı ilə türkcəyə tərcümə edilmişdir. Eyni şəkildə, Conatan Sviftin 1726-cı ildə yazdığı və insanın doyumsuzluğunu, mənəvi dəyərlərdən uzaqlaşmasının nəticəsində yaşadığı mənəvi boşluğu, ümitsizlik və tənhalığı tənqidi şəkildə əks etdirən “*Qulliverin səyahətləri*” əsəri də 1872-ci ildə Mahmud Nedim tərəfindən türkcəyə çevrilmiş və “**Gulliver Nam Müəllifin Seyahatnaməsi**” adı altında nəşr olunmuşdur. Bu tərcümələr Qərb düşüncəsinin və realizm yönümlü ədəbi təsəvvürlərin XIX əsrdə Osmanlı mühitinə daxil olmasının ilk nümunələri kimi qiymətləndirilə bilər. Jül Vernin “Gizli ada” (1869) “Səksən gündə dünya ətrafında” (1889) “İki illik məktəb tətili” (1891) əsərləri Ahmet İhsan Tokgözün tərəfindən, “Yerin mərkəzinə səyahət” (1885) “Şarla səyahət edən beş həftə” (1888) Mehmet Emin tərəfindən tərcümə edilmişdir. Bu dövrdə Şinasi, Recaizade Mahmut Əkrəm və Əhməd Mithat Əfəndinin **La Fontaine və digər Avropa yazıçılarından etdikləri qısa hekayə və nağıl tərcümələri** də uşaq ədəbiyyatının inkişafında mühüm mərhələ təşkil edir. Tərcümə fəaliyyəti eyni zamanda Osmanlı ziyalılarının maarifçilik məqsədlərini reallaşdırmaq üçün vasitə olmuşdur. Bu istiqamətdəki fəaliyyətlər Cümhuriyyət dövründə də eyni intensivliklə davam etdirilmişdir. Bu dövrün səciyyəvi cəhəti Tənzimat dövründə bir ziyalı hərəkatı olaraq başlayan və davam edən prosesin dövlət siyasəti kimi idarə olunması və davam etdirilməsidir (Şirin M., 2006, s.1-16).

Türkiyədə uşaqlara birbaşa istiqamətlənmiş ilk mətbu orqan 1869-cu ildə nəşr olunan “**Mümeyyiz**” qəzeti olmuşdur. Qəzet pedaqoq Sidqi Əfəndi tərəfindən nəşr olunmuşdur. Qəzetin ən diqqətçəkən xüsusiyyəti uşaqları oxumağa həvəsləndirməsi və qızların da oxumasının vacibliyini vurğulamasıdır. Bu qəzet və onun kimi nəşrlər yalnız uşaqları oxumağa təşviq etməklə kifayətlənməmiş, həm də cəmiyyətin maariflənməsi, ailə və məktəb münasibətlərinin tənzimlənməsi, uşaqların mənəvi və əxlaqi tərbiyəsinin gücləndirilməsi kimi sosial və pedaqoji funksiyaları yerinə yetirmişdir.

Bundan sonra nəşr olunan *Hazine-i Etfal* (1873/1874), *Sadakat* (23 aprel 1875), *Etfal* (4 iyun 1875), *Ayine* (14 noyabr 1875), *Arkadaş* (9 oktyabr 1876), *Tercüman-ı Hakikat* (1880), *Aile* (27 may 1880), *Bağça* (22 oktyabr 1880), *Uşaqlara dost* (1 aprel 1881), *Çocuklara Kiraat* (23 dekabr 1881), *Vasita-i Terakki* (28 aprel 1882), *Mecmua-i Nevresidegân* (1882/1883), *Etfal* (14 yanvar 1886), *Təşvik* (19 aprel 1886), *Nümune-i Terakki* (7 aprel 1887), *Debistan-ı Hired* (14 aprel 1887), *Çocuklara Talim* (16 dekabr 1887), *Parça Bohçası* (1889/1890), *Məktəb* (7 avqust 1891), həmçinin *Hadika* qəzetinin uşaq əlavələri uşaq auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuş mətbu nəşrlərdir. Bu nəşrlər uşaq ədəbiyyatının formalaşması, uşaq davranışlarının təsviri, təlim-tərbiyə və milli-mənəvi dəyərlərin aşılması baxımından mühüm rol oynamışdır. Həmin nəşrlərdə məqalə və tərcümələri dərc olunan müəllif və tərcüməçilər arasında sonradan uşaq ədəbiyyatında tanınmış və qabaqcıl simalar kimi qəbul edilən şəxslər də yer alır. Cümhuriyyət dövründə fəaliyyət göstərmiş yazıçı və tərcüməçilər - Təvfik Fikrət, Əli Ülvi, Ahmet İhsan Tokgöz və digərləri uşaq ədəbiyyatının inkişafında mühüm rol oynamış, tərcüməçi kimi fəaliyyətə başlamış və sonradan ədəbi sistemdə mühüm yer qazanaraq qabaqcıl yazıçılar sırasına daxil olmuşlar (Kür İ., 1991, s7-17).

Tənzimat dövründə uşaqlara birbaşa istiqamətlənmiş ilk təşəbbüs isə 1889-cu ildə Kaysərili həkim Rüştü tərəfindən hazırlanan “Nuhbetü’l-Etfal” adlı əlifba kitabı ilə gerçəkləşmişdir. Bu kitabda uşaqlar üçün yazılmış “Balqabaq və kəndlinin əhvalatı”, “Dəryaya gedən balığın əhvalatı”, “Qarışqa və cırcıramanın əhvalatı” kimi ibrətamiz tərcümə hekayələrlə yanaşı, klassik nağıl tərcümələri olan “Cicada”, “Pişik və siçanların əhvalatları” nağılları dialoq üzərində qurulmuşdur. Mətnlərin əsas məqsədi uşaqlara dərsləri əyləncəli şəkildə öyrətmək və oxuma vərdişi qazandırmaq olmuşdur. Bu baxımdan **Nüxbətül-Ətfal**, Türkiyə uşaq ədəbiyyatının təşəkkülündə əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Bu dövrün ziyalılarının xüsusi diqqət yetirdiyi sahələrdən biri də uşaq tərbiyəsi və xüsusilə uşaq təhsili olmuşdur. Ahmet Mithat Əfəndi “Uşaq üzərində qanun və valideyn himayəsi” adlı əsərində vurğulayır ki, əgər ev şəraitində fərdi müəllim tutulacaqsa, ailələr bu seçimdə son dərəcə diqqətli

olmalı və xüsusilə diplomlu şəxslərə üstünlük verməlidirlər. Onun fikrincə, uşağı dünyaya gətirən valideynlər onun tərbiyəsi və qayğısı ilə də bilavasitə məşğul olmalıdırlar. Valideynlərin övlad qarşısında həm maddi, həm də mənəvi hüquqi vəzifələri vardır. Uşağın qidalanması, təmizliyi, sağlamlığı, istirahəti və qorunması maddi vəzifələr kimi qiymətləndirilərkən, mənəvi vəzifələr isə ailənin düşüncə tərzinə və mənəvi dəyərlərinə əsaslanaraq yerinə yetirilməlidir. Əsərdə müəllif övladın qayğısına qalmağın atadan çox birbaşa anaya məxsus vəzifə olduğunu bildirir. Onun fikrincə, ana nə qədər savadlı və tərbiyəli olarsa, övladına bir o qədər çox müsbət təsir göstərə bilər. Valideyn üçün həyatda ən böyük xoşbəxtlik övladına aşladığı bilik və dəyərlərin nəticəsini müşahidə etməkdir. Ahmet Mithat Əfəndi bu əsərində ailənin uşaqlar qarşısında mənəvi borclarını yerinə yetirməsində məktəbi bir vasitə kimi görür. Xüsusilə internat tipli məktəbləri faydalı hesab edən müəllifə görə, bu cür məktəblər uşaqlar üçün mənəvi bir ailə funksiyasını yerinə yetirir və xalqın ümumi təhsilinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. O, gündüz məktəblərinin bu sahədə eyni uğuru göstərə bilmədiyini irəli sürür. Belə ki, internat məktəbində təhsil alan uşaq artıq “valideyn quzusu” deyil, dövlətin himayəsində olan bir fərd kimi yetişdirilir və təhsilini başa vurduqdan sonra dövlətə xidmət etməlidir. Ahmet Mithat Əfəndi bu əsərində məktəbəqədər təhsil məsələsinə də toxunur. Onun “Validəlik məktəbləri” adlandırdığı bu müəssisələrdə təkcə qiraət və kitab bilikləri deyil, elmi biliklər də tədris olunur. Şəkil və oyuncaqlar vasitəsilə uşaqların maarifləndirilməsi onların ətraf mühiti daha yaxşı tanımasına şərait yaradır. Bundan başqa, müəllifin “Atalıq sənəti” adlı əsərində də pedaqoji yanaşma müşahidə edilir. Bu kitabda Ahmet Mithat, ataların xüsusilə qız övladlarının tərbiyəsində diqqət etməli olduqları məqamları önə çəkir. Onun fikrincə, ailə qurmağa hazırlaşan kişilər təhsil, mədəniyyət və mənəvi dəyərləri gənc qızlarda axtarır və buna görə də valideynlər qız övladlarının tərbiyəsində bu istiqamətləri əsas tutmalıdırlar. O, eyni zamanda təhsildə idarəetmə və müdirlik məsələlərinin əhəmiyyətini vurğulayaraq, ailələrin bu sahədə də maarifləndirilməsinə ehtiyac olduğunu qeyd edir.

Zəki Gürəlin fikrincə, uşaq ədəbiyyatı uşağın təxəyyülünə xitab edən, estetik ölçüyə malik, lüğətə uyğun, ana dilini inkişaf etdirəcək milli və ümumbəşəri dəyərləri özündə əks etdirən, uşağın psixososial inkişafına töhfə verən yazılı və şifahi ədəbiyyat nümunələrini özündə birləşdirən bir sahədir (Gürəl Z., 2023, s.20). Bu tərif uşaq ədəbiyyatına həm estetik, həm də pedaqoji aspektdən yanaşmanı əks etdirir.

Sərvəti-Fünun dövründə uşaq ədəbiyyatı demək olar ki, inkişaf etməmişdir. Bu dövrdə uşaqlar üçün ayrıca yazılmış yeni əsərlər yoxdur. Təhsil və uşaq maarifçiliyi problemləri əsasən Tənzimat dövründə qalmış, Sərvəti-Fünun ədəbi cərəyanının nümayəndələri isə daha çox böyüklərə yönəlmiş estetik və bədii dəyərləri yüksək olan ədəbi dil yaratmağa çalışmışlar. Uşaq mövzusu bəzi yerlərdə dolaylı şəkildə əks olunmuşdur. Bu əsərlərdə uşaqların tərbiyəsi, oxuma vərdişlərinin formalaşması və maarifləndirmə ideyalarına qismən toxunulurdu. Sərvəti-Fünun dövründə uşaq ədəbiyyatı, əsasən, maarifçilik ideyaları ilə səciyyələnir; bu mərhələdə uşağın tərbiyəsi və intellektual inkişafı məqsədilə didaktik yönümlü mətnlər üstünlük təşkil edirdi. Lakin janr və məzmun müxtəlifliyi məhdud olduğundan uşaq ədəbiyyatı hələ müstəqil bir sahə kimi tam formalaşmamışdı.

II Məşrutə dövrünə keçidlə birlikdə uşaq ədəbiyyatında nəzərəcərpacaq genişlənmə və sistemləşmə baş verir. Bu dövrdə uşaq ədəbiyyatı artıq ayrı bir ədəbi istiqamət kimi dəyərləndirilir, periodik uşaq nəşrləri artır, hekayə, şeir və illüstrasiyalı kitablar daha çox yayılır. Eyni zamanda, uşağın estetik zövqünün, dünyagörüşünün və oxu mədəniyyətinin formalaşdırılması məsələsi ədəbi düşüncənin mərkəzinə çəkilir.

Beləliklə, Sərvəti-Fünun dövründə əsasən didaktik çərçivədə inkişaf edən uşaq ədəbiyyatı, II Məşrutə dövründə məzmun və forma baxımından genişlənərək təşəkkül mərhələsinə daxil olur və müstəqil ədəbiyyat sahəsi kimi möhkəmlənməyə başlayır. Bu dövrdə uşaq ədəbiyyatı artıq ayrı bir sahə kimi formalaşmağa başlamış, periodik nəşrlər, şeirlər, hekayələr və illüstrasiyalarla zəngin uşaq kitablarının sayı artmışdır.

Türk uşaq ədəbiyyatının inkişafında xüsusi yer tutan Təvfik Fikrət tərəfindən uşaqlar üçün yazılmış nəsihətimiz “Şərin” adlı şeirlər kitabı ilk dəfə 1914-cü ildə çap olunmuşdu. Uşaq psixologiyasını yaxşı bilən Fikrət uşaqlara zehni və emosional davranışlar qazandırmaq məqsədilə bu kitabı yazmışdır. Bu əsər, təbiətə qarşı sevgi oyadır, uşaqlara mehribanlıq təlqin edir və onların xəyal gücünü dəstəkləyən şeirlərlə uşaqlara ədibin sadə dillə ifadə etdiyi “yeni insan tipi”ni

anlamasına şərait yaradır. Fikrət, gəncliyin cəmiyyətdəki yerini vurğulayaraq, “estetik idealları” şeirlərində əks etdirən ilk şairdir. Onun şeirlərində psixoloji və pedaqoji baxımdan uşaq inkişafına uyğunluq göstəriciləri xüsusi yer tutur. 980-1037-ci illərdə yaşamış böyük türk alimi İbn Sina uşaq psixologiyası və pedaqogikası məsələlərini şərh edərkən, uşağın ruh və bədən inkişafının bir-birinə paralel şəkildə irəlilədiyini xüsusi olaraq vurğulamışdır. İbn Sinanın fikrincə, insanın bədənə məxsus həyatı funksiyaları bütün ömür boyu fasiləsiz davam edir. Bununla yanaşı, uşağın psixoloji vəziyyəti və davranış xüsusiyyətləri sağlam, normal bir inkişafın əsas göstəricisi hesab olunur”. Təvfik Fikrətin əsərlərinə hopmuş düşüncə sistemi, məhz bu yanaşmanı əks etdirir.

Tənizmat dövründən II. Məşrutə dövrünə qədər uşaqlara yönəlmiş əsərlər əsasən qəzet və jurnallarda yayımlanan şeirlər, hekayələr, nağıllar, tapmacalardan ibarət olmuşdur.

Bu dövrdə uşaqlara yönəlmiş periodik nəşrlərlə yanaşı, uşaqlar üçün yazılmış şeirlərin və hekayələrin müstəqil kitablar şəklində nəşr olunması uşaqların mədəniyyətində baş verən yeniliklərin geniş kütlələrə çatdırılmasına təsir göstərmişdir. Məşrutə dövründə uşaqlar üçün ədəbiyyatın geniş yayılmasında dövrün siyasətində uşaqların təhsilinə xüsusi önəm verilməsi, yeni məktəblərin açılması və tədris proqramlarında aparılan dəyişikliklərin də rolu olmuşdur.

Həqiqətən də, dövrün önəmli pedaqoqlarından olan Satı Bəy reformist baxışlarını tətbiq etməyə çalışmış, uşaqların təhsilində incəsənətə və ədəbiyyata xüsusi önəm vermişdir. O, müəllimliyin xüsusi bacarıq və biliklərə əsaslanan bir peşə olduğunu müdafiə etmişdir (Akyüz Y., 2008, s.302). Bundan əlavə, “Tədrisat-ı İbtidaiye Mecmuası”nda məktəb uşaqları üçün yazılmış şeir və mahnılara böyük ehtiyac olduğunu qeyd etmişdir. Bu baxışlar uşaq ədəbiyyatına diqqətin artmasına səbəb olmuşdur (Şirin M.R., 2000, s.81). Satı Bəyin Ali Ulvinin 1912-ci ildə yayımlanan “Çocuklarımıza Neşideler” kitabının girişində yazdığı kimi, ədəbiyyatın ən böyük naqisliyini uşaqlara yönəlmiş əsərlərlə bağlı “fakr-ı şedid” kimi fikir bildirməsi, uşaq ədəbiyyatının müstəqil bir sahə kimi qəbul olunmasına təsir göstərmişdir.

Məşrutə illərində İ. Alatdin Gövsanın “Çocuk Şiirleri” (1911) və Təvfik Fikrətin, Satı Bəy tərəfindən qurulan “Yeni Mekteb”ə ithaf etdiyi “**Şermin**” (1914) əsərləri, həm didaktik və pedaqoji xüsusiyyətləri, həm də estetik keyfiyyətləri ilə diqqəti cəlb edən nümunələr kimi önəm daşıyır.

Cümhuriyyət dövründə uşaq ədəbiyyatının yenidən təşəkkülü

Tənizmat dövründən etibarən gətirdikə artan uşaqlara yönəlik əsərlərin II Məşrutə dövründəki nümunələrini, xüsusilə Mehmet Emin Yurdakul, Fuat Köprülü, Ömər Seyfəddin, Ziya Göyöl, Celal Sahir Erozan, Yusuf Ziya Ortaç, Orxan Seyfi Orhon, Halit Fahri Ozansoy, Faruk Nafiz Çamlıbel, Enis Behiç Koryürek kimi Milli ədəbiyyat nümayəndələri tərəfindən yazılan və uşaqlara milli-mənəvi dəyərləri aşılamağı qarşıya məqsəd edən uşaq şeirləri təşkil edir. Bu illər həmçinin “uşaq şeirləri” kitablarının çoxalmağa başladığı bir dövr kimi də xarakterizə olunur: Ali Ulvi Elövenin “Çocuklarımıza Neşideler” (1912), İbrahim Alâettin Gövsanın “Çocuk Şiirleri” (1913), Təvfik Fikrətin “**Şermin**” (1914), Ali Ekrem Bolayırın “Çocuk Şiirleri” (1917) və “**Şiir Demeti**” (1923), Köprülü zadə Mehmet Fuatın “**Mektep Şiirleri**” (1922), həmçinin Ziya Gökalpın “**Kızıl Elma**” (1915), “**Yeni Hayat**” (1918) və “**Altın Işık**” (1923) adlı əsərləri bu janrın Cümhuriyyətdən əvvəlki dövrə aid əsas nümunələrini təşkil edir.

Cümhuriyyət dövrü tərcümə baxımdan hər nə qədər çox intensiv olmasa da, mühüm tərcümə fəaliyyətlərinin həyata keçirildiyi bir mərhələ olmuşdur. Məsələn, Metis Çeviri dövrü nəşri 1991-ci ilin yaz və bahar saylarında Türkiyədə 60-cı, 70-ci və 80-ci illərdə hansı müəllifin hansı əsərinin neçə dəfə nəşr edildiyinə dair bir biblioqrafiya işi dərc olunmuşdur. Bu araşdırmaya əsasən, 60-cı illərdən 90-cı illərə qədər Türkiyədə ən çox nəşr olunan tərcümə əsərlər arasında nağıl və fabl janrında Grimm qardaşları (66 nəşr), Andersen (62 nəşr), La Fonten (37 nəşr) və Aisopos (13 nəşr) ön plana çıxır. Roman janrında isə birincilik 141 nəşrlə Jul Vernə məxsusdur.

Cümhuriyyətin elanından sonra əlifba islahatı ilə yeni bir dövr başlamış və kitablar yeni əlifba ilə yenidən nəşr edilmişdir. Uşaq ədəbiyyatı sahəsində önə çıxan müəlliflər sırasında Reşat Nuri Güntekin, Mahmud Yesari, Peyami Səfa, Abdullah Ziya Kozanoğlu, Ragıp Çalapala və Kemalettin Tuğcu kimi yazıçılar yer alır. Tənizmat dövründən 1940-cı ilə qədər uşaq kitablarının sayında əhəmiyyətli bir artım müşahidə olunmur. Uşaq Mühafizə Təşkilatı 1943-46-cı illər arasında çoxu tərcümə olmaqla yüzdən artıq müxtəlif kitab çap etdirmişdir. 1952-ci ildən sonra yazılan əsərlərdə

sosial məzmunlu hekayə və romanların üstünlük təşkil etdiyi nəzərə çarpır. 1950-ci ildən etibarən bəzi məktəb və kitabxanalarda uşaq kitabı həftələri və sərgiləri təşkil edilməyə başlanmışdır. Eflatun Cem Güney “Açıl sofram Açıl” və “Dede Korkut Masalları” ilə müxtəlif mükafatlar almışdır. 1964-cü ildə Vala Nurettin və Nihal Karamanagralının qələmə aldığı “Korkusuz Murat” əsəri “Doğan Kardeş” mükafatına layiq görülmüşdür. Eyni dövrdə Orhan Vəli Kanık La Fontenden etdiyi tərcümələrini və Nasreddin Hoca lətifələrini axıcı bir dillə qələmə almışdır. Fazıl Hüsni Dağlarcanın “Çocuk ve Allah”, “Açıl Sofram Açıl”, “Balina ile Mandalina”, “Okumayı Seven Ayı” və “Yaramaz Sözcükler” adlı şeir kitabları, eləcə də Aziz Nesinin “Şimdiki Çocuklar Harika”, “Üç Karagöz Oyunu” və “Pıtlatan Bal” əsərləri bu dövrdə yazılmış uşaqlara xitab edən nümunələrdəndir. Cahit Uçuk “Kırmızı Mantarlar” (1943), “Üç Masal” (1944), “Türk Çocuğuna Masallar” (1946), “Ateş Gözlü Dev” (1946) və “Kurnaz Tilki” (1946) əsərlərini yazmış; “Türk İkizleri” (1958) adlı əsəri ilə Hans Christian Andersen mükafatını almışdır. Mümtaz Zeki Taşkının teatr əsərləri ilə yanaşı “Çocuklarımıza Resimli Şiirler” (1959), “Çitlenbik Kız” (1975) və Çocuklara Kahramanlık Hikayeleri (1978) adlı kitabları nəşr olunmuşdur.

1960-cı ildə Türk Dil Qurumunun və Mədəniyyət Nazirliyinin müxtəlif müsabiqələri həyata keçirilmişdir. Rıfat İlgaz “Hababam Sınıfı”, “Küçük Çekmece Okyanusu” və “Cankurtaran Yılmaz” əsərlərini, Mehmet Seyda isə “Bir Gün Büyüyeceksin”, “Şeytan Çekiçleri”, “Çikolata və Düşleme Oyununu” roman və hekayə janrında olan əsərlərini qələmə almışdır.

Hərçənd bu illərdə yazıçılar uşaq ədəbiyyatına xüsusi önəm verərək hekayə, roman və şeir yazmağa başlamışlarsa da, onların az bir qismi yüksək səviyyədə uğur qazana bilmişdir. 1966-cı ildən etibarən uşaq kitablarında nəzərəçarpan inkişaf müşahidə olunur. Talip Apaydın “Toprağa Basınca”, “Dağdaki Kaynak”, “Elif Kızın Elleri”; Gülten Dayıoğlu isə “Fadiş”, “Dört Kardeştiler”, “Suna’nın Serçeleri” və “Yurdumu Özledim” əsərlərini yazmışdır. 1970-ci illərdən sonra uşaq ədəbiyyatı canlanmağa başlamış və tərcümələrin sayı xeyli artmışdır.

1966-1967-ci illərdə “Ayşegül və Ayşecik” silsiləsi gənc oxuculara təqdim olunanadək şəkilli (illüstrasiyalı) uşaq kitabları demək olar ki, mövcud deyildi. Bu sahədə yalnız Amerikan Board Neşriyat Dairesi (Red House) 1961-ci il nəşrləri ilə nümunələr ortaya qoyurdu. Məzmun baxımından uğurlu olan bu əsərlər fiziki cəhətdən və illüstrasiya keyfiyyətində yetərli səviyyəyə çatı bilmirdi. Bu tərcümələrin çoxu cəmiyyətin mədəni səviyyəsinə uyğun gəlmirdi. Can Göknilin “Kirpi Masalı” ilk şəkilli uşaq kitabı hesab edilir.

70-ci illərdən bu günümüze qədər, xüsusilə müəllim-yazıçılar tərəfindən uşaq ədəbiyyatı sahəsində çox faydalı əsərlər ortaya qoyulmuşdur. Bunların arasında xaricdə fəaliyyət göstərən və son illərdə əsərləri ardıcıl şəkildə Türkiyədə nəşr edilən Yücel Feyzioğlu ilk sıralarda gəlir.

Bu müəlliflərin əksəriyyəti ya məktəbəqədər təhsil üzrə mütəxəssis, ya da müəllim-yazıçı statusuna malikdir.

Bundan əlavə, bu sahədə Türkiyə və dünya miqyasında əsərlər ortaya qoymuş yazıçıları Veysel Çolak, Ünver Oral, Hüseyin Emin Öztürk, Mustafa Ruhi Şirin, Serpil Ural, Yalvaç Ural, İsmail Uyaroglu, Cahit Zarifoğlu və Mevlana İdris Zengin göstərə bilərik. Uşaq ədəbiyyatına mühüm töhfələr vermiş Behiç Ak, Ali Akbaş, Ayla Çinaroglu, Rıfat İlgaz və Adnan Özyalçın kimi yazıçıların da bu sahənin inkişafında xüsusi rolu olmuşdur.

Müasir türk ədəbiyyatının əsas xüsusiyyətləri

Müasir türk uşaq ədəbiyyatı XIX əsrin sonlarından etibarən formalaşmağa başlamış, Cümhuriyyət dövründə isə struktur baxımından daha da zənginləşmişdir. Son onilliklərdə bu sahədəki akademik tədqiqatlar, nəşriyyat siyasəti və təhsil proqramları uşaq ədəbiyyatının həm məzmun, həm də forma baxımından spesifik xüsusiyyətlər göstərməsinə səbəb olmuşdur. Uşaq ədəbiyyatında **“uşaq yönümlülük”** prinsipi, yalnız uşağın baxış bucağı ilə deyil, həm də böyüklərin duyğu, düşüncə və sosial-mədəni həyatdakı prioritet və dəyərləri ilə formalaşır. Bu yanaşma nəticəsində, uşaq dövrü, yəni uşaqların özünəməxsus sosial və mədəni təcrübələri bəzən müstəqil bir sahə kimi nəzərə alınmaya və arxa plana atıla bilər. Müasir uşaq paradigması uşağın necə olmalı olduğuna dair normativ çərçivə təqdim etməklə yanaşı, müasir yetkinliyin konseptual sərhədlərini də müəyyən edir. Bu baxımdan, “uşağın sosial-mədəni reallığı” kimi, “uşaq yönümlülük” də uşaq anlayışındakı dəyişikliklərə paralel olaraq dəyişib-bilən bir anlayışdır. Uşaq yönümlülük də bütün dövrlər üçün sabit

deyildir. “Uşaq reallığı”, “uşaq yönümlülük” və “uşağın sosial-mədəni reallığı” ənənəvi, modern və postmodern uşaqıq anlayışlarındakı dəyişikliklərə uyğun olaraq nisbi xarakter daşıyır. Bu üç anlayışın dəyişməsinə təsir edən isə uşaqıqın sosial və mədəni məkan kimi qavranılması və həmin dövrün uşaq anlayışıdır. 1970-ci illərdən etibarən Türkiyədə uşaq ədəbiyyatı yeni yüksəliş mərhələsinə daxil olmuş, xarici dillərdən türk dilinə yönəlmiş tərcümə proseslərində nəzərəcarpan artım müşahidə edilmişdir. Bu dövr ərzində müxtəlif şair və yazıçılar uşaq ədəbiyyatını daha əhəmiyyətli bir sahə kimi dəyərləndirərək hekayə, roman, şeir və digər ədəbi janrlarda əsərlər yaratmağa təşəbbüs göstərmişlər. Bununla belə, bu istiqamətdə çalışan müəlliflərin ancaq məhdud sayı ciddi ədəbi nailiyyətlərə imza ata bilmişdir. 1970-ci illərdən sonrakı mərhələdə Ucal Feyzioğlu, Gülçin Alpöge, Abbas Cılqa, Gültən Dayıoğlu, Fateh Erdoğan, Can Göknıl, Üzeyir Gündüz, Müzəffər İzgü, Veysel Çolaq, Ünver Oral, Hüseyin Əmin Öztürk, Mustafa Ruhi Şirin, Səpil Ural, Yalvaq Ural, İsmayıl Uyaroğlu, Cahit Zarifoğlu, Mövlana İdris Zəngin, Behiç Ak, Əli Akbaş, Ayla Çınaroğlu, Rıfat İlqaz, Adnan Özyalçın, Bestami Yazgan kimi, aralarında təhsil işçilərinin də yer aldığı bir sıra müəlliflər uşaq ədəbiyyatına dəyər qatmış əsərlərlə töhfə vermişlər. Bu müəlliflərin əksəriyyəti ya məktəbəqədər təhsil üzrə mütəxəssis, ya da müəllim-yazıçı statusuna malikdirlər (Gülçin Alpöge, Abbas Cılqa, Fateh Erdoğan, Can Göknıl, Üzeyir Gündüz, Müzəffər İzgü). Müasir dövrün bir çox müəllifi üçün xarakterik cəhət onların bu sahədə peşəkar ixtisaslaşmaya sahib olmalarıdır. Sözügedən illərdə uşaq ədəbiyyatının Türkiyədə genişlənməsi və möhkəmlənməsi Cümhuriyyət dövründə həm sənətkara, həm də sənətə göstərilən dəyərin artması ilə sıx bağlı olmuş və bu hal həmin sahənin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Bununla yanaşı, UNESCO tərəfindən 1979-cu ilin “Dünya Uşaq İli” kimi elan edilməsi ölkədə uşaq ədəbiyyatına yönələn marağın və diqqətin əhəmiyyətli şəkildə yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Elə həmin ildən başlayaraq uşaq ədəbiyyatında daha fəal və dinamik bir canlanma müşahidə edilir. Bu dövrdə nəşr olunan uşaq ədəbiyyatı nümunələri, əvvəlki illərdə meydana çıxan əsərlərlə müqayisədə mətnin ideyası, strukturu və poetik xüsusiyyətləri baxımından nəzərəcarpacaq dəyişikliklər göstərir. Uşağın baxış bucağını əsas götürərək, onun təxəyyülünü, duyğu və düşüncələrini nəzərə alan əsərlər meydana gəlir. Ədəbiyyatın əsas xüsusiyyətləri arasında uşağın inkişafına uyğun sadə və anlaşılan dil, əxlaqi və sosial dəyərlərin vurğulanması, təhsil və əyləncəni birləşdirən mövzular, fantastik və macəra janrlarının istifadəsi, vizual və estetik elementlərin əhəmiyyəti və uşaq yönümlülük prinsiplərinin tətbiqi yer alır. Həmçinin, müasir dövrdə uşaq ədəbiyyatı ənənəvi, modern və postmodern uşaqıq anlayışları ilə uzlaşan nisbilik və çevik mövzu seçimi ilə xarakterizə olunur. 2000-ci illərdən etibarən müasir türk uşaq ədəbiyyatı yalnız pədaqoji funksiyası ilə deyil, eyni zamanda bədii-estetik bir sahə kimi də qiymətləndirilir. Əsərlərdə fərdin özünüdərkini formalaşması, təbiət-insan münasibəti, çoxmədəniyyətlilik və etik tərbiyə kimi mövzular vasitəsilə uşağın ictimai şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasına xidmət edir. Bu baxımdan, müasir türk uşaq ədəbiyyatı çağdaş ədəbiyyat nəzəriyyələrinin təsiri altında formalaşmış və uşaqıq anlayışını dinamik, iştirakçı və yaradıcı bir perspektivdən yenidən tərif etmişdir. Nəticə etibarilə, müasir türk uşaq ədəbiyyatı həm ədəbi, həm də pədaqoji səviyyədə özünəməxsus kimlik qazanaraq, incəsənət ilə təhsilin kəsişməsində yeni bir paradigma nümayiş etdirir.

Müasir dövr türk uşaq ədəbiyyatı ədibləri

Müasir türk uşaq ədəbiyyatı ədiblərinin yaradıcılığı sosial-mədəni transformasiyaların ədəbi əksidir. Qloballaşma, media və texnologiyanın uşaqların dünyasına inteqrasiyası yeni mətn formasına, janr qarışıqlıqlarına və illüstrasiyanın strateji roluna gətirib çıxarmışdır. Eyni zamanda, ədəbi mətnlərdə empatiya, ekoloji şüur və cinsiyyət rollarına dair yeni müzakirələr genişlənməmişdir. Müasir dövr türk uşaq ədəbiyyatı sahəsində həm tədqiqatçı, həm də yazıçı kimi fəaliyyət göstərən İsmet Kür (1916-2013) müasir türk uşaq ədəbiyyatında əhəmiyyətli xidmətlər göstərmiş görkəmli ədiblərdən biridir. İsmet Kürün müxtəlif yaş qruplarına ünvanlanmış ümumilikdə səkkiz uşaq romanı mövcuddur. On dörd-on beş yaşlı uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş “Karvera” silsiləsi “Karvera” (1999) və “Karvera haraya?” (2001) adlı iki romandan; on üç-on dörd yaşlı uşaqlara yönəlmiş “Coşğunun sərgüzəşti” silsiləsi “Xoşbəxt və çətin illər” (1994) və “Naməlumə səyahət” (1994) adlı iki əsərdən; on bir-on iki yaşlı uşaqlar üçün qələmə alınmış “Mavinin sərgüzəştləri” isə “Köhnə ev” (1965), “Mavi yeni dostlar arasında” və “Mavi küçə iti” adlı üç kitabdan ibarətdir. “Qardan uşaq və kiçik qara it”

(2011) isə yeddi-doqquz yaşlı uşaqlar üçün qələmə alınmışdır. Adı çəkilən əsərlər konkret yaş qrupları nəzərə alınaraq yazılsa da, möhkəm süjet xətti və axıcı bədii dili sayəsində yetkin oxucular tərəfindən də maraqla qarşılanır. Xüsusilə “Karvera” və “Karvera haraya?” romanları meksikalı bir uşağın həyatından bəhs etməsi ilə diqqəti çəkir. Hadisələr Meksikada cərəyan etsə də, romanda uşaqlıqdan gəncliyə keçid mərhələsində olan bir fərdin öz daxili aləmi, ailəsi və sosial mühiti ilə yaşadığı ziddiyyətlər təsvir olunduğuna görə əsər ümumbəşəri məzmun daşıyır.

Müəllifin “Coşğunun sərgüzəştləri” əsərində isə, Coşğun adlı bir uşağın kəndlərinə gələn Gürsu ailəsi ilə tanış olmasından sonra dəyişən həyatı, anasını itirməsi və yeni həyata uyğunlaşmaq uğrunda apardığı mübarizəsi əks etdirilir. “Mavinin sərgüzəştləri” silsiləsində isə, hər bir kitab Mavi adlı itin yerləşdiyi yeni ev, tanış olduğu insanlar və daxil olduğu müxtəlif mühitləri təsvir edir. Müəllifin nəşr olunmuş son əsəri olan “Qardan uşaq və kiçik qara it” əsəri bahar fəslində ərimə təhlükəsi ilə üzləşən qardan uşaq və ona yardım etməyə çalışan insan və heyvan dostlarının hekayəsini əhatə edir. Ədibin uşaqlar üçün yazdığı yeganə səhnə əsəri kitab şəklində nəşr olunmuş “Nə gözəl şeydir” pyesidir. Əsər 1972-ci ildə qələmə alınmışdır. Pyes həmin il Ankara Dövlət Teatrının Altındağ səhnəsində qastrol repertuarına daxil edilmiş, 1984-cü ildə isə yenidən səhnələşdirilmişdir. 1983-cü ildə məşhur balet artisti, xoreoqraf və balet pedaqoqu Sait Sökmenin rəhbərliyi ilə İstanbulda Şan Teatrında, həmçinin Ankara, İzmir və Qars şəhərlərində məktəblərdə nümayiş etdirilmiş, İstanbul da daxil olmaqla göstərildiyi məkanların mətbuatında yüksək qiymətləndirilmişdir (Kür İ., 2006, s.8). Pyes 1990-cı ildə də Ankara Dövlət Teatrının Altındağ səhnəsində tamaşaya qoyulmuşdur. Həmin il 23 Aprel Milli Suverenlik və Uşaq Bayramı münasibətilə təşkil olunmuş şənlik çərçivəsində 18-23 aprel tarixlərində Ankara və Diyarbəkir şəhərlərində tamaşaçılara təqdim edilmişdir. Əsər “Çayırtkə və qarışqa” nağılının alternativ sonluq və fərqli baxış bucağı ilə yenidən işlənmiş variantıdır. Yazıçı 1949-cu ildə TRT radiosunda yayımlanan “Uşaq saati” proqramının həm müəllifi, həm də rejissoru olmuşdur. Bu dövrdə və sonrakı illərdə radio üçün müxtəlif pyeslər qələmə almışdır. “Mutlugillər”, “Gəl bizə qoşul” (1967) və “Zehir hafiyə” kimi əsərlər nəşr olunduğu dövrdə geniş maraq doğurmuşdur. Daha sonra bu əsərlərin bir qismi televiziya üçün uyğunlaşdırılsa da, gözənilən nəticə əldə olunmamışdır. “Mutlugillərin Beykoz macərası” adlı hissə kitab şəklində nəşr olunsada, silsilənin davamı çap edilməmişdir. Bu əsərlərin əlyazma və çap variantları müəllif tərəfindən Qadın Araşdırmaları Kitabxanasına bağışlanmışdır.

Türk uşaq ədəbiyyatına töhfələr vermiş Mustafa Ruhi Şirin uşaqların problemlərinə və uşaq ədəbiyyatının nəzəri məsələlərinə həsr olunmuş, müxtəlif janrlarda çoxsaylı əsərlər qələmə almışdır. Mustafa Ruhi Şirin 14 ədəbiyyat nəzəriyyəsi, 15 ədəbi-bədii yaradıcılığı olmaqla cəmi 29 əsəri mövcuddur. Mustafa Ruhi Şirin hesab edir ki, uşaq kitabları hər cəhətdən cəlbedici və mütaliyəyə həvəsləndirici olmalıdır. Bu səbəbdən də öz kitablarını nəşr edərkən yaxşı illüstratorlarla işləməyə diqqət yetirmiş, bəzi nağılları kiçik yaş qrupları üçün şəkili kitablar kimi nəşr etdirmişdir. Ədib “Ulduz sayan ağac” (şeirlər), “Nağıl məktubları” (məktub), “Qar altında bir kəpənək” (nağıl), “Ququlu saatin göyərçini” (nağıl), “Hər uşağın bir ulduzu var” (hekayə), “Mavi xəyalpərəst Uşaq” (nağıl), “Uşağım sevsin”, “Gecə qarmon çalan pişik” (hekayə), “Dünyaya gülən adam” (Molla Nəsrəddin lətifələri), “Bülbül və leylək” (nağıl), “Quş ağacı” (nağıl), “Dünya Qardaş Sobe” əsərlərində uşağın nöqteyi-nəzərini əsas götürərək türk uşaq ədəbiyyatına yeni nəfəs gətirmişdir. Mustafa Ruhi Şirin uşaq və uşaq ədəbiyyatına dair çoxlu əsərlər yazıb. Yazıçı bu əsərlərində uşağın tarixi inkişafı, uşağın qavrayışı, ünsiyyət vasitələrinin uşağa təsiri, ailə və uşaqların əsas problemləri və onların həlli yolları, uşaq ədəbiyyatı anlayışı, uşaqlıq dövrü ilə bağlı müzakirələr kimi bir çox mövzuya toxunmuşdur. Bunlardan “Uşaq ədəbiyyatı kitabçası”, “Uşaq mədəniyyəti”, “Oxuma vərdişi və media spirali” əsərləri Mustafa Ruhi Şirin redaktorluğu ilə hazırlanıb. Bu əsərlərdə uşaq ədəbiyyatı, uşaq ədəbiyyatının tarixi inkişafı, uşaq ədəbiyyatımızın vəziyyəti və problemlərinin həlli yolları, uşaq ədəbiyyatının nümunələri yer alıb.

Müasir türk uşaq ədəbiyyatının formalaşma və inkişaf prosesində adı tez-tez qeyd olunan müəlliflərdən biri Behiç Akdır. Onun uşaqlara ünvanlanan əsərləri, həmçinin mətnin mənasını tamamlayan və estetik qavrayışı gücləndirən illüstrasiyaları Behiç Akın türk uşaq ədəbiyyatı sahəsində mühüm mövqe qazanmasına şərait yaratmışdır. Müəllifin əsərlərində çağdaş dünyanın insanların yaşayış tərzinə geniş yer verilir və müxtəlif sosial məsələlərə toxunulur.

Behiç Ak bir müsahibəsində uşaq kitablarında bu mövzulara niyə yer verdiyini aşağıdakı şəkildə ifadə edir: *“Hər zaman öz müşahidələrimə əsaslanan real hadisələrdən və şəxslərdən ilham alıram.”* Bu açıqlama müəllifin yaşadığı dövrün problemlərini diqqətlə müşahidə etdiyini və həmin müşahidələri uşağın dünyagörüşünə uyğun, uşağa xas həssaslıqla bədii mətndə yenidən qurmağa çalışdığını göstərir (Ak B., 2013).

Uşaq ədəbiyyatına qazandırdığı realist məzmunlu və sərbəst, axıcı üslubda qələmə aldığı hekayələri ilə 30-dan çox kitaba imza atan Sevim Ak, yazı fəaliyyətinə Kimya Mühəndisliyi təhsili aldığı dövrdə gizli şəkildə qələmə aldığı hekayələrlə başlasa da, ədəbi yaradıcılığı 1985-ci ildə bir hekayəsinin Cümhuriyyət qəzetində dərc olunması ilə rəsmi xarakter almışdır. Ak, hekayələrini formalaşdırarkən uşaqlıq illərini keçirdiyi və müxtəlif sosial qruplardan insanların yaşadığı Samsundakı məhəllədən ilham almışdır. Yazıçının ilk kitabı *“Uçurtmam Bulut Şimdi”* 1987-ci ildə nəşr olunmuş və həmin il **Akademi Kitabevi Çocuk Edebiyatı Öykü** mükafatına layiq görülmüşdür. TRT Çocuk üçün ssenarilər qələmə aldığı dövrdə onun əsərləri bir çox dilə tərcümə edilərək müxtəlif xalqlar tərəfindən oxunmağa başlanmış, həmçinin xaricdə nüfuzlu ədəbiyyat mükafatlarına namizəd göstərilmişdir və bunlardan bəzilərini qazandığı da qeyd olunur.

Sevim Ak, uşaqlar üçün təkcə ədəbi əsərlər yaratmaqla kifayətlənməyərək, onlar üçün xüsusi bir ev kitabxanası da inşa etmişdir. Yalnız şənbə günləri fəaliyyət göstərən bu kitabxanada oxunan əsərlərin məzmununa uyğun müxtəlif fəaliyyətlər təşkil edilir; bəzən kitabla əlaqəli musiqi nümunələri bəstələnir, bəzən isə müzakirələr aparılır. Ak cəmi 15 uşağın iştirak etdiyi bu xüsusi mühitdə onlara mümkün qədər zəngin və dərin kitabxana təcrübəsi qazandırmağı hədəfləyir (Ak S., 2017).

Nəticə

Müasir türk uşaq ədəbiyyatının inkişaf tarixi göstərir ki, bu sahə yalnız estetik-mədəni proseslərin deyil, həm də ictimai, pədaqoji və psixoloji amillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşmış kompleks bir **ədəbi sahəni** əhatə edir. XX əsrin sonlarından etibarən qlobal miqyasda uşaq ədəbiyyatının funksiyası təkcə əyləndirmə və maarifləndirmə ilə məhdudlaşmır. Bu sahə eyni zamanda şəxsiyyətin sosiallaşması, emosional-intellektual inkişafı və yaradıcı düşüncə tərzinin formalaşmasına xidmət edən mühüm mədəni-pədaqoji vasitə kimi çıxış edir. Türk uşaq ədəbiyyatında da bu dövrdən başlayaraq tematik sahələrin genişlənməsi, üslubi yeniləşmə, psixoloji dərinliyin artması və janr müxtəlifliyinin güclənməsi müşahidə olunur.

Müasir mərhələnin əsas xüsusiyyəti uşağın fərdi təcrübəsini, emosional dünyasını və sosial mühitlə münasibətlərini ədəbi prosesin mərkəzinə gətirməsidir. Qlobal ədəbiyyat tendensiylərinə uyğun olaraq, türk uşaq ədəbiyyatı da interdisiplinar yanaşmalara, multikultural dəyərlərə, ekoloji mövzulara və sosial məsuliyyət problematikasına daha geniş yer verir. Bununla yanaşı, müasir texnoloji mühitin təsiri nəticəsində uşaq auditoriyası üçün mətn, vizual material və rəqəmsal formatların sintezi əsasında formalaşan yeni ədəbi modellər meydana çıxır.

Beləliklə, müasir uşaq ədəbiyyatı tarixi inkişaf dinamikasına malik olmaqla, həm milli ədəbi ənənələrə söykənir, həm də qlobal mədəni transformasiyalara adekvat şəkildə uyğunlaşır. Bu proses göstərir ki, uşaq ədəbiyyatı cəmiyyətin mənəvi-intellektual inkişafının mühüm göstəricilərindən biri olmaqla yanaşı, gələcək nəsillərin formalaşmasında strateji rol oynayan xüsusi bir ədəbi sahə olaraq öz aktuallığını qorumaqda davam edir. Bu baxımdan müasir türk uşaq ədəbiyyatı həm milli ədəbi ənənələrin davamı, həm də qlobal mədəni transformasiyalara uyğun şəkildə inkişaf edən mühüm bir ədəbi sistem kimi qiymətləndirilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

- Akyüz, Y. (2008). *Türk eğitim tarihi*. Pegem Akademi Yayınları.
 Gürel, Z., Temizyürek, F., & Şahbaz, N. K. (2002). *Çocuk edebiyatı*. Öncü Kitap.
 Kür, İ. (1991). *Türkiye 'de süreli çocuk yayınları*. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
 Kür, İ. (1998). *Mavi 'nin serüveni III, sokak köpeği*. İstanbul: Bu Yayınları.
 Kür, İ. (2003). *Karvera*. İstanbul: Bu Yayınları.
 Kür, İ. (2003). *Coşkun 'un serüveni I, mutlu ve zorlu yıllar*. İstanbul: Bu Yayınları.

- Kür, İ. (2003). *Coşkun'un serüveni II, bilinmeyene yolculuk*. İstanbul: Bu Yayınları.
- Kür, İ. (2003). *Mavi'nin serüvenleri I, eski ev*. İstanbul: Bu Yayınları.
- Kür, İ. (2003). *Mavi'nin serüvenleri II, yeni dostlar arasında*. İstanbul: Bu Yayınları.
- Kür, İ. (2006). *Yarısı roman*. İstanbul: Everest Yayınları
- Kür, İ. (2006). *Ne güzel şey*. İstanbul. Bu Yayınları.
- Lukens, R. J. (2018). *Çocuk edebiyatına eleştirel bir bakış* (G. Pamay Erdem, Çev.). Genç Pamay Erdem Yayınları.
- Nesin, A. (1967). *Havadan sudan*. Nesin Yayınevi.
- Nesin, A. (2019). *Kazan töreni*. Nesin Yayıncılık.
- Okay, C. (2002). *Meşrutiyet dönemi çocuk edebiyatı*. Medyatek Yayınevi.
- Sınar, A. (2006). Türkiye'de çocuk edebiyatının gelişimi. *Yeni Türk edebiyatı el kitabı* (s. 547). Grafiker Yayınları.
- Şirin, M. R. (1998). *99 soruda çocuk edebiyatı*. Çocuk Vakfı Yayınları.
- Şirin, M. R. (2000). *99 soruda çocuk edebiyatı*. Çocuk Vakfı Yayınları.
- Şirin, M. R. (2006). *Televizyon, çocuk ve aile: Yeni çocukluğun televizyon sarmalı*. İz Yayıncılık.
- Şirin, M. R. (2007). *Çocuk edebiyatı kültürü: Okuma alışkanlığı ve medya sarmalı*. Kök Yayıncılık.
- Şirin, M. R. (2016). *Edebiyat ve çocuk edebiyatı*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Takıl, B. N. (2023). Türk sözlü kültürü ve çocuk edebiyatı. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*.

İnternet resursları:

- UNICEF. (2025). *Hakkımızda*.
<https://www.unicef.org/azerbaijan/az/haqq%C4%B1m%C4%B1zda>
- Cicicee. (2013). *Behiç Ak röportajı*. <https://cicicee.com/behic-ak/>
- Nihan Bora. (2017). *Sevim Aktan – Çocuklara özel ev kütüphanesi*.
<https://nihanbora.com/kitap/sevim-aktan-cocuklara-ozel-ev-kutuphanesi>

FİLOLOGİYA

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2026.1.58>DERİVASİYA VƏ VALENTLİK: QIPÇAQ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNİN LEKSİKOLOJİ
BAXIMDAN ARAŞDIRILMASI

Faidə OMAROVA

AMEA akad.Z.M.Bünyadov adına

Şərqşünaslıq İnstitutu, dissertant

E-mail: Filfay-6786@mail.ru<https://orcid.org/0009-0008-0706-2614>

Дата поступления: 16.01.2026

Дата исправления: 09.02.2026

Дата утверждения к публикации: 07.05.2026

XÜLASƏ

Sözün substansional anlaşılmasından irəli gələn mühüm nəticələrdən biri ondan ibarətdir ki, söz eyni zamanda həm dil vahidi, həm də nitq vahidi kimi çıxış edir. Digər dil vahidlərindən fərqli olaraq, yalnız söz həm dil vahidi, həm də nitq vahidi olmaq imkanına malikdir. Sözün nitq vahidi kimi nəzərdən keçirilməsi onun cümlə tərkibindəki mahiyyətinin öyrənilməsinə əsaslanır; söz dil vahidi kimi tədqiq edildikdə isə o, cümlədən kənarda araşdırılır. Beləliklə, söz həm dildə (dil vahidi kimi), həm də nitqdə (nitq vahidi kimi) öyrənilir. Müasir dilçilikdə dil vahidlərinin müəyyən qanunauyğunluqlara müvafiq olaraq bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəyə girməsi valentlik anlayışını formalaşdırır.

Zəngin və çoxaspektli quruluşa malik olan türk dilləri ailəsi leksik və qrammatik quruluş baxımından da xüsusi maraq doğurur. Bu dillər arasında qıpçaq qrupu xüsusi yer tutur. Qıpçaq qrupu türk dillərində söz yaradıcılığı mexanizmləri (derivasiya) və onların sintaktik imkanları (valentlik) həm tarixi, həm də müasir baxımdan alimlər üçün maraqlı tədqiqat obyektidir.

Məqalənin əsas məqsədi qıpçaq qrupu türk dillərində kök sözlərin derivativ potensialını öyrənmək və bu sözlərin müxtəlif kontekstlərdə neçə valentlik əlaqəsi nümayiş etdirdiyini müəyyənləşdirməkdir. Derivativ proseslərin leksik fonda əksi, törəmə sözlərin semantik genişlənməsi və funksional istifadəsi bu tədqiqatın əsas predmetini təşkil edir.

Məqalədə qıpçaq dilləri materialı əsasında, xüsusilə qazax, qırğız, tatar, başqırd və noqay dillərinin nümunələrində söz yaradan affikslərin hansı struktur modellər üzrə formalaşdığı və onların sintaktik çevikliyin yaradılmasında rolu təhlil olunur. Valentlik isə sözlərin cümlə daxilində müəyyən sayda komponentlə qarşılıqlı əlaqəyə girmə potensialı kimi nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: Qıpçaq qrupu türk dilləri, valentlik, qrammatika, semantika, leksika, uyğunlaşma.

ДЕРИВАЦИЯ И ВАЛЕНТНОСТЬ: ИССЛЕДОВАНИЕ КИПЧАКСКОЙ ГРУППЫ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ В ЛЕКСИКОЛОГИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ**Фаида ОМАРОВА***Институт Востоковедения имени
академика З. М. Буниятова НАНА**Filfay-6786@mail.ru**<https://orcid.org/0009-0008-0706-2614>**Дата поступления: 16.01.2026**Дата исправления: 09.02.2026**Дата утверждения к публикации: 07.05.2026***АННОТАЦИЯ**

Важным выводом, вытекающим из субстанционального понимания слова, является то, что слово выступает одновременно как единица языка и как единица речи. В отличие от других языковых единиц, только слово обладает возможностью быть и языковой, и речевой единицей. Когда речь идёт о слове как о единице речи, данный вывод основывается на изучении сущности слова в составе предложения; при рассмотрении слова как языковой единицы предполагается его исследование вне предложения. Таким образом, слово изучается как в языке (в качестве языковой единицы), так и в речи (в качестве речевой единицы). В современном языкознании вступление языковых единиц во взаимосвязь друг с другом в соответствии с определёнными закономерностями формирует понятие валентности.

Семья тюркских языков, обладая богатой и многоаспектной структурой, также представляет особый интерес с точки зрения лексического и грамматического строя. Среди этих языков особое место занимает кипчакская группа. В кипчакской группе тюркских языков механизмы словообразования (деривации) и их синтаксические возможности (валентность) являются интересным объектом исследования для учёных как в историческом, так и в современном аспекте.

Основной целью статьи является изучение деривационного потенциала корневых слов в кипчакской группе тюркских языков и выявление того, сколько валентностных связей проявляют эти слова в различных контекстах. Отражение деривационных процессов в лексическом фонде, семантическое расширение и функциональное использование производных слов составляют основу данного исследования.

На материале кипчакских языков, в частности таких представителей, как казахский, киргизский, башкирский и ногайский, анализируется, по каким структурным моделям формируются словообразовательные аффиксы и какова их роль в создании синтаксической гибкости. Валентность при этом рассматривается как потенциал слов вступать в предложении во взаимодействие с определённым количеством компонентов.

Ключевые слова: *кипчакская группа тюркских языков, валентность, грамматика, семантика, лексика, согласование.*

DERIVATION AND VALENCY: A LEXICOLOGICAL STUDY OF THE KIPCHAK GROUP OF TURKIC LANGUAGES

Faida OMAROVA

Institute of Oriental Studies named after

Academician Z. M. Bunyadov, ANAS

Filfay-6786@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0008-0706-2614>

Date of submission: 16.01.2026

Date of revision: 09.02.2026

Date of acceptance for publication: 07.05.2026

ABSTRACT

An important conclusion arising from the substantial understanding of the word is that the word functions as both a language unit and a speech unit. Unlike other units of language, only the word has the capacity to function simultaneously as a unit of language and a unit of speech. When the word is considered as a unit of speech, this conclusion is based on the study of the essence of the word within the sentence; when the word is viewed as a language unit, it is examined outside the sentence. Thus, the word is studied both in language (as a language unit) and in speech (as a speech unit). In modern linguistics, the fact that language units enter into relations with one another in accordance with certain regularities gives rise to the concept of valency.

The Turkic language family, characterized by a rich and multifaceted structure, is also noteworthy in terms of its lexical and grammatical organization. Within this family, the Kipchak group occupies a special place. In the Kipchak group of Turkic languages, the mechanisms of word formation (derivation) and the syntactic capacities of words (valency) have been objects of scholarly interest both historically and in the modern period.

The main aim of the article is to investigate the derivational potential of root words in the Kipchak group of Turkic languages and to determine how many valency patterns these words exhibit in different contexts. The way derivational processes are reflected in the lexical stock, as well as the semantic expansion and functional use of derived words, constitutes the core of this research.

Keywords: *Kipchak group of Turkic languages, valency, grammar, semantics, lexicon, agreement.*

Giriş

Öncə onu qeyd edək ki, dilin əsas vahidi kimi sözü qəbul etmək lazımdır. Söz norma vahidi, bu norma vasitəsilə isə dil vahidi kimi fonem və morfemdən fərqli olaraq universal, semantik baxımdan isə çoxçeşidli və ən mürəkkəb vahiddir. Bu fikir onunla əsaslandırılır ki, səs örtüyünə və mənə daşıyıcılığına malik olan hər bir söz, tərkibinə fonem və morfemlərin daxil olmasından əlavə, həm də potensial bir fikri ifadə edir. Bu potensial fikir isə cümlənin funksiyasıdır.

Sözün substansional anlaşılmasından irəli gələn daha bir mühüm nəticə ondan ibarətdir ki, söz həm dil, həm də nitq vahididir. Həm dil vahidi, həm də nitq vahidi olmaq imkanı dilin digər vahidlərindən fərqli olaraq yalnız sözə məxsusdur. Sözün nitq vahidi kimi çıxış etməsindən danışarkən bu nəticə sözün cümlədəki mahiyyətinin öyrənilməsinə əsaslanır; söz dil vahidi kimi nəzərdən keçirildikdə isə onun cümlədən kənarda tədqiqi nəzərdə tutulur. Beləliklə, söz həm dildə (dil vahidi kimi), həm də nitqdə (nitq vahidi kimi) öyrənilir. Müasir dövrdə dildə dil vahidlərinin müəyyən qanunauyğunluğa əməl edilməklə bir-biri ilə əlaqəyə girməsi valentlik anlayışını yaradır.

Türk dilləri ailəsi də zəngin və çoxşaxəli quruluşa malik olmaqla yanaşı, leksik və qrammatik strukturlar baxımından da diqqətəlayiqdir. Bu dillər içərisində Qıpçaq qrupu xüsusi yer tutur. Qıpçaq qrupu türk dillərində sözlərin törəmə mexanizmləri (derivasiya) və onların sintaktik imkanları (valentlik) həm tarixi, həm də müasir dövrdə tədqiqatçılar üçün maraqlı tədqiqat obyektidir.

Tədqiqatda əsas məqsəd Qıpçaq qrupu türk dillərində kök sözlərin törəmə potensialı və bu sözlərin müxtəlif kontekstlərdə neçə valentlik nümayiş etdirdiyini öyrənməkdir. Derivativ proseslərin leksik fonda necə əks olunduğu, törəmə sözlərin semantik genişlənməsi və funksional istifadəsi bu araşdırmanın əsasını təşkil edir.

Məqalədə qıpçaq dillərinin, xüsusilə qazax, qırğız, başqırd və noqay kimi nümayəndələrinin nümunəsində törəmə şəkildə hansı struktur modellər üzrə formalaşdığı, bu şəkildə sintaktik çeviklik yaratmaq baxımından rolu təhlil olunur. Valentlik isə burada sözlərin cümlədə neçə komponentlə əlaqəyə girə bilmə potensialı kimi nəzərdən keçirilir.

Valentlik anlayışı, onun dilçiliyə gətirilməsi və dilçilik bölmələri ilə əlaqəsi.

İlk öncə valentlik nədir, termin kimi dilçiliyə nə vaxt və necə daxil olmuşdur kimi suallara aydınlıq gətirək. “Valentlik” termini ilk dəfə 1934-cü ildə K. Böhlerin “*Sprachtheorie*” əsəri vasitəsilə dilçiliyə daxil olmuşdur. Valentlik nəzəriyyəsinin inkişafı və dilçilikdə daha geniş yayılması isə L.Tenyer və A.V.Qrut kimi alimlər tərəfindən davam etdirilmişdir. Onlar valentliyi müxtəlif istiqamətlərdə təhlil etmişlər. Fransız alimi L.Tenyer valentliyi feilin aktant quruluşu kimi izah etmişdir [Tenyer L., 1988, <https://ru.scribd.com/document/814575194/%D0%A2%D0%B5%D0%BD%D1%8C%D0%B5%D1%80-%D0%9B->].

Valentliyi sovet dilçiliyinə linqvistik termin kimi ilk dəfə S.D.Kaçnelson gətirmişdir. O, valentliyi sözün cümlədə bir-biri ilə birləşmə qabiliyyəti kimi başa düşürdü [Кацнельсон С.Д., s. 132]. Feil isə cümlədə əsas sözlərdən biri olaraq digər sözlərin yerini müəyyənləşdirmək qabiliyyətinə malikdir [Кацнельсон С.Д., s. 88]. V.Q.Qak da valentliyə ümumi tərif verərək onu sözün digər sözlərlə birləşmə qabiliyyətinə malik sintaktik xüsusiyyəti kimi qiymətləndirirdi [Гак В.Г., s. 79–80]. Dilçi və tədqiqatçıların valentlik haqqında söylədikləri fikirdən belə qənaətə gəlmək olar ki, valentlikdə əsas prinsip sözlərin bir-birinə uyğunlaşmasıdır.

Uyğunlaşma (sözlərin bir-biri ilə birləşmə qabiliyyəti) sintaqmatik əlaqələrə əsaslanan dil vahidlərinin əsas xüsusiyyətidir. Sintaqmatik əlaqələr dil vahidlərinin dil qanunlarına uyğun olaraq mətnin, cümlənin və sözün tərkibində nitq ardıcılığında bir-biri ilə birləşə bilmə qabiliyyətidir. Uyğunlaşma dilin bütün sahələrini əhatə edən linqvistik kateqoriyadır. “Uyğunlaşma – sözlərin sözlərlə, cümlələrin cümlələrlə birləşməsidir” deyə ifadə olunan qayda stereotip xarakter daşıyır və yalnız qrammatik səviyyədə qəbul edilir. Dildə səslərin bir-biri ilə birləşmək və ya birləşməmək imkanları vardır. Affiksələr dilin qanunlarına uyğun olaraq kökə qoşulur. Sözlər də məzmun və ifadə imkanlarına görə bir-biri ilə uyğunlaşır. Beləliklə, uyğunlaşma hadisəsini dilin fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik qanunlarının müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayan kateqoriya hesab

etmək olar. Bu halda uyğunlaşma anlayışı valentlik ilə eyni qəbul edilə bilər, çünki valentlik dil vahidlərinin hamısının (səslərdən tutmuş mətnlərə qədər) bir-biri ilə birləşmə qabiliyyətini müəyyənləşdirən əsas göstəricidir.

Valentlik və sözlərin uyğunluğu problemi həm nəzəri, həm də dillərin praktik öyrənilməsi baxımından diqqətəlayiqdir. Nəzəri cəhətdən xüsusi maraq doğuran məsələ, dildə mövcud olan qrammatik münasibət və əlaqələrin bir növ proyeksiyası kimi çıxış edən qrammatik uyğunluğun tədqiqidir. Demək kifayətdir ki, qrammatik uyğunluq normaları sözlərin nitq hissələrinə və ayrıca leksik-qrammatik qruplara təsnif edilməsinin meyarlarından biridir. Valentlik nəzəriyyəsinin inkişafının birinci mərhələsində “valentlik” anlayışı yalnız sintaktik analiz səviyyəsində tətbiq olunurdu ki, bu da valentliyin tətbiq səviyyələrinin fərqləndirilməməsi ilə şərtlənirdi. Məntiqi və leksik-semantik münasibətlər valentlik problemi ilə məşğul olan dilçilərin diqqətindən kənarda qalırdı. Lakin bu tip valentliklərin mövcudluğuna dair açıq (eksplisit) göstərişlər olmasa da, həmin hadisələr qrammatikada öyrənilir, sadəcə valentlik anlayışı ilə əlaqələndirilmirdi. Son illərdə həm türkoloji, həm də xarici dilçilikdə valentliyin məzmun tərəfinin öyrənilməsinə meyl yaranmışdır. Bu isə onunla izah olunur ki, bir çox sintaktik məsələlər dilin məntiqi-semantik aspektləri nəzərə alınmadan dərin və tam şəkildə həll edilə bilməz.

Valentlik hadisəsinin dilçiliyin bütün sahələrində mövcud olduğunu söyləyən və valentlik anlayışını dilə daxil edən alim S.D.Kaçnelson öz tədqiqatlarında dildə valentliyin iki növü olduğunu qeyd edir: onlardan biri formal, digəri isə məzmun valentliyidir. Formal valentlik müəyyən söz forması ilə bağlıdır və sintetik morfologiyanın elementləri ilə müəyyənləşdirilir, məzmun valentliyi isə bilavasitə sözün mənasından asılıdır. [Кацнельсон С.Д., s. 88].

Daha sonralar dildə valentlik anlayışını araşdıran alimlər uyğunlaşma növlərinin bununla məhdudlaşmadığını qeyd edərək bir neçə tipdə fərqləndirirlər. Alman alimi Q.Helbiq valentlik anlayışını tədqiq etmiş və qeyd etmişdir ki, dildə valentlik üç səviyyədə mövcuddur: məntiqi, semantik və sintaktik. Burada məntiqi valentlik deyəndə anlayışlar arasında dildənkənər uyğunlaşma səviyyəsi nəzərdə tutulur. Semantik valentlik sözün tərkibində semantik komponentlərin (əşya və ya hadisələr, eləcə də onların xüsusiyyətləri) birləşməsi, həmçinin onların məna baxımından bir-biri ilə uyğunlaşma qabiliyyəti kimi izah olunur. Sintaktik valentlik isə ayrı-ayrı sözlərin məcburi və fakultativ münasibətlərdə bir-biri ilə birləşə bilmə imkanı (sərbəst söz birləşmələri, frazeoloji birləşmələr və s.) kimi müəyyənləşdirilir [Степанова М.Д., s. 157].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, struktur dilçilikdə əksini tapmış və uyğunlaşma anlayışının yalnız qrammatik səviyyədə dərk edildiyi fikri zamanla dəyişməyə başlamış, uyğunlaşmanın dilçiliyin bir çox sahələrində özünü göstərdiyi qeyd olunmuşdur. Sübut edilmişdir ki, sözlərin məna baxımından uyğunlaşma funksiyası fonosemantik və morfosemantik sahələrin formalaşmasının əsasını təşkil edir. Alimlərin sonrakı tədqiqatlarında uyğunlaşma haqqında olan fikirlər daha da dərinləşmiş, onun növ və tipləri getdikcə artmışdır. V.Qak uyğunlaşmanın (valentliyin) dilçiliyin digər sahələrində də müşahidə olunduğunu qeyd etmişdir. Onun nəticəsinə görə, sözlərin qrammatik uyğunlaşması onların müəyyən nitq hissəsinə aid olduğunu göstərir, leksik uyğunlaşma sözlərin mənasına uyğun olaraq seçilməsi və işlədilməsidir; semantik uyğunlaşma isə iki komponent arasında qarşılıqlı semantik əlaqəni nəzərdən keçirir.

Ç.K.Naymanova özünün tədqiqat işində valentlik və uyğunlaşma haqqında bəzi məqamlara toxunmuşdur. O qeyd edir ki, qrammatik formaların işlənməsinə əsaslanan qrammatik uyğunlaşma kifayət qədər ciddi şəkildə təsvir oluna bildiyi halda, leksik uyğunlaşmanın motivasiyasını həmişə aşkar etmək asan olmur. Məhz leksik uyğunlaşmanın formallaşdırılması prinsipləri işlənilib hazırlanmadığı üçün bəzi tədqiqatçılar leksik uyğunlaşmanı dildənkənər hadisələrə aid etməyi mümkün hesab edirlər. Müasir ingilis dilində sözün mənasını müəyyənləşdirərkən adətən onun müəyyən tip mənalarının verildiyi lüğətlərdən istifadə olunur. Lakin lüğətlər sözlərin məzmununu həmişə adekvat və dolğun şəkildə əks etdirmir və onların mənalarını xüsusi bir əlamət üzrə həmişə ardıcıl surətdə fərqləndirib bölüşdürmür. Yalnız bir elementin onu əhatə edən müəhlə semantik-sintaktik valentlik mexanizminin öyrənilməsi onun semantik tutumunu müəyyən etməyə imkan verir.

Buradan da aydın olur ki, dilçilərin sözlərin təhlili üçün effektiv metodlardan istifadə etməyə can atması təsadüfi deyil. Hazırda bu baxımdan ən təsirli metodlar distributiv və valentlik analiz metodlarıdır. Bu metodlar bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olmaqla sözlərin semantik-sintaktik uyğunlaşma qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmağa, onların mənalının kontekstdə reallaşma yollarını müəyyən etməyə, həmçinin bu və ya digər konkret sözü əhatə edən elementlərin onun mənalının reallaşmasına hansı dərəcədə təsir göstərdiyini nümayiş etdirməyə imkan verir. Ç.K.Naymanova tədqiqat əsərində valentliyin bir neçə növünü fərqləndirmişdir: “Dildə potensial şəkildə bir-biri ilə uyğunlaşan elementlərin səviyyəsindən asılı olaraq valentliyin məntiqi, semantik, sintaktik, qrammatik, leksik, xarici, daxili və digər növləri fərqləndirilir”. (<https://arch.kyrlibnet.kg/uploads/Naimanova%20Ch.K..pdf>)

Göründüyü kimi, dilçilikdə valentlik anlayışı, onun növləri haqqında bir çox fikirlər var. O cümlədən, qazax dilçiliyində də bu haqda tədqiqatçılar arasında müxtəlif tədqiqat əsərlərinə rast gəlmək olar. Həmin əsərlərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, türkoloji dilçilikdə, həmçinin qazax dilçiliyində də valentlik anlayışı müxtəlif baxış bucağından təhlil olunmuşdur. Qazaxıstan alimlərinin valentlik nəzəriyyəsinin tədqiqinə dair bir sıra tədqiqat əsərləri var. İ.Mamanov yazırdı ki, sözlərin bir-biri ilə birləşməsi üçün onların arasında məna ümumiliyi olmalıdır. O cümlədən, S.İsayev öz tədqiqatlarında qeyd etmişdir ki, semantik səviyyədə leksik uyğunluq, qrammatik səviyyədə isə sintaktik uyğunluq fərqləndirilir. Leksik uyğunluğun tədqiqi ilə xüsusi məşğul olmuş M.Orazov isə yazırdı ki, qazax dilində ayrı-ayrı əsərlərdə sintaktik valentlik haqqında müəyyən qeydlər olsa da, məntiqi və semantik valentlik tədqiqat obyektinə səviyyəsində yüksəlməmişdir. Tədqiqatçıların qeyd etdiyimiz müəyyən fikirlərdən də aydın olur ki, uyğunluq, valentlik məsələləri bir sıra dillərdə olduğu kimi qıpçaq qrupu türk dillərində də aktual məsələlərdən biridir.

Bundan başqa, L.N.Zasorina, V.P.Berkov, M.D.Stepanova və s. kimi dilçilər dil elementinin söz birləşməsində oynadığı rola görə aktiv və passiv valentlik anlayışlarını da fərqləndirirlər. Aktiv valentlik tabe edən sözün özünə bağlı müəyyən açıq mövqelərə malik olmaq qabiliyyəti kimi xarakterizə olunur; bu mövqelər ondan asılı olan digər sözlər tərəfindən doldurula bilər və ya doldurulmalıdır. Passiv valentlik isə asılı sözün tabe edən sözə qoşulmaq və onun yanında açıq mövqeni doldurmaq qabiliyyəti kimi başa düşülür. Açıq mövqelərə malik olan tabe edən sözlər valentliyin daşıyıcıları, bu mövqeləri dolduran asılı sözlər isə valentlik tərəfdaşları adlanır. İndiyə qədər valentliyin xüsusiyyətləri haqqında deyilənlərin hamısı məhz aktiv valentliklərə aid olmuşdur, çünki adətən valentlik dedikdə tabe edən sözün əlaqələri nəzərdə tutulur. Bununla yanaşı, asılı sözün tabe edən sözə əlaqəsini də valentlik adlandırmaq olar, lakin bu, passiv valentlikdir.

M.D. Stepanova sözün “xarici” və “daxili” valentliyini fərqləndirərək qeyd edir ki, dil vahidi kimi müəyyən xarici valentliyə malik olan və bu valentliyin hər bir nitq prosesində mütləq üzə çıxdığı söz, eyni zamanda daxili valentliyə də malik ola bilər. Daxili valentlik dedikdə, onu təşkil edən elementlərin birləşmə qanunauyğunluqları nəzərdə tutulur [Степанова М. Д.]. Qeyd etmək lazımdır ki, burada söhbət sözün leksik əsasını təşkil edən elementlərin birləşməsindən gedir. Necə ki, sözün xarici valentliyi onun xarici kontekstinə daxil olur, daxili valentlik də “daxili kontekst”lə əlaqədardır; bu da sözün motivasiyasının formalaşması, onun müvafiq sözyaratma modeli və birbaşa əsasını təşkil edən komponentlərin mənası ilə şərtlənməsi deməkdir.

Qazax dilçiliyində valentlik anlayışı qrammatikanın tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilir. Fonetik və leksik valentlik isə hələ yenicə tədqiqat obyektinə çevrilməkdədir. Məsələn, qazax dilinə xas olan xüsusi “к” səsi heç vaxt incə saitlərlə uyğunlaşmır. Qazax dilində “кө”, “ке”, “кә”, “кі”, “кү” səs birləşmələri mövcud deyil, “к” səsi yalnız qalın saitlərlə uyğunlaşır. “Кі” birləşməsində isə bu, səslərin deyil, hərflərin birləşməsidir: yazılışda “кі” olsa da, tələffüzdə “кы” kimi oxunur. Eyni şəkildə, əsl qazax sözlərində sonor samitlərdən sonra heç vaxt kar samitlər yazılmır. Kar samitlə bitən sözlər özlərindən sonra kar samitlə başlayan şəkilçiləri tələb edir. Qazax dilində sözün əvvəlində iki kar samit yanaşı gələ bilməz. Həmçinin söz kökündə iki sait yanaşı işləmə bilməz. Bunlar qazax dilində səslərin uyğunluq qanunlarıdır. Qeyd etdiyimiz məqamlar, demək olar ki, türk dillərinin əksəriyyəti üçün keçərlidir.

Derivatologiya və valentlik, leksik vahidlərin tədqiqində valentliyin rolu

Valentlik qanunlarına leksik səviyyədə də ciddi şəkildə əməl etmək və onları xüsusi olaraq tədqiq etmək zəruridir. Məsələn, “zinqitney” (iri cüssəli, qüvvətli) sözü obrazlı ifadədir, buna görə də hər hansı bir sözlə birləşə bilməz, çünki bu söz ilkin olaraq iri cüssəli bədən quruluşuna malik kişiyyə aid edilirdi. Müvafiq olaraq, “zinqitney qız” (iri qız) demək olmaz. Başqa bir nümunə: həm it, həm də canavar ulayır. Lakin it hürür, canavar isə hürmür. Buna görə də “canavar hürür” birləşməsi düzgün ifadə olmayacaqdır.

Deməli, leksik uyğunluq qanunları digər dillərdən sözlərin tərcüməsi zamanı da mütləq nəzərə alınmalıdır. Məsələn, «canlı təbiət» və «cansız təbiət» anlayışları qazax dilinə *tiri jəne öli tabiğat* kimi tərcümə olunur. Qazaxların anlayışında “öli” (ölü, cansız) — əvvəllər daim hərəkətdə olan canlı orqanizmin həyatının dayanması deməkdir. Bu isə o deməkdir ki, cansız təbiət hadisəsi, hərçənd ki, həyat əlamətinə malik deyil, yenə də mövcud olma haqqına sahibdir. Məhz buna görə də “canlı təbiət” və “cansız təbiət” anlayışlarının qazax dilindəki qarşılığı olan *tiri jəne öli tabiğat* ifadəsi dildə düzgün söz birləşməsi kimi möhkəmlənmişdir.

Bundan əlavə, digər dillərdə ekvivalenti olmayan sözlərin tərcüməsi zamanı leksik söz birləşmələrinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Məsələn, həm qazax, həm də digər dillərdə “qara” (qara) sözü ilə çoxlu sayda söz birləşmələri işlənir. “Qara qəğaz” Böyük Vətən müharibəsi illərində hərbi qulluqçunun həlak olması barədə bildirişi ifadə etmək üçün istifadə olunurdu. Bu birləşmə qazaxlara (o cümlədən, digər bəzi türk xalqlarına) məxsus etnokognitiv anlayışdır. Hərçənd sözbəsöz tərcüməsi “qara məktub” olsa da, qara xəbər mənasını ifadə etmiş və digər dillərdə bu anlayışı ifadə etmək üçün müxtəlif sözlərdən istifadə olunmuşdur. Başqa bir nümunə: “qara qız” birləşməsi “qara qız” kimi deyil, “buğdayı, qaraşın qız” kimi tərcümə olunur. Beləliklə, “qara” sözü digər dillərə hər zaman “qara” kimi tərcümə edilmir, işlənmə məqamından asılı olaraq müxtəlif mənalar ifadə edə bilər.

Qazax dilinin qaydalarına düzgün əməl etmək üçün morfoloji valentlik qaydaları da mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu xüsusilə -ğan, -qen, -kan, -ken, -qış, -ğış, -qi, -ğı, -dik, -dık şəkilçiləri ilə düzələn təyinedici sözlərlə söz birləşmələri tərtib edilərkən nəzərə alınmalıdır. Məsələn, süzeqen sır (*süzqiş sır yox*) – buynuzlayan inək qabağan it (*qapqış it yox*) – dişləyən (aqrəssiv) it tünqi janbır (*tündik janbır yox*) – gecə yağışı tarixi kübılıs (*tarixтік күбіліс yox*) – tarixi hadisə düzgündür. Lakin elə morfoloji uyğunluq nümunələri də mövcuddur ki, onlar ümumi qaydalara tabe olmur. Məsələn, küzqi japıraq (payız yarpağı), küzdik kiim (payızlıq geyim); astarlı aqıqat, astarlıq mata (astarlıq parça) və s.

İlk baxışda elə görünür ki, valentlik nəzəriyyəsi artıq formalaşmış və onun bütün məsələləri çoxdan öyrənilib. Valentlik problemlərinin tədqiqinə həm rus (B.A.Abramov, L.İ.Qrişayeva, S.D.Kaçnelson, S.M.Kibardina, O.İ.Moskalyskaya, M.D.Stepanova və s.), həm də xarici (V.Bondtsio, H.Brinkmann, G.Helbig və s.) dilçilərin çoxsaylı əsərləri həsr olunmuşdur. Lakin buna baxmayaraq, valentlik anlayışı müxtəlif cür şərh olunur, dilin müxtəlif səviyyələrində nəzərdən keçirilir və fərqli baxış bucaqlarından işıqlandırılır. Bu səbəbdən də nəzəriyyənin bəzi məsələləri lazımi diqqəti almamış və həll olunmamış qalır. Məsələn, “feilin atributiv valentliyi” anlayışı hazırda tam şəkildə tədqiq olunmamışdır. Bu günədək atributiv valentliyə malik feillərin bütün həcmi müəyyənəşdirilməmişdir.

Bu feillərin tədqiqi təkcə valentlik nəzəriyyəsinin bəzi məsələlərinin həllinə töhfə verməyəcək, eyni zamanda qiymətləndirmə kateqoriyasının və qiymətləndirmə fenomeninin daha dərinəndən araşdırılmasına da şərait yaradacaqdır, çünki onlar qiymətləndirmə situasiyasını təmsil edir və onun öyrənilməsi üçün məhsuldar əsas kimi çıxış edə bilər.

Derivatologiyada da valentlik anlayışı əsas anlayışlardan biridir. Affikslər sözlərə qoşularaq yeni sözlərin yaranmasında əsas rol oynayan faktorlardandır. Affikslər isə sözlərə qaydasız şəkildə qoşula bilməz. Belə ki, kök sözün semantik mənası ilə yeni yaranmış söz arasında müəyyən uyğunluq olmasa, şəkilçi həmin sözə qoşula bilməz, yeni söz yarada bilməz. Buna görə də, uyğunluq hadisəsinə, valentlik anlayışına əməl olunmalı, bu məsələlərə diqqət yetirilməlidir. O cümlədən, dil fasiləsiz inkişaf prosesindədir və dilçilərin vəzifəsi baş verən dəyişiklikləri qeydə almaqdan ibarətdir. Bu

baxımdan struktur istiqamət çərçivəsində yeni affikslərin meydana çıxmasını izləmək və onların valentlik xüsusiyyətlərini təsvir etmək aktuallığını qoruyub saxlayır. Məntiqli olaraq onu da qeyd etmək lazımdır ki, yeni affiks heç nədən yarana bilməz, yəni təsadüfi səs birləşməsi ola bilməz.

Qıpçaq qrupu türk dillərinə aid olan tatar dilində də feillərin tədqiqi, söz yaradıcılığında onların rolu və valentlik anlayışı haqqında bir sıra tədqiqat əsərləri mövcuddur. Tatar dilində feillərin yaranma yollarını və feil yaradan şəkilçiləri tədqiq etməklə həm də valentlik anlayışı haqqında müəyyən fikirlərə yiyələnmiş oluruq. Tatar dilində feil yaradan affikslərin bəzilərini və yeni yaranmış feillərin ifadə etdiyi mənalara nəzərdən keçirək.

Müasir tatar dilində -lan / -lən şəkilçisi məhsuldar və çoxmənalı şəkilçilərdən biridir. Bir çox türkoloqlar onu feilin qrammatik məna növlərindən olan qayıdış növün şəkilçisi hesab edirlər. Bəzi dilçilər isə onu ayrıca bir şəkilçi kimi ayırmırlar. E.V.Sevortyanın söz yaradıcılığına dair əsərləri meydana çıxdıqdan sonra bu şəkilçi müstəqil söz yaradan şəkilçi kimi nəzərdən keçirilməyə başlanmışdır. Bu şəkilçi iki elementdən -la və -n - ibarətdir və adlara (isim, sifət, say kimi nitq hissələrinə) qoşularaq feil yaradır [Татарская грамматика, s. 75].

Verilmiş şəkilçi ilə yaranan feillər aşağıdakı mənalara ifadə edir:

1. “Yarandığı sözün şəxsə və ya heyvana xas olan hərəkəti ifadə etməsi” [Татарская грамматика, s. 210]: maymillanu – meymun sözündən yaranıb ‘meymunluq etmək, meymun kimi yamsılamaq’, kəjələni – keçi sözündən yaranıb ‘inad etmək’ deməkdir.

2. “Şəxsin və ya heyvanın əlamətini qazanmaq və ya hansı sözdən yaranıbsa o şeyə çevrilmək” [Татарская грамматика, s. 210]: üşənləni / yalkaulanu sözləri tənbel sözündən yaranıb ‘tənbəlləşmək’ feilini ifadə edir.

3. “Yarandığı sözün ifadə etdiyi xüsusiyyəti, keyfiyyəti və ya əlaməti nümayiş etdirmək” [Татарская грамматика, s. 210]: ərsəzləni – arsız sözündən yaranaraq ‘üzsüzlük etmək, həyasızlıq etmək’, ədəpsezləni feili isə ədəbsiz sözündən əmələ gəlib ‘ədəbsiz, kobud davranmaq’ feillərini yaratmışdır.

4. “Yarandığı sözün məzmunu ilə bağlı hərəkəti etmək ifadə etmək” [Татарская грамматика, s. 211]: karulanu ‘etiraz etmək’, kaprizlanu ‘naz etmək’, tavişlanu ‘səs-küy salmaq’, havalanu ‘lovğalanmaq, təkəbbür göstərmək’ kimi feillər də göründüyü kimi hansı sözdən yaranıbsa, o sözlərin ifadə etdiyi mənalara əks etdirirlər.

Göründüyü kimi, nümunələrdən də aydın olur ki, -lan şəkilçisi ilə yaranmış bəzi davranış feilləri məcazi mənalara da ifadə edir. Məsələn, havalanu (hava ‘səma’) – “lovğalanmaq, təkəbbürlü olmaq” mənalərini ifadə edir.

Tatar dilində davranış feilləri yaradan başqa bir şəkilçini də nəzərdən keçirək. Lakin o, əvvəlki -lan / -lən şəkilçisi qədər məhsuldar deyil. Bu, -la / -lə şəkilçisidir. Bu şəkilçi qədim türk feilləri yaradan şəkilçidir. Müasir tatar dilində isə o, ən məhsuldar və çoxmənalı şəkilçilərdən biri hesab olunur. Davranış feillərinin yaranmasında əsasən isimlər törədici əsas kimi istifadə olunur.

Beləliklə, model: “isim + -la / -lə” aşağıdakı mənalara ifadə edir:

1. “Kimi isə və ya nəyi isə yeni yaranmış sözdə ifadə olunan hərəkət və ya rituala məruz qoymaq” [Татарская грамматика, s. 196]: mışkallau – təhqir etmək, lağ etmək; məsxərələu - ələ salmaq; qazaplau - əziyyət vermək, əzab vermək və s.

2. “Yeni yaranmış sözlə ifadə olunan xüsusiyyəti, keyfiyyəti və ya münasibəti nümayiş etdirmək” [Татарская грамматика, s. 196]: kaderlə - qiymətləndirmək, hörmət etmək; xörmətlə - hörmət etmək; taplau, karalau – adı ləkələmək, şər atmaq və s.

3. “Kimi isə yeni yaranmış sözdə ifadə olunan hərəkətə məruz qoymaq”: jəzala – cəza vermək; jəberlə - zor tətbiq etmək, təzyiq göstərmək və s.

Tatar dilindən götürülmüş nümunələrdən və göstərilən affikslərdən belə aydın olur ki, feillərin yaranmasında valentlik anlayışı özünü çox aydın şəkildə göstərir. Şəkilçilər söz kökünə artırılan zaman qalın və incə saitlərin uyğunluğuna mütləq əməl olunmalıdır. Yuxarıdakı misallarda bunu aydın şəkildə görmək mümkündür. Bundan başqa, yeni yaranmış feillər yarandığı sözlərin ifadə etdiyi mənalara özlərində əks etdirir, müəyyən uyğunluq, valentlik özünü burada da göstərir.

Nəticə

Aparılan araşdırma göstərir ki, valentlik anlayışı dilin yalnız sintaktik səviyyəsi ilə məhdudlaşmır, dilçiliyin digər bölmələri – fonetik, leksik, morfoloji və semantik səviyyələri əhatə edən universal bir kateqoriya kimi çıxış edir. Sözün həm dil, həm də nitq vahidi olması onun valentlik potensialını daha da genişləndirir və bu xüsusiyyət sözün cümlə daxilində və cümlədən kənarda müxtəlif funksional imkanlarını müəyyənləşdirir. Dünya dillərində, o cümlədən Qıpçaq qrupu dillərində sözlərin törəmə mexanizmləri ilə valentlik arasında sıx qarşılıqlı əlaqə mövcuddur.

Qeyd etdiyimiz tədqiqat əsərləri və onlardan çıxan nəticələr sübut edir ki, derivatologiyada valentlik əsas rol oynayan amillərdəndir. Şəkilçilərin kök sözlərə qoşulması təsadüfi xarakter daşmır; bu proses kök sözün semantik məzmunu ilə törəmə vahidin mənası arasında mövcud olan uyğunluqla şərtlənir. Qazax, tatar və digər qıpçaq qrupu türk dilləri materialları əsasında aparılan təhlil göstərir ki, törəmə feillərin semantik strukturu müstəqim şəkildə törədici əsasın mənasını əks etdirir və bu da daxili valentliyin təzahürü kimi qiymətləndirilə bilər.

Araşdırma, eyni zamanda leksik və morfoloji uyğunluğun tərcümə prosesində, söz birləşmələrinin formalaşmasında və nitqin normativliyinin qorunmasında həlledici rol oynadığını ortaya qoyur. Qıpçaq qrupu türk dillərində fonetik və morfoloji valentlik qanunlarının pozulması yalnız qrammatik səhvlərə deyil, həm də semantik uyğunsuzluqlara səbəb olur. Bu isə valentliyin dilin sistem xarakterini təmin edən əsas mexanizmlərdən biri olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Nəticə etibarilə demək olar ki, valentlik nəzəriyyəsi Qıpçaq qrupu türk dillərində söz yaradıcılığının, xüsusilə də feillərin derivativ potensialının öyrənilməsi üçün məhsuldar nəzəri baza yaradır. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar həm ümumi dilçilik, həm də türkoloji araşdırmalar üçün əhəmiyyətli olub, gələcəkdə atributiv valentlik, semantik genişlənmə və yeni affikslərin formalaşması kimi məsələlərin daha dərinlən tədqiqinə geniş imkanlar açmaqla bilər.

ƏDƏBİYYAT

- Гак В.Г. // Проблемы структурной лингвистики. М., 1972. С. 379.
- Гак В.Г. Валентность. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – С. 79-80.
- Ганиев Ф. А. Современный татарский литературный язык: суффиксальное и фонетическое словообразование. Казань: Дом печати, 2005. 360 с.
- Кацнельсон С.Д. О грамматической категории. Вестник Ленинградского гос. ун-та. Сер. истор. яз. и лит. – Л., 1948. – С.114-134.
- Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, 1972. – С. 216.
- Степанова М. Д. О «внешней» и «внутренней» валентности слова // Иностран. яз. в шк.- 1967.- № 3.- С. 12-18.
- Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. Москва: Высшая школа, 1978. 257 с.
- Татарская грамматика: в 3-х т. Казань: Татарское кн. изд-во, 1993. Т. 2. Морфология. 397 с.
- Тумашева Д. Г. Татарский глагол (опыт функционально-семантического исследования грамматических категорий): учеб. пособие. Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1986. 189 с.

İnternet resursları

- <https://ru.scribd.com/document/814575194/%D0%A2%D0%B5%D0%BD%D1%8C%D0%B5%D1%80-%D0%9B-%D0%9E%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D1%8B-%D1%81%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BA%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D1%81%D0%B8%D0%BD%D1%82%D0%B0%D0%BA%D1%81%D0%B8%D1%81%D0%B0>
- <https://arch.kyrlibnet.kg/uploads/Naimanova%20Ch.K..pdf>

TARİX, ETNOQRAFIYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2026.1.20>

UOT: 930.25

AZƏRBAYCAN İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ (SƏMƏD VURĞUNUN ŞƏXSİ ARXIVİNDƏKİ MƏKTUBLAR ƏSASINDA)

Oruc QULİYEV

tarix üzrə fəlsəfə doktoru,

Mərkəzi Elmi Kitabxananın direktor müavini,

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun doktorantı

E-mail: oruj_guliev@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0004-8463-4517>

Daxilolma tarixi: 19.11.2025

Düzəliş tarixi: 02.02.2026

Nəşrə təsdiq tarixi: 11.05.2026

XÜLASƏ

Səməd Vurğun (1906-1956) Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli şairlərindən biridir. İkinci Dünya Müharibəsi (1939-1945), əsasən də Böyük Vətən Müharibəsi illərində (1941-1945) onun yaradıcılığı xüsusilə vətənpərvərlik ruhu ilə seçilirdi.

Müharibə dövründə Səməd Vurğun həm cəbhə bölgələrinə səfərlər etmiş, həm də xalqın ruhunu qaldırmaq üçün bir çox şeirlər, poemalar və çıxışlar yazmışdır. Onun bu dövrdəki yaradıcılığı xalqı qələbəyə inandırmaq, əsgərlərə mənəvi dayaq olmaq məqsədi daşıyırdı.

Əsgərlər onun şeirlərini oxuyur, əzbərləyir və ondan mənəvi güc alırdılar. Bu səbəbdən də bir çox döyüşçü birbaşa Səməd Vurğuna məktublar yazırdı.

Bu məktubların bir qismi sonradan müxtəlif arxivlərdə və müharibə dövrü mətbuatında (xüsusilə “Kommunist”, “Ədəbiyyat qəzeti”, “Azərbaycan” və s.) dərc olunmuşdur.

Məqalədə də böyük Azərbaycan şairi və dramaturqu, görkəmli ictimai xadim Səməd Vurğunun Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan şəxsi arxiv fonduna daxil edilmiş məktubları tədqiqata cəlb olunub. Həmin məktublardan məqsədli olaraq məhz 1941-1945-ci illərdə qələmə alınan nümunələr seçilib. Bu məktublar əsasında Azərbaycanın İkinci Dünya Müharibəsində iştirakı, azərbaycanlıların ön cəbhədəki qəhrəmanlığı və şücaəti, eyni zamanda arxa cəbhədəki fədakarlıqları haqqında qiymətli məlumatlar üzə çıxarılaraq təhlil edilib. S.Vurğunun döyüşən hərbi qulluqçulara və onların şairə yazdığı məktublardan savayı, yazıçı həmkarlarının, redaksiyaların müharibə illərində böyük sənətkara ünvanladığı məktublar da nəzərdən keçirilib. Azərbaycanın Böyük Vətən Müharibəsində iştirakı ilk dəfə konkret ədibin şəxsi arxivindəki epistolyar irs nümunələri əsasında öyrənilib.

Açar sözlər: Böyük Vətən Müharibəsi, Səməd Vurğun, məktublar, müharibə, şəxsi arxiv materialları

**АЗЕРБАЙДЖАН В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ
(ПО МАТЕРИАЛАМ ПИСЕМ ИЗ ЛИЧНОГО АРХИВА САМЕДА ВУРГУНА)**

Орудж ГУЛИЕВ

*доктор философии по истории,
заместитель директора Центральной научной библиотеки,
докторант Института рукописей имени
Мухаммеда Физули Национальной академии наук*

E-mail: oruj_guliev@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0004-8463-4517>

Дата поступления: 19.11.2025

Дата исправления: 02.02.2026

Дата утверждения к публикации: 11.05.2026

АННОТАЦИЯ

Самед Вургун (1906-1956) – один из выдающихся поэтов азербайджанской литературы. В годы Второй мировой войны (1939-1945), особенно в годы Великой Отечественной войны (1941–1945), его творчество отличалось патриотическим духом.

В годы войны Самед Вургун много путешествовал по фронту и написал множество стихов, эссе и речей, воодушевляя народ. Его творчество в этот период было направлено на то, чтобы убедить народ в победе и оказать моральную поддержку солдатам. Солдаты читали, запоминали и черпали в его стихах моральную силу. Поэтому многие солдаты писали письма непосредственно Самеду Вургуну.

Некоторые из этих писем впоследствии были опубликованы в различных архивах и в военной прессе (в частности, в газетах «Коммунист», «Литературная газета» и др.).

В статье исследованы письма великого азербайджанского поэта и драматурга, выдающегося общественного деятеля Самеда Вургуна, хранящиеся в его личном архивном фонде в Институте рукописей имени Мухаммеда Физули Национальной Академии Наук Азербайджана. Из этих писем целенаправленно были отобраны образцы, написанные именно в 1941–1945 годах. На основе данных писем выявлены и проанализированы ценные сведения об участии Азербайджана во Второй мировой войне, о героизме и мужестве азербайджанцев на передовой, а также об их самоотверженности в тылу.

Помимо писем С. Вургуна к воевавшим военным служащим и писем, адресованных поэту солдатами, были рассмотрены также письма его литературных современников и редакций, направленные великому мастеру слова в годы войны. Впервые участие Азербайджана в Великой Отечественной войне изучено на основе образцов эпистолярного наследия, сохранившихся в личном архиве конкретного писателя.

Ключевые слова: *Великая Отечественная война, Самед Вургун, письма, война, материалы личного архива*

**AZERBAIJAN DURING THE YEARS OF WORLD WAR II
(BASED ON LETTERS FROM THE PERSONAL ARCHIVE OF SAMAD VURGUN)**

Oruj GULIYEV

PhD in History,

Deputy Director of the Central Scientific Library,

Doctoral Candidate at the Institute of

Manuscripts named after Muhammad Fuzuli

of the Azerbaijan National Academy of Sciences

E-mail: oruj_guliev@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0004-8463-4517>

Date of submission: 19.11.2025

Date of revision: 02.02.2026

Date of acceptance for publication: 11.05.2026

ABSTRACT

Samad Vurgun (1906-1956) is one of the prominent poets of Azerbaijani literature. During the Second World War (1939-1945), especially during the Great Patriotic War (1941-1945), his work was distinguished by its patriotic spirit.

During the war, Samad Vurgun traveled to the front lines and wrote many poems, essays, and speeches to raise the spirits of the people. His work during this period was aimed at convincing the people of victory and providing moral support to the soldiers.

Soldiers read, memorized, and drew moral strength from his poems. For this reason, many soldiers wrote letters directly to Samad Vurgun.

Some of these letters were later published in various archives and in the wartime press (in particular, "Communist", "Literary Newspaper", etc.).

The article studies the letters of the great Azerbaijani poet and playwright, prominent public figure Samad Vurgun, included in the personal archive fund preserved at the Institute of Manuscripts named after Mahammad Fuzuli of the Azerbaijan National Academy of Sciences. From these letters, samples written in 1941-1945 were purposefully selected. Based on these letters, valuable information about Azerbaijan's participation in the Second World War, the heroism and bravery of Azerbaijanis on the front line, as well as their sacrifices on the rear line were revealed and analyzed. In addition to the letters written by S. Vurgun to the fighting military personnel and their letters to the poet, letters addressed to the great artist by his fellow writers and editorial offices during the war years were also reviewed. For the first time, Azerbaijan's participation in the Great Patriotic War was studied on the basis of examples of epistolary heritage in the personal archive of a specific writer.

Keywords: *Great Patriotic War, Samad Vurgun, letters, war, personal archive materials*

Giriş

Adətən tarixi hadisələri ilkin tarixi mənbələr – fərmanlar, müqavilələr, sazişlər, tarixi şəxslər arasında aparılan rəsmi yazışmalar, tarixnamələr, səfərnamələr, siyahıyaalmalar və digər mühüm tarixi qaynaqlar əsasında öyrənirlər. Tarixşünaslıqda arxiv sənədləri də mühüm qaynaqlar sırasındadır. Lakin bəzən şəxsi arxivlər tarixçilərin diqqətindən kənarda qalır. Halbuki xalqın tarixində mühüm iz qoymuş tarixi şəxsiyyətlərin şəxsi arxiv materialları da tarixşünaslıq baxımından faydalı informasiya resursudur. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan ölkəmizin elm və mədəniyyət xadimlərinə məxsus şəxsi arxivlər də belə önəmli mənbələrdəndir. İnstitutun şəxsi arxiv fondlarından biri də Azərbaycanın ilk Xalq şairi, görkəmli mədəniyyət və ictimai xadim Səməd Vurğuna aiddir. 1941-1948-ci illərdə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının sədri, 1945-ci ildən Azərbaycan SSR EA-nın ilk təsisçilərindən və akademiklərindən biri, 1954-1956-cı illərdə vitse-prezidenti olmuş S.Vurğun xalq arasında böyük nüfuz sahibi olmuş və sevilmişdir. O həmçinin Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputatı və Beynəlxalq mədəni məsələlər üzrə Komissiyanın sədri kimi dəfələrlə ölkəmizi xaricdə təmsil etmiş, bir çox milli əhəmiyyətli məsələlərin müzakirəsində həlledici rol oynamışdır. Təkcə Azərbaycanda deyil, onun sərhədləri xaricində də böyük nüfuza sahib olan tarixi simanın şəxsi arxivi, təəssüf ki, bu vaxta qədər tarixşünaslıq nöqteyi-nəzərindən tədqiqata cəlb olunmamışdır. Buna görə də onun şəxsi arxivindəki materialların, xüsusilə də məktubların araşdırılması arxivşünaslıq elmimiz üçün aktualıq kəsb edir.

Müharibə dedikdə göz önünə təkcə silah-sursat, döyüş səhnələri deyil, həmçinin əsgər məktubları da gəlir. Dünyada bütün müharibələr zamanı məktublaşmaq ənənəyə çevrilib. Təkcə 1941-1945-ci illər Böyük Vətən Müharibəsi zamanı cəbhəyə 7 milyarddan çox məktub göndərilmişdir. Bu məktublar əsasən döyüşlərdə iştirak edən əsgərlər tərəfindən yazılmış, müharibənin dəhşətlərini, ailələrinə və sevdiklərinə olan həsrət hissələrini əks etdirən şəxsi məlumatları özündə ehtiva etmişdir. Məktublar həm də müharibə dövrünün sosial və siyasi həyatı haqqında ətraflı məlumat verir, eyni zamanda Azərbaycan xalqının müharibədəki rolunu və şücaətini göstərir. Bu da həmin dövrü dərinlənənlər üçün anlamağa imkan verir.

Bu məktublar arxivlərdə saxlanılır və bizə bir çox hadisələr barədə məlumat verir. Belə arxivlərdən biri də AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondunda dahi şairimiz Səməd Vurğuna məxsusdur.

Səməd Vurğunun AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutundakı şəxsi arxivində şairin bir sıra şəxsi sənədləri, avtoqraf əsərləri, məqalələri, xatirələri, fotoları və s. mühafizə olunmaqdadır. S.Vurğuna aid sözügedən sənəd-informasiya resursu Əlyazmalar İnstitutunda 27 nömrəli şəxsi arxiv fondunda qorunur. S.Vurğunun haqqında danışılan şəxsi arxivinin təsvirini edən institutun mərhum əməkdaşları: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Mehri Məmmədova və Məziyə Paşayeva fonda daxil olan materialları ədibin əsərləri, şəxsi sənədləri, xatirə qeydləri, məktubları, məqalələri, məruzələri, fotoları və s. olmaqla qruplaşdırmışlar (Məmmədova və Paşayeva (tərt. ed.), 2010). Bu materiallar sırasında məktublar tarixşünaslıq baxımından xüsusilə diqqəti cəlb edir. Alimlər həmin məktubları “S.Vurğunun məktubları” və “Müxtəlif şəxslərin S.Vurğuna məktubları olmaqla” iki qismə ayırmışlar. Biz də öz tədqiqatımızda bu prinsipə sadıq qalmışıq. Həmin məktubları Azərbaycan tarixində önəmli dövrlərdən biri – İkinci Dünya Müharibəsi dövrünü sosial tarixi rəqərdən görmək üçün incələmişik.

Səməd Vurğunun yazdığı məktublar

S.Vurğunun şəxsi arxivindəki materiallar sırasında İkinci Dünya Müharibəsi, daha doğrusu, bu cahan savaşının SSRİ tarixində yaddaşlara həkk olunan adı ilə desək, Böyük Vətən Müharibəsi illərində qələmə alınan məktubları da qorunmaqdadır. Həmin məktubların hamısı avtoqrafdır, yəni böyük ədibin öz dəstxətti ilə yazılmışdır. Onların böyük əksəriyyəti döyüşçülərə ünvanlanmışdır.

Məktublar içərisində S.Vurğunun İsrəfil Məmmədova Azərbaycan dilində, ərəb əlifbası ilə yazdığı məktub xüsusi diqqətəlayiqdir. Ərəb əlifbası ilə Azərbaycan dilində yazılmış həmin

məktubda şair döyüşçünü cəbhədəki uğurları ilə təbrik etməklə kifayətlənməmiş, həm də ona hansı xalqın nümayəndəsi, necə bir qəhrəman nəslin davamçısı olduğunu xatırlatmışdır:

“Əzizimiz İsrafil!

Sənin bu yerdə vətən müharibəsində göstərdiyin hüner və qəhrəmanlıq bütün sovetlər torpağına məlumdur. Sənin böyük cəsarətin, vətənə, xalqa məhəbbətin bizi nə qədər sevindirdi. Sən: “Vətən uğrunda, Stalin uğrunda”, – deyib düşməyə atəş açdığı zaman, yaqın ki, dəfələrlə məşhur Koroğlu nəraləri çəkmişən! Bu da sənə öz qəhrəman xalqından, öz igid babalarından qalmış bir yadigardır.

Azərbaycanın doğma cığıruları, bu tərəfdən [sənə əziz olan] çayın, bulağın ... Qoşqar, Kəpəz, Xanbulağın qarlı zirvələri sənin hünerinlə fəxr edir. Ağ saçlı analarımız, dünya görmüş qocalarımız sənə üz tutaraq: “Çörəyimiz sənə halal olsun”, – deyirlər.

Tarix göstərir ki, dünyada əbədi qalan bir şey varsa, o da insanlığa göstərilən yaxşılıq və hünerdir! Əsrlər gəlib keçsə də, dağ döşündən gedən cığırar, qayalara nəqş olunmuş heykəllər və abidələr, bir də söz ustalarının yaratdığı dastanlar – etdiyimiz yaxşılıq və hüneri gələcək nəsillərə nəql edir. Hüner sahibi isə daima gənc və canlı qalır” (Vurğun (a), v.1.).

Kimdir İsrafil Məmmədov? O, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüş ilk azərbaycanlıdır. Şəmkir rayonunun Qapanlı kəndində anadan olan İ.Məmmədov 1939-cu ildə hərbi xidmətə çağırılmış, elə həmin il də İkinci Dünya Müharibəsi başlamışdır. 1941-ci ildə Novqorod yaxınlığında yerləşən İlmen gölü ətrafında alman qoşunlarına sarsıdıcı zərbə vuraraq döyüş tapşırığını qüsursuz yerinə yetirdiyi üçün “Lenin” ordeni və “Qırmızı Ulduz” medalı ilə təltif edilərək Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür. Bu hadisələrdən sonra Şəmkir və Gəncədə onun şərəfinə tədbirlər keçirilmiş, S.Vurğun da bu tədbirlərdə fəal iştirak etmiş və İ.Məmmədova “bizim İsrafil Məhərrəm oğlu” deyər müraciət etmişdir.

“Kommunist” qəzeti Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı ilə birgə 1942-ci ildə ilk azərbaycanlı Sovet İttifaqı Qəhrəmanı İ.Məmmədov haqqında kitab nəşr etdirmişlər. Kitabda S.Vurğunun da fikirləri yer alır: *“Faşizm taunundan bəşəriyyəti xilas etmək bu gün üçün azadlıq və səadət uğrunda ən böyük yaxşılıq, ən böyük bir humanizmdir. İsrafil bu şərəfli işdə doğrudan da dastanlara düşəcək, nəğmələrdə səslənəcək bir hüner göstərdi” (Quliyev və Məmmədov, 2020: 66).*

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda S.Vurğunun şəxsi arxiv fondunda İ.Məmmədovla bağlı Ələkbər Ziyatayın yazdığı şeir də yer alır:

“Əfsanəvi qəhrəman

(Sovet İttifaqı Qəhrəmanı İsrafil Məmmədova ithaf edilir)

Adın bayraq olmuş ellərimizdə,

Qəhrəman ləqəbi halaldır sənə

Gül-çiçək tutmuşuq əllərimizdə

Zəfərlə tez qayıt Azərbaycana!” (Ələkbər, 1942: v.1.)

Məktubda yazılan həmin şeir “Kirovabad bolşeviki” qəzetində nəşr edilmişdir.

S.Vurğunun müharibə illərində qələmə aldığı məktublar sırasında döyüşçülərə yazılmasa da, tarixi baxımdan əhəmiyyət daşıyan bir məktub da var. Bu məktub 1943-cü ilin 30 sentyabr tarixində şairin böyük qardaşı Mehdiqan Vəkilova yazılıb. “Əzizim Mehdiqan...”, xitabı ilə başlayan məktubda müəllif qardaşından Aşıq Mirzəyə kömək etməsini xahiş edir (Vurğun (b), 1943: v.1).

Aşıq Mirzə Bayramov (1888-1960) şair, müəllim və Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının üzvü olmuşdur. El havalalarının gözəl ifaçısı olan ustad aşıq 1927-ci ildə Qazaxda təşkil olunan aşıqlararası müsabiqədə birinci yerə çıxmış, onun ifası 1928-ci ildə Bakıda keçirilən Aşıqların I Qrultayında da bəyənilmiş, 1938-ci ildə Moskvada keçirilən Azərbaycan ongünlüyündə o, Azərbaycan aşıq musiqisini təmsil etmişdir. O vaxtan S.Vurğunla böyük dostluq əlaqələri yaranan Aşıq Mirzə Böyük Vətən Müharibəsində ön və arxa cəbhədə öz sazi və sözü ilə xidmət göstərmiş, əsgər və zabitlərin döyüş ruhunu yüksəltmişdir. Sözügedən məktubunda da S.Vurğun qardaşından aşığa kömək etməsini, onu vətənə xidmətdə dəstəkləməsini xahiş etmişdir. Çünki əsgərlər doğma nəfəs eşidəndə ruhlanırlar, cəbhədən də qələbə sədarələri eşidilir. Səməd qardaşına yazdığı məktubu bu cümlə ilə bitirir: *“Axır vaxtlar keyfim lap kökdür” (Vurğun (b), 1943: v.1).*

Bəs şairin xoş əhval-ruhiyyəsinin səbəbi nədir? Sözsüz ki, ön cəbhədə əldə olunan qələbə uğurları. 1943-cü ildə 2 fevral tarixində Stalinqrada uğrunda döyüşlərdə düşmənin darmadağın edilməsindən sonra Qızıl Ordu dalbadal müvəffəqiyyətli həmlələr etmiş, müdafiə mövqeyindən hücum taktikasına keçərək ardıcıl uğurlu əməliyyatlar həyata keçirmişdi.

Hərbçilərin Səməd Vurğuna yazdığı məktublar

Arxivdəki cəbhədən yazılan məktublar da tarixi əksəriyyət təşkil edir. Döyüşən əsgərlər tərəfindən yazılmış həmin məktublar, onların gündəlik həyatı, döyüşlər, dostları və ailələri üçün hissləri haqqında ətraflı məlumat verir. Bu məktublar müharibənin insani üzünü və çətinliklərini əks etdirir. Məktublar, həmçinin, müharibə zamanı Azərbaycan xalqının göstərdiyi qəhrəmanlıqları və şücaətini də əks etdirir.

Leninqrad cəbhəsindən kapitan Rizvan Zeynalovun rus dilində yazdığı məktubda azərbaycanlıların şücaətindən, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülməsindən bəhs edilir. Məktub belə bir qeydlə başlayır: *“Leninqrad cəbhəsi. 18.08.1944”* (Зейналов, 1944). Məlumdur ki, Böyük Vətən Müharibəsi zamanı Sovet İttifaqının ikinci şəhəri və sovet proletariyatının rəhbərinin adını daşıyan şəhər 8 sentyabr 1941-ci ildən 27 yanvar 1944-cü ilədək blokada qalmışdır. 872 gün davam edən bu hərbi blokada zamanı yüz minlərlə insan humanitar böhranın qurbanı olmuş, lakin şəhər qəhrəman əsgər və zabitlərin, rəşadətli mülki xidmətçilərin sayəsində düşməyə boyun əyməmişdir. 1942-ci ilin 22 dekabrında “Leninqradın müdafiəsinə görə” medalı təsis olunmuş, azərbaycanlılardan C.Əmirov, M.Hüseynov, H.Bağırov, M.Abbasov, Səmədov qardaşları və başqaları mərdlik nümunəsi göstərdikləri üçün bu medalla təltif olunmuşlar. “Bakılı şahin” ləqəbi ilə tanınan təyyarəçi Rizvan Zeynalov (1914-1997) da onlardan biri idi.

Rizvan Zeynalov 1936-cı ildə Frunze adına Hərbi-Dəniz Məktəbini, 1937-ci ilin oktyabrında isə Rostov vilayəti Yeysk Hərbi-Dəniz Aviasiya Məktəbini bitirmişdir. O, İkinci Dünya Müharibəsi zamanı pilot kimi SSRİ-Finlandiya müharibəsində, Leninqradın müdafiəsində, Baltikyanı ölkələrin faşistlərdən azad olunmasında iştirak etmişdir. Verilən tapşırıqları qüsursuz yerinə yetirdiyi üçün 7 mart 1943-cü ildə “Vətən müharibəsi” ordeni ilə təltif edilmişdir. 1980-ci ildə tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsini almışdır.

Böyük Vətən Müharibəsi haqqında bir neçə kitabın müəllifidir (Зейналов, 1975; Бунятов, 1990). Haşiyəyə çıxaraq qeyd edək ki, R.Zeynalov Birinci Qarabağ Müharibəsi zamanı da dəfələrlə cəbhədə olmuş, qəhrəmlarımızla şəxsən görüşmüş, sonradan onların şərəfinə “Azərbaycanın Milli Qəhrəmanları” kitabını qələmə almışdır (Zeynalov, 1996).

Ali savadlı təyyarəçi olan R.Zeynalov Fin körfəzində, Baltik dənizində düşmən aerodromlarını və nəqliyyat vasitələrini bombardman etmişdir. O və onun rəhbərlik etdiyi təyyarəçi qrupu sayəsində Leninqradın blokadası zamanı Ladoqa gölü üzərindən keçən “həyat yolu” bir gün də olsun fəaliyyətini dayandırmamışdır. Bu isə heç də asan başa gəlməmiş, təyyarəçilərin bəzilərinin həyatı bahasına mümkün olmuşdur.

R.Zeynalovun Səməd Vurğuna məktubunda oxuyuruq: *“... Əziz Səməd Vurğun! Azərbaycanın təyyarəçi oğulları və Bakılılar 1944-cü ilin bu günlərində Leninqrad frontunda çox aktiv iştirak edirlər. Almanlara qarşı Leninqrad döyüşlərində və Narva şəhərinin azad olunması uğrunda Azərbaycanlı və Bakılılar şücaət və qəhrəmanlıq göstərmişlər.*

1944-cü ilin qışında Leninqrad döyüşlərində Bakılı təyyarəçilər Vasiliy Borodin və Vasiliy Krilov qəhrəmancasına həlak olmuşlar. Tapşırıqları layiqincə yerinə yetirib, almanlarla döyüşdə şücaət göstərdikləri üçün Bakılı Vladimir Abramov və Yevgeni Sıqanov Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı ilə təltif ediləblər. Narva şəhərinin azad olunması uğrunda döyüşlərdəki cəsarətinə görə isə Azərbaycanlı leytenant Hüseyn Bağırov, kapitan Rizvan Zeynalov və başqaları medallarla təltif edilmişlər...

Kapitan Rizvan Zeynalov” (Зейналов, 1944: v.1.).

Bəli, R.Zeynalovun yüksək dəqiqliklə qurduğu döyüş planı, həyata keçirdiyi hərbi əməliyyatlar, düşməni mat qoyan uçuşları Böyük Vətən Müharibəsinin şanlı səhifələridir.

Məktubda adı qeyd edilən Vasiliy Borodin Krasnodar diyarının Yeysk şəhərində anadan olmuş, 1937-ci ildə orduya çağırılmışdır. Qırmızı Bayraqlı Baltik Donanmasının 13-cü Qırıcı Aviasiya Alayının 1-ci eskadrilyasında xidmət etmişdir. Böyük Vətən Müharibəsi illərində 61-ci Qırıcı Aviasiya Briqadasına komandirlik edib. 10 noyabr 1943-cü ildə Yak-7B qırıcısında hücum təyyarəsini müşayiət edərkən düşmən FİAT-50 qırıcısını vurmuşdur. Şepelev mayak yaxınlığında toqquşma zamanı həlak olmuşdur. O, ölümündən sonra Qırmızı Bayraq ordeni ilə təltif edilmiş və kursantı Mixail Solovyovun idarə etdiyi qırıcı döyüş təyyarəsinə onun adı verilmişdir.

“Düşmən döyüşçülərinin qarşısını almaq üçün Borodin dərhal uçuşla təkbətək hücum etdi. “FİAT”lar buludlara doğru uçdu. Lakin onların lideri, görünür, təcrübəli idi, mübarizədən çəkinmirdi. Nəhayət, onun əsəbləri təslim oldu, son anda nasist öz ölümçül kursundan dönə bildi. Borodin onu təqib etməyə başladı. Onun yoldaşları başqa təyyarələrlə məşğul olarkən, Vasiliy Borodin məhz bu təyyarə ilə məşğul idi. “FİAT”ın quyruğuna yaxınlaşmaq cəhdlərindən imtina edən Baltik pilotu yenidən təkbətək hücumu keçdi və yenə düşmən üz çevirdi. Sonra üçüncü dəfə sovet pilotu düşmənlə ön yarımkrüdən vuruşdu. Artıq Borodin döyüş sursatı tükənmişdi və o, son çarəni toqquşma zərbəsi vurmaqda görürdü. Düşməni geri qaytarmaq üçün üçüncü cəhd uğursuz oldu. Qırmızı ulduzlu qırıcının qanadı onun təyyarəsini əzdi. Döyüş aşağı hündürlükdə getdiyindən Vasili Borodin paraşütündən istifadə etməyə vaxtı yox idi” (ИНОЗЕМЦЕВ).

Vladimir Abramov 1921-ci ildə doğulmuş, 1939-cu ildə Bakı aeroklubunu bitirmişdir. 22 iyul 1944-cü ildə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür. O, 22 iyun 1941-ci ildən 22 aprel 1942-ci ilədək 308 döyüş, 70 quru hücumu və 87 kəşfiyyat missiyasını yerinə yetirmişdir. Həmçinin hava döyüşlərində doqquz düşmən təyyarəsini məhv etmişdir. Onlardan ikisi fərdi, yeddisi qrup döyüşlərində vurmuşdur.

“Vladimir Fedoroviç Abramov 1943-cü il mayın 31-də Baltik Donanmasının 10-cu Mühafizə Aviasiya Alayına çevrilən məşhur 71-ci Qırıcı Aviasiya Alayının tərkibində döyüşmüşdür, burada məşhur dəniz asları A.Baturin, V.Mixalev, K.Solovyev və başqaları da döyüşürdü.

V.Abramov müharibə başa çatdıqdan sonra təxminən 30 il hərbi hava qüvvələrində xidmət etmişdir. O, reaktiv qırıcıların uçuşunu mənimsəyən ilk dəniz pilotlarından biri idi. O, pilot-inspektor, daha sonra Şimal Donanmasının uçuş müfəttişliyinin rəisi vəzifələrində çalışıb. 1959-cu ildə Baş Qərargahın Hərbi Akademiyasının Ali Akademik Kurslarını bitirib. Aviasiya general-mayoru Abramov 1974-cü ildə tərxis olunub və Moskva vilayətinin Zarya kəndində yaşayıb. 1985-ci il mayın 23-də vəfat edib.

O, 22 iyul 1944-cü ildə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, bundan başqa Lenin ordeni, dörd Qırmızı Bayraq ordeni, 1-ci dərəcəli Vətən Müharibəsi ordeni, iki dəfə Qırmızı Ulduz ordeni və medallar ilə təltif edilmişdir” (Бодрихин, 1998: s.9).

Yevgeni Sıqanov milliyətcə rus olsa da, Bakıda anadan olmuş və Bakı aeroklubunu bitirmişdir. General-mayor rütbəsinə kimi yüksələn Y.Sıqanov Böyük Vətən Müharibəsi illərində İ-16, LA-565 qırıcı təyyarələrini idarə edərək 65 dəfə hava döyüşlərində iştirak etmiş və 18 düşmən təyyarəsi məhv etmişdir. Onun da iştirak etdiyi hava hücumunu dəf etmək üçün döyüş əməliyyatı tarixi xronikada belə şərh edilir: *“Qvardiya pilotları düşmənin iki təyyarəsini məhv etmişlər.*

Günortaya yaxın pilotlarımız havaya qalxdılar. Onlara bombardmançı və hücum təyyarələri üçün mühafizə və dəstək vermək tapşırılıb.

1500 metr yüksəklikdə Baltik Donanması iki “Messerschmitt” və altı “Focke-Wulf 190”-la qarşılaşdı. Mühafizəçilər düşmənlə vuruşdular. Mühafizə kapitanı Yevgeni Sıqanov ilk hücumu keçdi. Bir neçə saniyə bir faşistin taleyini həll etdi. Alman faşisti özünə gəlməyə macal tapmadan sovet pilotu ona məqsədyönlü şəkildə ard-arda zərbələr endirməyə başladı.

Aşağıdan və arxadan sürətli hücum Y.Sıqanovun parlaq qələbəsi ilə başa çatdı. “Focke-Wulf 190” təyyarəsi birbaşa suya çırpıldı.

Təyyarəmizin ikinci cütlüyünə pilot Kostilyev rəhbərlik edirdi. Düşmən təyyarələri bizim cütlükdən aşağıda idi. Nasist pilotu Kostilyevin hücumu dəf edə bilmədi. Alman təyyarəsi N saylı adanın yaxınlığında suya çırpıldı” (Кормушенков, 1943: 2).

Qeyd edilən Leningrad müharibəsi 8 sentyabr 1941 – 27 yanvar 1944-cü il aralığında baş vermiş və tarixə “Leningrad blokadası” olaraq düşmüşdür. 1943-cü ildə Sovet ordusu alman mühasirəsini pozub almanları qərbə tərəf sıxışdırma bildilər. 1945-ci ildə şəhər Lenin ordeni ilə təltif edilmiş və Sovet İttifaqının Qəhrəman şəhəri adlandırılmışdır.

“1941-ci ilin payızında alman-faşist ordusu Baltikyanı ölkələri, Ukrayna və Belorusiyanı zəbt edib, Leningradı mühasirəyə aldı, böyük qüvvələrlə Moskvaya doğru hücumu keçdi. Faşist komandanlığı Moskvanı hələ 1941-ci ilin yayında ələ keçirməyi planlaşdırsa da, sovet ordusunun müqaviməti buna imkan vermədi. Alman-faşist komandanlığı 1941-ci ilin sentyabrında Moskvanı almaq üçün yeni qoşun – canlı qüvvə və texnika gətirdi. Canlı qüvvəyə görə faşistlər Moskva müdafiəçilərindən 1,8 dəfə, tankların sayına görə 1,5, topların, minomyotların sayına görə 1,25 dəfə və təyyarəçilərin sayına görə 3,2 dəfə çox idi.

1944-cü ilin əvvəlində qızıl ordunun bütün cəbhə boyu hücumu başlandı. Yanvarın 14-dən iki həftə davam edən döyüşlərdə Leningrad və Volxov cəbhəsinin, habelə Baltik donanmasının qoşunları Leningrad ətrafında düşməyə ağır zərbə endirərək, onu 70-100 km geriə oturtdu, Leningradın blokadasına son qoyuldu” (Qaffarov (məsul red), 2008: s.33, 48).

Cəbhədən yazılan məktublardan biri də Horadiz rayonunun Kürdmahmudlu kəndinin sakini zabıt Həbib Quliyevə məxsusdur. O, cəbhədə baş verənlər haqqında məktubda məlumat vermişdir:

“Cəbhədən məktub

Azərbaycan xalqının dahi və sevimli oğlu Səməd Vurğuna cəbhədən qvardı serjantı Quliyev Həbib salam söyləyir.

Təbiidir vətən uğrunda vuruşan qızıl əskərin əhvalını xəbər alsan, çox yaxşıdır və dayanmadan vətən uğrunda, Stalin uğrunda düşməyə qarşı vuruşuruq...

...Qızıl ordu hücumu keçərkən azğın nemes 20-dən ağır tank ötürdü. Mən onun dördünü öz topum ilə vurdum yandırdım, sıradan çıxartdım. Ona görə mənə mükafat medal verdilər və partiya sırasına keçirdilər. Yenə də söz verirəm Azərbaycan xalqının adını yüksəldərək vətən uğrunda və Azərbaycan xalqının oğlu Bağirov uğrunda son damla qanımıza kimi döyüşəcəyik.

Yazan Quliyev Həbib Hüseyn oğlu Horadiz rayonu Kürdmahmudlu kəndindən.

25.12.1944” (Quliyev, 1944: v.1.).

Bu məktubdan aydın olur ki, Böyük Vətən Müharibəsində Azərbaycanın hər bir bölgəsindən vətəni qorumaq üçün canını sipər edən qəhrəmanlar iştirak etmişlər.

Daha bir məktub isə Belarusiya cəbhəsində döyüşən Nəcəfov soyadlı azərbaycanlı əsgər tərəfindən yazılmışdır:

“Hörmətli Səməd Vurğun yoldaş!

1 May bayramınızı təbrik edirəm və uzun ömür, sağlam bədən arzu edirəm.

Cəbhədən biz döyüşçülərin atəşli salamını qəbul etməyinizi xahiş edirəm.

Sizin bizə 1 May münasibətilə göndərdiyiniz hədiyyəni (kitabları) bu gün kəşfiyyatdan qayıdarkən mənə verdilər. Bu günkü günümə üçüncü şadlıq oldu: birincisi 1 May gününü qarşılamamız, ikincisi kəşfiyyatı layiqincə yerinə yetirməyimiz, üçüncüsü isə Sizin hədiyyəniz. Çünki 3 il ərzində birinci dəfə Azərbaycan dilində kitab əlimizə alıb oxuyuruq. Ona görə Sizə səmimi qəlbdən təşəkkür edirik.

Yoldaş Səməd Vurğun, Sizə və eləcə də Azərbaycan xalqına söz veririk ki, son damla qanımıza qədər biz Azərbaycan oğulları düşmənlə qarşı-qarşıya vuruşaraq, öz torpaqlarımıza alını açıq qayıdacağıq. Kitablarda olan bir neçə şeirləri oxudum. Bütün cəbhədə olan döyüşləri olduğu kimi xatırladır.

Azərbaycan yazıçılarına biz döyüşçülərdən salam!

Nəcəfov Ş.N.

Qərb cəbhəsi döyüşən ordu. Belarusiya.

01.05.1944” (Nəcəfov, 1944: v.1.).

Göründüyü kimi, məktubda 1943-cü ilin 1 may tarixində Belarusiya cəbhəsində baş verən hadisələr əksini tapmışdır. Tarixi xronikalarda həmin ilin iyul-avqust aylarında Alman qüvvələrinin

təşkil etddiyi Kursk çıxıntısındaki döyüşlərdə əldə olunan qəti qələbə belə təsvir edilir: *“Dnepr döyüşü zamanı Kurskdakı qələbədən sonra Qırmızı Ordu Belarusun şərq sərhədinə yaxınlaşdı. 23 sentyabr 1943-cü ildə ilk rayon mərkəzi Kamarın azad edildi. Payız-qış hücumu zamanı 36 rayon və vilayət mərkəzləri Qomel və Mazur tam və ya qismən Sovet İttifaqına qatıldı. Beləliklə, Belarusun azad edilməsinin birinci mərhələsi başa çatdı”* (Беларусь у 2-й сусветнай вайне).

Baxış Qəhrəmanovun cəbhədən yazdığı məktublarda da Azərbaycanlıların Böyük Vətən Müharibəsində göstərdikləri qəhrəmanlıqlardan danışılır və vətəni canları bahasına müdafiə edəcəklərini qeyd edirlər (Qəhrəmanov, 1942)

Bunlardan başqa cəbhədən göndərilən bəzi məktublarda şairin Azərbaycan tarixinin qəhrəman oğullarına və torpaqlarımızın azad olunmasına dair əsərlər yazmasını xahiş edirlər (Abbasov; Abbasov, C. 1944; Bayramova, 1944).

Növbəti məktub isə müharibədən sonra yazılmışdır və Qrinevidski soyadlı hərbi hissə komandirinə məxsusdur. O, S.Vurğundan Sovet Ordusu döyüşçülərinə məktub yazmasını xahiş edir.

“Sovet Ordusunun qurulmasının 35-ci ildönümü yaxınlaşır. Bu bayramı Sovet Ordusu Vətən qarşısında layiqli borcunu yerinə yetirərək qarşılayır. Təhsil və xidmət zamanı Sovet xalqı ilə ünsiyyət onları hər gün ruhlandırır. Sizdən Sovet Ordusuna ruhlandırıcı, vətənpərvər məktub yazmağınızı xahiş edirik. Sizin isti sözləriniz onları hərbi və siyasi sahədə yeni uğurlar əldə etməyə həvəsləndirəcək.

Siz məktubunuzu 15 fevraldan gec olmayaraq göndərsəniz yaxşı olardı.

Sizə ürəkdən əsgər salamı göndəririk və vətən uğrunda fəaliyyətinizdə uğurlar arzulayırıq.

Hərbi hissə komandiri V.Qrinevidski

1953. Yerevan” (Гриневидски, 1953: v.1.).

Bu məktub qələbədən sonra da S.Vurğunun ordu sıralarında populyar sima olduğunun göstəricisidir. Məktubun Yerevandan gəlməsi isə həmin ərazidə yerləşən hərbi hissədə azərbaycanlı əsgərlərin sayca çox olduğunu nümayiş etdirir.

Yazıçı və şairlərin Səməd Vurğuna yazdığı məktublar

S.Vurğun arxivindəki məktubların bir qismi İkinci Dünya Müharibəsində iştirak etmiş azərbaycanlı yazıçı və şairlərimizə aiddir. Onlardan biri məşhur şair, ədəbiyyatşünas Cəfər Xəndana məxsusdur. Azərbaycan dilində, ərəb əlifbası ilə yazılan məktubda deyilir:

“Hörmətli Səməd!

Göndərdiyin salam gəlib çatdı. Sağ ol! Biləsən ki, mən cəbhə qəzetində işləyirəm. Bizə şeirlər göndər. Cənub cəbhəsi döyüşçüləri səni çox sevirlər. Burada olan əsgərlərin çoxu Azərbaycanlılardır. Şeir göndərməyi unutma.

“Cəbhədən şeirlər” adlı bir kitabça göndərdim. Cəmi 17 şeirdir. Kömək etsən, Azərnəşr nəşr edər.

Səməd! İndi buralara gəlsən, görüşə bilərik. Mən 7-8 ay ön sıralarda vuruşduqdan sonra bu işə başlamışam. Necə sağ qaldığımı özüm də bilmirəm...

İndi yazmağa imkanım vardır. İdeyalar çoxdur, yazacağam.

Hələlik sağlıqla.

Səməd, bizim uşaqlar ilə anasını yazıçılar konfransına təhkim etmək mümkünə kömək eylə. Vəziyyəti özün yaxşı bilirsən.

Yoldaşlara, dostlara, Xavər bacıya salam. Yusqanı əvəzimdən öp. Onunla çəkdirdiyim şəkil yadıma düşdü.

Komunist salamıyla. Sizin Cəfər

21.06.1942” (Xəndan, 1942: v.1.).

Müharibə illərində C.Xəndan Zaqafqaziya, Şimali Qafqaz, Cənub-Qərb cəbhələrində baş təlimatçı olmuş və bir çox qəzetlərdə redaktor müavini kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Məktub vasitəsilə göndərdiyi şeirlər elə həmin ildə nəşr edilmişdir (Xəndan, 1942).

Daha bir şair Şirzad Əlizadənin məktubu da arxivdə qorunmaqdadır. Məktubdan məlumumuz olur ki, şair ikinci dəfə cəbhədə iştirak etmişdir:

“Əziz və hörmətli şairimiz Səməd Vurğun!

Əvvəla ağır topların, nəhəng bombaların gurultusunda titrəyən, alovların altında yanan cəbhə xəttindən Sizə səmimi və atəşli qızıl əskər salamı göndərirəm!

Əzizim Səməd ikinci dəfədir ki, vətən müharibəsi cəbhəsində iştirak edirəm. Baxmayaraq ki, Kirovabadda bəzi müftə yeyənlər mənim taleyimi düzgün həll etmədilər, ancaq mən yenə də vətənin namuslu bir şair oğlu kimi öz borcumu yerinə yetirirəm.

Əzizim Səməd mən bu saat cənubi-şərq cəbhəsinin “Podxarkov” istiqamətində döyüşürəm. Mən bir yazıçı olduğum üçün, qələmimi silaha çevirdiyim üçün rota komandiriniz xatirimi çox istəyir. Bundan başqa, mən rusca bilmək ilə yoldaşlarıma kömək edirəm. Komandirin mübariz əməllərini onlara çatdırıram. Özüm isə rota komandirinin bir neçə əhəmiyyətli tapşırığını yerinə yetirdiyim üçün məni həmişə nümunə olaraq göstərir. Çox yaxşı qeydlərim var. Allah qoysa, hissəməiz istirahətə çıxanda redaksiyaya şeir yazıb göndərəcəm. Əzizim Səməd bu məktubu Sizə snoryad atəşləri altında yazıram. Xahiş edirəm ki, bu məktubumu düzəldib qəzetdə buraxasınız. Məndən salam bütün yazıçı və şair yoldaşlara.

Əlizadə Şirzad.

02.06.1943” (Əlizadə, 1943: v.1.).

İkinci Dünya Müharibəsi zamanı 1941-1943-cü illər arasında dörd Xarkov döyüşü: 1) 1941-ci ilin oktyabr ayında; 2) 1942-ci ilin mayında; 3) 1943-cü ilin fevral-mart aylarında; 4) 1943-cü ilin avqust ayında baş vermişdir. Məktubdan aldığımız məlumata əsasən, Ş.Əlizadə məhz bu döyüşlərdə iştirak etmişdir.

Daha bir məktub isə Müvsum Poladova aiddir. O, Azərbaycan dilində ərəb əlifbası ilə yazdığı məktubda Azərbaycan oğullarının Böyük Vətən Müharibəsi zamanı göstərdiyi qəhrəmanlıqlardan bəhs edərək onlara şeir ithaf etmişdir:

“Yenilik də, hünər də hamısı bizdədir,

Vətənə Stalinə məhəbbət yürəyimizdədir.

Sıramızda Qarqaşoflar Suvorovlar da var,

Çoxdu canımızda, qanımızda yenilik doğar” (Poladov, 1941: v.1.).

Əslən Qazax rayonundan olan M.Poladov 1937-ci ildə Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutuna direktor təyin edilməsinə baxmayaraq, Böyük Vətən Müharibəsinin ilk günlərindən cəbhəyə yollanmış və Kırım cəbhəsində döyüşlərdə fəal iştirak etmişdir. “Döyüşdə xidmətlərinə görə” medalı ilə təltif edilmişdir.

Növbəti məktub isə şair, tərcüməçi Abdulla Faruqa məxsusdur. O məktubunda yazır:

“Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqına!

Salam yoldaşlar, özü də həqiqi, səmimi töhvə salamı. Mən artıq 3 gündür ki, döyüşə girmişəm. İkinci dəfədir ki, mən onlarla cəbhə meydanında üz-üzə gəlirəm. Mən Azərbaycan xalqına, sovet hökumətinin tərbiyəsi, kommunist partiyasının rəhbərliyi ilə bir sovet yazıçısına layiq, çətin, sədaqətlə vuruşmağa and içirəm. Məni yetişdirən xalq, azad ölkə, gözəl vətən Marks Engelsin, böyük Leninin və Stalinin parlaq ideyaları uğrunda ölümə belə getməyə hazıram.

Sizi də öz əsərləriniz də ordumuzun qəhrəman vuruşmalarını, xəyanətlə yurdumuza soxulmuş, vətənimizi əsarət altına almağa, analarımızın, bacılarımızın namusuna, hətta körpə uşaqlarımızın beşikdə qırmağa çalışan canilər, cəlladlar ordusuna, faşizm canavarlarına qarşı qəti çarpışmasını, ana torpaqlarımızdan faşizm murdarlarında təmizləyən şanlı qızıl ordunun, onun ölməz qəhrəmanlarının daha parlaq, daha sənətkaranə təsvir etməyə çağırıram.

Bütün yazıçı, artist yoldaşlara Azərbaycanın qabaqcıl intelliqensiyasına salam.

Döyüşən ordu. A.Faruq

28.04.1944” (Faruq, 1944: v.1.).

A.Faruq 1934-cü ildə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzv qəbul edilmiş və bir çox əsərlərin müəllifi olmuşdur (Faruq, 1936; Faruq, 1938). O, latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasından kiril

qrafikasına keçidə qarşı açıq çıxış etdiyi üçün təqiblərə məruz qalmış, “günahını yumaq üçün” Böyük Vətən Müharibəsi başladığı ilk günlərdən ön cəbhəyə göndərilmişdi. Kiçik leytenant rütbəsində A.Faruq əsərləri “Qızıl əsgər” cəbhə qəzetində nəşr edilmişdir. Gənc şair 1944-cü ildə Taqanroq ətrafı döyüşlərdə, əfsus ki, həlak olmuşdur.

İkinci Dünya Müharibəsi zamanı gəlirin əsas hissəsinin müharibəyə yönləndirilməsi insanların maddi durumunda çətinliklər yaradırdı. Məktublarda müharibə dövrünün sosial və siyasi həyatına dair dəyərli məlumatlar verilir. Bu məktublar müharibənin təsiri altında olan insanların həyatları, iqtisadiyyatı və sosial münasibətləri haqqında məlumat verir. Belə vəziyyətdə olanlardan biri də Azərbaycanın məşhur şairi Mirvarid Dilbazi idi. Azərbaycan dilində, ərəb əlifbası ilə yazılmış həmin məktubda müəllif çətin vəziyyətdə olduğunu və uşağını həkimə belə aparmağa imkanının çatmadığını qeyd edir. M.Dilbazi S.Vurğuna üz tutaraq ona dövlət tərəfindən yardım edilməsinə köməklik göstərməsini xahiş edir (Dilbazi, 1943: v.1.).

Erməni şairi Tatul Hürryan da S.Vurğuna cəbhədən məktub yazaraq ailəsinə göstərdiyi köməyə görə dahi şairə təşəkkürlərini bildirmişdir (Татул, 1942). Həmin məktub 1974-cü ildə Azərbaycan qəzetində dərc edilmişdir (Tatul, 1974).

Məktublardan da göründüyü kimi, S.Vurğun şair həmkarlarına bacardığı köməkliliyi göstərmiş və əlindən gələn yardımı əsirgəməmişdir. O cəbhədə olan dostlarının əsərlərini də qəzet və jurnallara təqdim etmişdir.

Redaksiyalardan gələn məktublar

S.Vurğun müharibə illərində cəbhədə döyüşən qəhrəman oğullara dəstək vermək üçün daim qəzet və jurnallarda vətənpərvərlik şeirləri, yazıları dərc etdirirdi. Bu baxımdan redaksiyalar özləri də şairə müraciət edirdilər.

“Çox hörmətli yoldaş Səməd Vurğun!

Çoxdandır gözlənilən gün olan Sovet torpaqlarının alman faşist qoşunlarından tam azad olunduğu gün yaxınlaşmaqdadır. “Боец РККА” redaksiyası olaraq Zaqafqaziya frontunun generalları, zabitləri, döyüşçüləri ilə hiss və düşüncələrinizi və qələbə uğrunda yaradıcılığınıza necə güc verdiyinizi bölüşməyi xahiş edirik.

Materialın Azərbaycan və ya rus dilində təcili olaraq redaksiyanın ünvanına təqdim etməyi xahiş edirik.

Redaktor podpolkovnik İ.Lavruxin.

26.10.1944” (Лаврухин, 1944: v.1.).

Hətta müharibə bitdikdən sonra da redaksiyalardan məktublar göndərilmiş və şairin vətənpərvər yazılarını nəşr etməyi xahiş etmişlər:

“Hörmətli, Səməd Vurğun!

Əsgər qəzeti olan “На страже” redaksiyası bütün əsgər və zabitlər adından Sizdən xahiş edir ki, qəzetimiz vasitəsilə əsgərlərimizə ədəbiyyatımızın uğuru, sovet ordusunun mübarizə və əzmi haqqında danışasınız. Qəzetin növbəti sayı 7 noyabr 1950-ci ildə nəşr ediləcək.

Hörmətli Səməd Vurğun! Kiçik bir qeydi diqqətinizə çatdırmaq istərdik ki, əsgər və zabit heyətimizi xidmətdə daha yaxşı nəticələrlə ruhlandırmaq və hərbi və siyasi cəhətdən hazırlıqlı olmaları üçün 1 noyabr tarixinə kimi bizə geri dönüş etməyinizi xahiş edirik.

Ümidvarıq ki, Siz bizim və hərbi oxucuların xahişini dəyərləndirəcək və bizə qeyd yazacaqsınız. Səbirsizliklə Sizin cavabınızı gözləyirik” (Редакция “На страже”, 1950: v.1.).

Nəticə

Göründüyü kimi, Səməd Vurğunun AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunan şəxsi arxivindəki məktublar Böyük Vətən Müharibəsi illərində Azərbaycan xalqının yaşadıklarını olduğu kimi əks etdirir. İstər şairin döyüşçülərə, istərsə də cəbhədəkilərin şairə ünvanladığı məktubları və S.Vurğunun həm ön, həm də arxa cəbhədə olan həmkarları ilə yazışmalarını nəzərdən keçirdikdə müharibənin ilk günündən düşmən üzərində qəti qələbənin əldə

olunduğu günədek Azərbaycanın və düşmənlə üzbəüz mövqedə duran azərbaycanlıların yaşadıklarının şahidi oluruq. S.Vurğunun şəxsi arxivindəki məktublarda əksini tapan faktlar tarixi xronikalarla da, şairin məqalə və şeirlərindəki təsvirlərlə də uyuşmaqdadır. Bu da onu göstərir ki, böyük sənətkar bilavasitə döyüş bölgələrində baş verənləri yaxından izləmiş və əsərlərinə gətirmişdir. O müharibə illərində təkcə şair kimi yox, həm də ictimai xadim kimi fəaliyyət göstərmiş, əsgəri-zabiti döyüşə, arxa cəbhə fədailərini isə əmək şücaətinə ruhlandırırmışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

Abbasov, B. *Səməd Vurğuna məktub*. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 27, saxlama vahidi 308. 1 vərəq.

Abbasov, C. *Səməd Vurğuna məktub*. (1944-cü il, 15 avqust). AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 27, saxlama vahidi 315. 1 vərəq.

Bayramova, M. (1944-cü il, 10 oktyabr). *Səməd Vurğuna məktub*. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 27, saxlama vahidi 395. 1 vərəq.

Dilbazi, M. *Səməd Vurğuna məktub* (1943-cü il, 08 iyun). AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 27, saxlama vahidi 498. 1 vərəq.

Ələkbər, Z. *Əfsanəvi qəhrəman* (Kirovabad). (1942). AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 27, saxlama vahidi 1586. 1 vərəq.

Əlizadə, Ş. *Səməd Vurğuna məktub* (1943-cü il, 02 iyun). AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 27, saxlama vahidi 522. 1 vərəq.

Faruq, A. (1936). *Döyüş yollarında*. Bakı: Azərnəşr, 35 s.

Faruq, A. (1938). *Qızıl əsgər şeirləri*. Bakı: Azərnəşr, 55 s.

Faruq, A. *Döyüşən ordu* (1944-cü il, 28 aprel). AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 27, saxlama vahidi 931. 1 vərəq.

Xəndan, C. *Səməd Vurğuna məktub* (1942-ci il, 21 iyun). AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 27, saxlama vahidi 1037. – 1 vərəq.

Xəndan. C. (1942). *Cəbhə şeirləri*. Bakı: Azərnəşr, 110 s.

Qaffarov, T. (məsul red). *Azərbaycan tarixi: (yeddi cildə)*, (2008), (cild 7). Bakı: Elm, 608 s.

Qəhrəmanov, B. (1942, 15 yanvar). *Döyüşən ordu*. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 27, saxlama vahidi 467. 2 vərəq.

Quliyev, H. *Cəbhədən məktub* (1944-cü il, 25 dekabr). AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 27, saxlama vahidi 484. 1 vərəq.

Quliyev, M. və Məmmədov, Ə. (2020). *Gəncənin yetirməsi, bizim ilk Sovet İttifaqı Qəhrəmanımız: İsrəfil Məmmədov*. Bakı: Adiloğlu, 184 s.

Məmmədova, M. və Paşayeva, M. (tərt. ed.). (2010). *M.Səməd Vurğun arxivinin təsviri*. Bakı: Nurlan, 388 s.

Nəcəfov, Ş.N. *Döyüşən ordu* (1944-cü il, 1 may). AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 27, s.v.786. 1 vərəq.

Poladov, M. *Səməd Vurğuna məktub* (1941-ci il, 08 avqust). AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 27, saxlama vahidi 818. 2 vərəq.

Tatull, H. Cəbhədən məktublar (1974). *Azərbaycan qəzeti*. № 12. s.186-187.

Vurğun, S. *İsrəfilə məktub*. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 27, saxlama vahidi 298. 1 vərəq. (a)

Vurğun, S. *Mehdixan Vəkilova məktub*. (1943). AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 27, saxlama vahidi 296. 1 vərəq. (b)

Zeynalov, R.E. (1996). *Azərbaycanın Milli Qəhrəmanları*. Bakı: Gənclik, 136 s.

Беларусь у 2-й сусветнай вайне.

<https://web.archive.org/web/20060211101155/http://albaruthenia.by.ru/war2.htm>

Бодрихин, Н.Г. (1998). *Советские асы. Очерки о советских летчиках*. Москва: ЗАО КФК “ТАМП”, 345 с.

Буниятов, З.М. (1990). *От Кавказа до Берлина*. Баку: Азернешр, 224 с.

Гриневидски, В. *Письмо Самеду Вургуну* (1953 года). АМЕА Мəһəммəd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 27, saxlama vahidi 476. 1 vərəq.

Зейналов, Р. *Ленинградский фронт*. (1944 года, 18 август). АМЕА Мəһəммəd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 27, saxlama vahidi 593. 1 vərəq.

Зейналов, Р.Э. (1975). *Герой Советского Союза Кафур Мамедов*. Баку: Гянджлик, 24 с.

Иноземцев, И. Г. Тараны в северном небе. https://militera.lib.ru/h/inozemtsev_ig/04.html

Кормушенков, К. (1943, 25 мая) Летчики-гвардейцы сбили два вражеских самолета. *Красный Балтийский Флот*. № 120. с.2.

Лаврухин, И. *Боец РККА* (1944 года, 26 октября). АМЕА Мəһəммəd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 27, saxlama vahidi 1142. 1 vərəq.

Редакция “На страже”. (1950 года, 23 октября). *Письмо Самеду Вургуну*. АМЕА Мəһəммəd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 27, s saxlama vahidi 779. 1 vərəq.

Татул, Г. (1942 года, 14 мая) *Письмо Самеду Вургуну*. АМЕА Мəһəммəd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 27, s saxlama vahidi 914. 1 vərəq.

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2026.1.67>

**YAZILI MƏNBƏLƏRDƏ XALQIMIZIN AİLƏDAXİLİ
MÜNASİBƏTLƏRƏ YANAŞMASI**
(*yazılı mənbələr əsasında etnoqrafik araşdırma*)

Aytəkin QƏHRƏMANOVA

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu, baş müəllim

aytekinqehramanova@nmi.edu.az

Daxilolma tarixi: 25.12.2025

Düzəliş tarixi: 20.04.2026

Nəşrə təsdiq tarixi: 12.05.2026

XÜLASƏ

Məqalədə ailədaxili münasibətlərin, hər bir cəmiyyətdə olduğu kimi, xalqın etnik xarakterinin formalaşmasında və nəsildən-nəslə ötürülməsində mühüm rol oynadığı ilə yanaşı, ailə üzvlərinin normal həyat fəaliyyəti ilə bağlı olan məsələlər, ata və ananın, ata və ananın uşaqlarla, bacının qardaşlarla münasibətləri şəraitində həll olunduğundan bəhs edilir. Bu mövzuda aparılan tədqiqatlar, ailə üzvləri arasında münasibətlərdə ortaya çıxan davranışlar, dəyərlər və qaydalar vasitəsilə xalqın mədəni kimliyi və etnik xüsusiyyətləri öyrənilir.

Ailədaxili münasibətlərdə diqqətə alınan əsas elementlər ailə üzvlərinin bir-birilərinə qarşı göstərdikləri hörmət, sevgi, məsuliyyət və qarşılıqlı yardım anlayışlarıdır. Bu elementlər müxtəlif mədəniyyətlərdə fərqli şəkillərdə təzahür edir və xalqın tarixən formalaşmış etnik xarakterini əks etdirir. Ailədaxili münasibətlər çərçivəsində kiçiklərin böyüklərə, uşaqların valideynlərə və əksinə, ailədə qadınlara, qocalara hörmət, ata-ananın yanında uşaqlara münasibət maraq doğurur. Hər şeydən əvvəl onu qeyd etmək lazımdır ki, ailə uşaqları tərbiyə edir, gələcək vətəndaşa, yetişməkdə olan şəxsiyyətə hərtərəfli təsir göstərir. Ailə daxilində formalaşan münasibətlərdə həmçinin xalqın etnik simasını, etnik xarakterini səciyyələndirən xüsusiyyətlər özünü büruzə verir.

Məqalədə yazılı mənbələrə istinadən ailə münasibətləri çərçivəsində uşaqların tərbiyəsində ailədaxili münasibətlər təhlil edilir. Bu münasibətlər içərisində ən aktualı olan valideynlər arasındakı münasibətlər, kiçiklərin böyüklərə, uşaqların valideynlərə və əksinə, ailədə qadınlara, qocalara hörmət, ata-ananın yanında uşaqlara münasibət maraq doğurur.

Məqalədə diqqəti cəlb edən əsas xüsusiyyətlərdən biri də uşaqların tərbiyəsi və təhsilidir. Bu nöqtəyi-nəzərdən tədqiqat işində Azərbaycanın maarifçilərinin əsərlərinə müraciət edilmiş, müqayisəli təhlillər aparılmış, sonda ümumi bir nəticəyə gəlinmişdir ki, ailədə bütün münasibətlər adət-ənənələrə uyğun həyata keçirilməklə xalqın etnik xarakterini səciyyələndirir.

Açar sözlər: *ailədaxili münasibətlər, valideyn-övlad münasibətləri, uşaqların tərbiyəsi, böyüklərə hörmət*

**ПОДХОД К ВНУТРИСЕМЕЙНЫМ ОТНОШЕНИЯМ НАШЕГО НАРОДА В
ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКАХ**
(этнографическое исследование на основе письменных источников)

Айтекин ГАХРАМАНОВА

*кандидат исторических наук
Нахчыванский Институт Учителей,
старший преподаватель*

Дата поступления: 25.12.2025

Дата исправления: 20.04.2026

Дата утверждения к публикации: 12.05.2026

АННОТАЦИЯ

В статье показано, что семейные отношения, как и в каждом обществе, играют важную роль в формировании этнического характера народа и его передаче из поколения в поколение, а также что все вопросы, связанные с нормальной жизнедеятельностью членов семьи, такие как отношения между отцом и матерью, отцом с детьми, матерью с детьми, сестрой с братьями и т. д. Говорят, что ситуация разрешилась в их отношениях.

Исследования, проводимые по этой теме, изучают культурную идентичность и этнические характеристики народа через поведение, ценности и правила, которые возникают во взаимоотношениях между членами семьи. Основными элементами, учитываемыми в семейных отношениях, являются понятия уважения, любви, ответственности и взаимопомощи, которые члены семьи проявляют по отношению друг к другу. Эти элементы по-разному проявляются в разных культурах и отражают исторически сложившийся этнический характер народа.

В рамках семейных отношений интерес представляет уважение младших к старшим, детей к родителям и наоборот, уважение к женщинам и пожилым в семье, а также отношения между детьми и их родителями. Прежде всего, следует отметить, что семья воспитывает детей и оказывает всестороннее влияние на будущего гражданина и формирующуюся личность. Отношения, складывающиеся внутри семьи, также проявляют черты, характеризующие этническую идентичность и этнический характер народа.

В статье анализируются внутрисемейные отношения в воспитании детей в сфере семейных отношений со ссылкой на письменные источники. Среди этих отношений наиболее значимыми являются отношения между родителями, уважение младших к старшим, детей к родителям и наоборот, уважение к женщинам и пожилым в семье, а также отношения между родителями и детьми.

Одной из главных особенностей, на которую обращается внимание в статье, является воспитание детей. С этой точки зрения в исследовательской работе были рассмотрены труды азербайджанских педагогов, проведен сравнительный анализ и в конечном итоге сделан общий вывод.

Ключевые слова: семейные отношения, детско-родительские отношения, воспитание детей, уважение к старшим.

**THE APPROACH TO INTRA-FAMILY RELATIONS OF OUR PEOPLE IN
WRITTEN SOURCES
(AN ETHNOGRAPHIC STUDY BASED ON WRITTEN SOURCES)**

Aytakin GAHRAMANOVA

PhD in History

Nakhchivan Teachers' Institute, Senior Lecturer

aytekingehramanova@nmi.edu.az

Date of submission: 25.12.2025

Date of revision: 20.04.2026

Date of acceptance for publication: 12.05.2026

ABSTRACT

The article discusses the fact that intra-family relations, as in every society, play an important role in the formation of the ethnic character of the people and its transmission from generation to generation, and that all issues related to the normal life activities of family members are resolved in the context of the relationships between father and mother, father with children, mother with children, and sister with brothers.

Research on this topic studies the cultural identity and ethnic characteristics of a people through the behaviors, values, and rules that emerge in relationships between family members. The main elements taken into account in family relationships are the concepts of respect, love, responsibility, and mutual assistance that family members show to each other. These elements manifest themselves in different ways in different cultures and reflect the historically formed ethnic character of the people.

Among the relations within the family, the respect of the younger for the older, of the children for the parents and vice versa, the respect for women and the elderly in the family, the relationship of children with their parents are of interest. First of all, it should be noted that the family educates children, has a comprehensive impact on the future citizen, the developing personality. In the relations formed within the family, the features that characterize the ethnic image and ethnic character of the people also manifest themselves.

The article analyzes family relations in the upbringing of children in the field of family relations, referring to written sources. Among these relations, the most relevant are the relations between parents, the relationship of younger children to older children, children to parents and vice versa, respect for women and the elderly in the family, and the relationship between children and their parents.

One of the main features that attracts attention in the article is the upbringing of children. From this point of view, the works of Azerbaijani educators were referred to in the research work, comparative analyses were conducted, and a general conclusion was reached.

Keywords: *family relationships, parent-child relationships, child rearing, respect for elders.*

Giriş

Ailədaxili münasibətlər hər bir xalqın sosial-mədəni sisteminin əsas dayaqlarından biri olmaqla onun etnik xarakterinin formalaşmasında və nəsillər arasında ötürülməsində mühüm rol oynayır. Xalqın dünyagörüşü, mənəvi dəyərləri, valideyn–övlad münasibətləri və ailə daxilində məsuliyyət bölgüsü kimi məsələlər məhz ailə mühitində öz ənənəvi xüsusiyyətləri ilə təzahür edir. Bu baxımdan ailə yalnız bioloji və hüquqi birlik deyil, həm də etnik kimliyin yaşadılması və davam etdirilməsi üçün mühüm mədəni platformadır.

Azərbaycan xalqının, xüsusən də mənsubu olduğum Naxçıvan bölgəsinin tarix boyu formalaşan ailə modeli yazılı mənbələrdə, klassik ədəbiyyatda və erkən etnoqrafik qeydlərdə ətraflı əksini tapmışdır. Bu mənbələr ailədaxili münasibətlərin mahiyyətini, özünəməxsus davranış stereotiplərini, ailə üzvləri arasında qarşılıqlı hörmət, böyüyə ehtiram, birgə əmək, adət-ənənələrə bağlılıq kimi dəyərlərin necə nəsil-dən-nəsilə ötürüldüyünü müəyyənləşdirməyə imkan verir. Xüsusilə xalqın etnik xarakterinə dair təsvirlər yazılı mənbələrdə ailənin gündəlik məişətində, mərasimlərdə və sosial davranış normalarında daha aydın şəkildə görünür.

Mövcud araşdırma yazılı mənbələrə əsaslanaraq ailə münasibətlərində xalqın etnik xarakterinin necə formalaşdığını, hansı tarixi-sosial amillərlə müəyyənləşdiyini və bu münasibətlərin etnoqrafik baxımdan hansı keyfiyyətləri daşdığını təhlil etməyi qarşıya məqsəd qoyur. Yazılı mənbələrin müqayisəli araşdırılması xalqın ailə modelində sabit və dəyişkən cəhətləri üzə çıxarmağa, ənənə ilə müasirliyin qarşılıqlı təsirini dəyərləndirməyə və ailədaxili münasibətlərdə milli kimliyin səciyyəvi elementlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu kontekstdə etnoqrafik yanaşma həm mətnlərdəki sosial-mədəni təsvirlərin elmi şərhini, həm də ailə institutunun etnik identikliyin qorunmasında oynadığı rolu aydınlaşdırmağa xidmət edir.

Müəyyən tarixi dövrlərdə maddi-mənəvi həyat tələbatından doğan, yaşlı nəsil-dən gənc nəslə çatdırılan davranış qaydaları və əxlaq normaları ailədə formalaşır və nəsil-dən-nəslə ötürülür. İnsan həyatının ən mühüm hissəsi ailədə - həyat yoldaşı, uşaqlar və qohumlarla ünsiyyətdə keçirir. Bu ünsiyyətlər içərisində başlıca yeri ata-ana, bacı-qardaş, övlad və baba-nənə münasibətləri tutur və ailədaxili münasibətləri təşkil edir (Axundov S., Həsənov A., 1991, s. 95). Ailədaxili münasibətlər isə xalqın etnik xarakteri ilə səciyyələnir, çünki hər bir etnik qrupun özünəməxsus adət-ənənələri, dəyərləri və sosial davranış qaydaları var. Ailədaxili münasibətlər ailə üzvlərinin bir-biri ilə necə ünsiyyət qurduğunu, uşaqların tərbiyəsini və s. müəyyən edir.

1. Ailədaxili münasibətlərdə “ailə başçısı” anlayışı

Azərbaycan ailəsində ailə üzvlərinin normal həyat fəaliyyəti ilə bağlı olan bütün məsələlər, ata və ananın, ata və ananın uşaqlarla, bacının qardaşlarla münasibətləri şəraitində həll olunur. Ailədaxili münasibətlər içərisində ən aktual olanı valideynlər arasındakı psixoloji mühitdir. Ailədə valideynlər arasındakı münasibətlər uşaqların tərbiyəsində əsas rol oynayır. Ailədaxili münasibətlər içərisində kiçiklərin böyüklərə, uşaqların valideynlərə və əksinə, ailədə qadınlara, qocalara hörmət, ata-ananın yanında uşaqlara münasibət maraq doğurur. Hər şeydən əvvəl, onu qeyd etmək lazımdır ki, ailə uşaqları tərbiyə edir, gələcək vətəndaşa, yetişməkdə olan şəxsiyyətə hərtərəfli təsir edir. Ailə daxilində formalaşan münasibətlərdə, həmçinin xalqın etnik simasını, etnik xarakterini səciyyələndirən xüsusiyyətlər özünü büruzə verir. Ailədaxili münasibətlərdə “ailə başçısı” anlayışı xüsusi yer tutur. Ailə başçısı- “ağsaqqal”, “böyük ata”, “böyük ana” termini hələ patriarxal ailənin mövcud olduğu şəraitdə yaransa da, öz əhəmiyyətini müasir dövrdə də itirməmişdir (Qədirzadə H.Q., 2003, s. 107).

Azərbaycanda ailədaxili münasibətlərdə böyüyə hörmət öndə durur. Azərbaycan ailəsində isə ata böyük hörmət sahibidir, ailə məsələlərinin həlledicisidir. Ata evdə daxil olanda hörmət əlaməti olaraq qalxıb onu salamlayar və onun hər bir buyuruğunu yerinə yetirərdilər. Ata evdə olanda hörmət əlaməti olaraq evin qız-gəlini hündürdən danışmaz, öz hərəkətlərinə fikir verər və özlərindən böyüklərdən yaşınardılar.

2. Ailədaxili münasibətlərin tənzimlənməsində valideynlərin rolu

Ailədaxili münasibətlərin tənzimlənməsində ananın mühüm rolu vardır. Ana təkcə uşaqları dünyaya gətirməklə kifayətlənmir, o, uşaqların tərbiyəsi ilə məşğul olub, onların sağlam böyümələrində mühüm rol oynayır. Azərbaycan ailəsində bütün dövrlərdə anaya-qadına böyük qüvvə kimi baxılıb. Hələ vaxtilə anaya-qadına böyük qüvvə kimi baxan xalqımızın böyük mütəfəkkiri, görkəmli maarifçi C.Məmmədquluzadə qadınların kişilərlə bərabər, tam hüquqlu, savadlı olmasını arzulayırdı.

Uşaqların tərbiyə edilməsində ananın-qadının rolunun əvəzedilməz olduğunu söyləyən C.Məmmədquluzadənin ən böyük arzusu qadınların təhsil alması, onların savadlanması idi. Savadlı qadın təkcə uşaqlarının tərbiyəsi üçün deyil, həmçinin cəmiyyət üçün gərəkli idi. Böyük Mirzə Cəlil görkəmli maarifpərvər publisist İsa Sultan Şahtaxtının qızı Leyli xanım Şahtaxtının vaxtsız vəfatı münasibətilə yazdığı məqalə-nekroloqunda deyirdi: “1902-ci ildə Tiflisdə Qız İnstitutunu qurtardıqdan sonra 1904- cü ilin sentyabr ayında Şvetsariyaya və orada darülfünunun

həkimlik şöbəsinə girib. Hacı Zeynalabdin Tağıyev cənablarının köməkliliyi ilə üç il orada təbabət elmini oxumaqda idi. İki ildən sonra həkimlik dərslərini qurtarıb şəhadətnamə alacaq idi və gəlib vətəninə biçərə müsəlman övrətlərinin min-min dərdlərinə şəfa verəcək idi. Əfsus! Qismət olmadı”. (Məmmədquluzadə C., 2004, s.175-176).

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ o dövrdə valideynin öz qızını vətəndən uzağa, özgə bir məmləkətə göndərüb təhsilini davam etdirməsinin qayğısına qalması, həmin ailənin ailədaxili münasibətlərinin qarşılıqlı etimad, səmimiyyət üzərində qurulduğunu göstərir. Böyük sənətkar kiçik bir məqalədə Azərbaycan qadınının təhsil dalınca Avropaya getdiyini, orada təhsil alaraq Vətəninə dönüb xalqına xidmət etmək istədiyini, lakin amansız ölümün buna macal vermədiyini açıqlayırdı.

C.Məmmədquluzadənin “Arvad məsələsi” məqaləsində isə yalnız Azərbaycanın deyil, dünya qadınlarının taleyi haqqında narahat olduğunu və ayrı-ayrı ölkələrin, onların dinlərinin qadına münasibətini şərh edir. Müəllif qadın hüququ məsələsinə toxunub, dinlərin qadına olan münasibətlərini açıqlayır, həmçinin Avropa və Amerika qadınlarının öz hüquqları uğrunda mübarizəyə nə vaxt başladıklarını və bu mübarizənin nə ilə nəticələndiyi haqda məlumat verir. C.Məmmədquluzadə məqalədə məşhur ingilis yazıçısı Con Stüart Millin ingilis parlamentində söylədiyi nitqindən bəhs edərək ilk dəfə olaraq qadınların siyasi ixtiyarlarının bərabərlik məsələsinə toxunulduğunu və bu məsələnin dəfələrlə ingilis parlamentində müzakirəyə qoyulduğunu, lakin lazımınca həll olunmadığını qeyd edir.

Hindistanda, yunan və rumlarda qadına münasibətdən bəhs edən müəllif bu ölkələrdə qadına həqarətlə baxıldığını yazır. Müəllif məqalədə rum və fransızların qadına münasibətlərindən danışarkən yazır: “Rəvayətdir ki, keçmişdə Fransa senatı belə bir qərarnamə yazmış: “Vəhşi insanlara da yaraşan iş deyil, nəinki sizə ki, arvadlar öz iynə-saplarını qoyub və gəlib kişilərə qoşulub siyasi işlərə müdaxilə etsinlər, çox və çox eyib ola” (Məmmədquluzadə C., 2004, s. s.199). Fransa senatının dediyi bu sözlərdən çox-çox əvvəl dövlət idarəetmə qabiliyyətinə malik olan qəhrəman qadınlarımız - Tomrislər, Sara xatunlar, Nüşabələr var idi.

Yazılı mənbələrə söykənərək deyə bilərik ki, Azərbaycanda qadına münasibət tarixin bütün dövrlərində təqdirəlayiq olub. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında ailədaxili münasibətlərdə qadına dərin hörmət bəslənməsinin və bütün məsələlərin həllində onlarla məsləhətləşmənin şahidi oluruq. Qazan xan öz qadınına belə müraciət edir:

*Bəri gəlgi, başımın baxtı, evim taxtı!
Evdən çıxıb yürüyəndə sərvə boylum!
Topuğuna sarmaşanda qara saçlım!
Güz almasına bənzər al yanaqlım,
Qadınım, dirəyim, döləyim.*

(Kitabi- Dədə Qorqud, 2004, s.11).

Yüksək əxlaq sahibi olan oğuz igidləri qadına hörmətlə yanaşmışlar. Oğuz ailəsində ailə üzvləri arasında münasibətdə səmimiyyət əsas rol oynayır. Oğuzlarda ananın haqqına Tanrı haqqı kimi baxılır. Qadınlar isə bütün dövrlərdə kişilərdən yaşınar, yəni utanar və gizlənərdilər.

Dinlərin qadına münasibətinə gəldikdə isə zəngin mənəvi dəyərləri, yüksək əxlaqiliyi ilə fərqlənən İslam dini qadından ismət və iffət, kişidən namus və qeyrət, hər iki valideyndən isə nümunəvi əxlaq tələb edir. Başqa dinlərdən fərqli olaraq, İslam dini tam yeni bir dindir, o, ictimai qanunları təhlil etmiş, qadın və kişilərin tam bərabər hüquqlu olduğunu elan etmişdir. İslam dinində qadınlara hörmət, fəxri münasibətlər formalaşmışdır. “Gender və ekologiya” kitabında belə bir fakt diqqəti cəlb edir. Alman tədqiqatçısı Murad Vilfrid Hofmann “Almaniyalı müsəlmanın gündəliyindən” kitabında yazır: “Müsəlman qadınlar, şəriətin buyurduğu kimi, 1400 il ərzində elə hüquqlardan istifadə edəblər ki, onların Avropadakı bacıları bunları yalnız XX əsrdə böyük çətinliklə əldə edə bildilər” (Bayramova L., 2003, s.28,47).

Göründüyü kimi, İslam dini bəşər tarixi ərzində cəmiyyətə misli olmayan dəyişikliklər gətirdi. İslam dininə qədərki dövrdə həmin ölkələrdə qadınlar bütün hüquqlardan məhrum idi. İslam dini qəbul edildikdən sonra bu din qadını həm hüquqi, həm də əxlaqi cəhətdən müdafiə etdi. İslam dini onlara mülkiyyət hüququ, öz əmlakına yiyələnmək hüququ qazandırdı. Qadınlar istər evlənəndə, itərsə də boşananda səs hüququna, varidat əmlak hüququna malik oldu.

Uşaqların tərbiyəsində ailədaxili münasibətləri araşdırarkən valideynlərlə uşaqlar arasındakı münasibət məsələsi də diqqəti cəlb edir. Azərbaycan ailəsində ata ailənin başçısı və qayğıkeşi hesab olunur. Atanın ailədə nüfuzu isə onun şəxsi keyfiyyətlərinə əsaslanır.

Əgər ailə münasibətləri səmimiyyət əsasında qurularsa, valideynlərlə uşaqlar, ata-ana arasında daha çox hörmət olar. Bəzən uşağa qarşı rəhmdillik göstərmək, kor-koranə məhəbbət etmək və onun yersiz tələblərinə əməl etmək, uşaqların xudpəsənd və ləyaqətsiz böyümələrinə səbəb olur. Qiymətli, əl dəyməmiş mənəvi dəyərimiz olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında oğuzların ailə daxilində ata-ana və övlad münasibətlərinin səmimiyyət üzərində qurulması təsvir olunur. Ailədaxili münasibətlərdə səmimiyyət, böyüyə və qadına ehtiram böyük rol oynayır. Ata oğlunun mətin xarakterli bir şəxsiyyət kimi böyüməsini və layiqli bir övlad kimi yetişməsini istəyir: “O zamanlar oğul ata sözünü iki eləməzdi. İki eləsəydi, o cür oğlu qəbul etməzdilər” (Kitabi- Dədə Qorqud, 2004, 3, s.71).

Azərbaycanda ailədaxili münasibətlər içərisində valideynlərlə uşaqlar arasında səmimiyyət, uşaqlara inam əsas götürülür. Ailədə valideynlərə hörmət, onlara yalan danışmamaq hisslərini valideyn övladına aşılmalıdır. Əlbəttə, uşağa qarşı təkrar olunan məzəmmət, səhlərin tez-tez nəzərə çarpdırılması və s. onların ləyaqətini və hissiyyatını tapdalayır.

Bu bir həqiqətdir ki, tarixin bütün dövrlərində ailənin mühüm funksiyasını uşaqların tərbiyəsi təşkil etmişdir. Dünya xalqlarının uşaq tərbiyəsi haqqında özünəməxsus təsəvvür və anlayışları, adət və ənənələri vardır. Deməli, ailədə uşaqları tərbiyə edərkən heç bir yazılı məlumatdan, kiminsə irəli sürdüyü müəyyən üsul və digər vasitələrdən istifadə edilməmişdir. Ailədə uşaqların tərbiyəsini əsas etibarilə adət-ənənələr vasitəsi ilə həyata keçirilmişdir. Ailə tərbiyəsində bərqərar olmuş adət-ənənələr təkcə böyükklərlə kiçiklər arasında qarşılıqlı münasibətləri tənzim etmirdi. Onlar yaş xüsusiyyətləri ilə yanaşı, cinsi fərqlərə xüsusi diqqət yetirir, oğlanlarla qızların tərbiyəsində bu amilin mühüm rol oynadığını göstərirdilər.

3. Ailədaxili münasibətlərdə uşaqların tərbiyə məsələsi yazılı mənbələrdə

Nəsillərdən keçib gəlmiş, etnosun xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirməklə tam sintez olunmuş xalq tərbiyə prinsipində yığcamlıq, konkretlik daha çox nəzərə çarpır. Ənənəvi tərbiyə məsələsində əsas üç prinsip-övladlarının təlimi, əxlaq və əmək tərbiyəsi valideynlərin diqqət mərkəzində durur (Qədirzadə H.Q, 2003, s.132).

Ailə quruculuğunda isə ən böyük hadisə övlad törənişidir. Övlad ailədə ata və ana subyektlərinin bir-birinə bağlanması səbəb olur, ailənin dairəsini genişləndirir, həm də onu möhkəmləndirir. Övlad ailəni cəmiyyətə bağlayan ən zəruri bağlardan biridir. Ailənin başlıca

xüsusiyyətlərindən biri nəsil artırmaqdan ibarətdirsə, tərbiyədə əsas məqsəd isə dövrün tələbləri səviyyəsində insan formalaşdırmaqdır. Ailədaxili həyat tərzı uşağın mənəviyyətinə, onun karakterinin formalaşmasına böyük təsir göstərir (Sıdqi M., 2004, s.222).

Tədqiqat obyektimiz yazılı mənbələr olduğı üçün böyük maarifpərvər C.Məmmədquluzadənin əsərlərini təhlil etdikdə müşahidə edirik ki, ustad yazıçı tərbiyədə ən başlıca amil olaraq ailə tərbiyəsini dəyərləndirmişdir. Müəllif uşaqların tərbiyəsi haqqında “Uşaqlarımız” felyetonunda yazırdı: “...Özgə işlərdə də səliqəsiz olmağımız ötüşsə, burada ötüşməyəcək, ondan ötrü ki, bizim bu gödək ömrümüzə bizə tək birçə dəfə uşağı tərbiyə vermək qismət olacaq, bu işi də labüd biz gərək öyrənək-öyrənməsək böyük insafsızlıq eləmiş olacağıq” (Məmmədquluzadə C., 2004, s.102).

Göründüyü kimi, yazıçı uşaqlara tərbiyə verərkən valideynlərin məsuliyyətli və özlərinə qarşı tələbkər olmalarını tövsiyə edirdi. İnsan anadan pis və ya gözəl əxlaqi sifətlərlə doğulmur. İnsanın gözəl sifətləri və ya mənfı əxlaqi xüsusiyyətləri yalnız tərbiyə sayəsində qazanılır. İnsan tərbiyəni əsas etibarilə uşaqlıq və gənclik dövrlərində alır. C.Məmmədquluzadə kimi bir çox maarifçi sənətkarlar da tərbiyənin əsasının ailədə qoyulduğunu qeyd edirlər.

Görkəmli maarif xadimi F.Köçərli tərbiyə amillərindən ailə tərbiyəsini misal gətirərək yazırdı: “...Ailədə, ailə arasında uşaq öz bilik və vəsaili-mənəviyyəsinin əsasını alır. Burada onun qəlbinə bəyənilmiş xasiyyətlərin, yaxud qəbahətlərin toxumları saçılır, ailədə hökmfərma yavaş-yavaş onun qəlbində yer tutur...Uşaq öz ailəsində sədaqət, zəhməti sevmək, yaxud adamlara məhəbbət, itaət və ifayə- vəzifə görür özündə bu xüsusiyyətləri əks etdirir” (Köçərli F., 1963, s.11-12).

Böyük maarifpərvər C.Məmmədquluzadə “Anamın kitabı” əsərində Zəhrabəyim ana övladlarının tərbiyəsində onların Vətənə, anaya, öz xalqına məhəbbət ruhunda, bir sözlə, milli zəmin əsasında böyümələrini istəyir. Lakin ananın oğulları Vətənlərindən illərcə ayrı düşmüş, öz etnik xüsusiyyətlərini tamamilə yaddan çıxarmış, milli psixologiyalarından uzaqlaşmış gənclər idi. Ailədə təkçə Gülbahar öz ana dilində təhsil almış, dilini, milli adət-ənənəsini sevən bir azərbaycanlı qızı kimi təsvir olunmuşdur. “Anamın kitabı” böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olub, milli-mənəvi özünüdərk, vətəncilik, milli birlik və müstəqillik dərslidir (Məmmədov A., 2003, s.22).

Müəllif “Saqqallı uşaq” hekayəsində uşaqların tərbiyəsində, əsasən, uşaqların düzgün danışmasını, valideynin özünə qarşı məsuliyyətli olmasını qeyd edir. Hekayədə təsvir olunur ki, ata hər gün qapı-bacanın yazıldığını görür və düşünür ki, bunu uşaqlar edib. Uşaqlarının and-aman etmələrinə baxmayaraq, ata onlara inanmır. Övladlarının səmimi etiraflarına inanmayan atanı narahat edən tərbiyə məsələsi idi. “...Aya görək mən uşaqlarıma verdiyim tərbiyənin hansı bir tərəfi yanlış yola düşüb, aya, görək mən kimi bir qoca mürəbbinin səhvi harada olub və bundan sonra uşaqlarımın barəsində bəslədiyim rəftarın hansı tərəfinə təgyir verməliyəm” (Məmmədquluzadə C., 2004, s.265).

İlk növbədə, yazıçı valideynin övladına qarşı olan inamsızlığını açıqlayır, sonra isə atanın bir valideyn kimi öz üzərində məsullıyyət hiss edərək verdiyi tərbiyənin harasında səhv etdiyini və bu səhvi necə düzəldəcəyini fikirləşir. Göründüyü kimi, yazıçı tərbiyədə əsas məsuliyyəti valideynin daşdığını bildirir və valideynin özünə qarşı tələbkər olmasını tövsiyə edir. Görkəmli pedaqoq A.S.Makarenkonun fikrincə, tərbiyənin birinci əsas üsulu valideynin özünə qarşı tələbkər olması, öz evində bir valideyn kimi hərəkət etməsi, hər bir addımını valideyn kimi nəzarət altına almasındadır (Makarenko S., 1983, s.281).

Ailədə uşaqların tərbiyəsində öyüd-nəsihət başlıca rol oynayır. Görkəmli Azərbaycan şairi M.Füzulinin “Rindü Zahid” əsərində tərbiyə ilə bağlı dəyərli nəsihətlər var. Füzuli tərbiyə işində atanın roluna xüsusi yer verir və valideynlərin uşaqlara sənət öyrətməsini diqqətdən qaçırmır. Şair həmçinin bu fikirdədir ki, uşaqların tərbiyə prosesində yalan danışmağı və yalançıların uşaqların yanında tərifi edilməsinə yol verilməməlidir. Ölməz şair uşaqların tərbiyəsində əməyə yüksək qiymət verir və mal-dövlət hərisliyindən uzaqlaşmağı çağırır (Məhəmməd F., 2005, s.216).

Hələ vaxtilə C.Məmmədquluzadə ailə və cəmiyyətdə hökm sürən ağalıq-tabelik münasibətlərinin gənclərin əxlaqına ciddi mənfı təsir göstərdiyini, onlarda zülmkarlıq, qorxaqlıq, mütilik, ədavətçilik, kinlilik aşılndığını dönə-dönə qeyd edirdi. Ailədə ailə başçısının özünü ağa kimi

aparmasına, məktəbdə isə müəllimin əxlaq tərbiyəsini həyata keçirməsi zamanı kömək üsulundan istifadəsinə qarşı kəskin etiraz edirdi.

Z.Göyüşov M.T.Sidqiyyə istinadən yazırdı ki, valideynlərin bir-birinə olan münasibətləri uşaqların tərbiyəsinə ciddi təsir göstərir və uşağın əvvəlinci müəllimi bitəbi onun valideynləridir (Göyüşov Z., 1964, s.16).

Etnoqrafik mənbələrdən aydın olur ki, "...Oğuz elində və yəqin ki, bütöv türk coğrafiyasında insan uşaqlıqdan qocalana qədər, beşikdən gor evinə icimai himayədir. Yüksək sivilizasiyalı ölkənin aristokrat ailələrində olduğu kimi, qədim Oğuz ailəsində də körpə doğulan kimi dayəyə tapşırılır. Dayə uşağın gigiyenik qidalanmasının, gigiyenik bəslənməsinin təminatçısı olduğu kimi, həm də təcridən əqli tərbiyəsi ilə məşğul olurdu. Yetkinlik çağına çatan Oğuz övladlarının davranışından, cəmiyyətdəki yerindən aydın olur ki, Oğuz ailəsində uşağın fiziki, əqli və estetik tərbiyəsi vəhdətdə aparılır" (Dədə Qorqud kitabı, 2004, s.16).

Müqayisəli araşdırmalar onu deməyə imkan verir ki, qədim yazılı abidələrimizdən olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında uşaqların hərtərəfli inkişaf edib, tərbiyələndirilməsi müasir sivil ölkələrlə eynilik təşkil edir. "Dədə-Qorqud" dastanından aydın olur ki, Oğuz elində dünyaya gələn körpəni öz soyundan olan mürəbbilər milli mentalitet əsasında tərbiyə edirdilər. Öz millətindən olan bu tərbiyəçilər uşaqlara ana yurda, doğma təbiətə, ana dilinə sevgi tərbiyə etmişlər (Dədə Qorqud kitabı, 2004, s.476).

Müasir dövrümüzdə də ailədaxili münasibətlər adət-ənənəmizə əsaslanaraq səmimiyyət və qarşılıqlı hörmət, etimad əsası üzərində qurulur.

Əxlaq tərbiyəsi ilə yanaşı, ənənəvi tərbiyənin əsas üsullarından biri də əmək tərbiyəsidir. Azərbaycan ailəsində uşaqların əmək tərbiyəsinə kiçik yaşlarından başlayırdılar. Hələ 3-5 yaşda uşaqları kiçik işlər görməyə sövq edir, müəyyən şeyləri aparıb-gətirməyi öyrədirdilər. Həmin dövrdən etibarən uşaqlara çox ciddi yanaşır, onlara müxtəlif vərdisləri aşılayırlar. Oğlan və qız uşaqları bir az böyüyəndən sonra, yəni 6-7 yaşından etibarən onlara fərqli yanaşırlar. Ailədə uşaqlara düzgün danışmaq, süfrə arxasında oturmaq, oyunlarda iştirak etmək, sərbəst soyunub-geyinmək, səliqəli olmaq və s. davranış və nəzakət qaydalarını öyrədirdilər.

Doğrudur, uşaqların tərbiyəsində əsas rol valideynlər oynayır, lakin ətraf mühitin də onların tərbiyəsinə böyük təsiri vardır. Uşaqların düzgün tərbiyə olunmasında ailə ilə yanaşı, məktəbin də rolu böyükdür. Akademik İsa Həbibbəyli yazır: "Azərbaycanda məktəbin və mədrəsənin yaranması və genişlənməsi maarifçilik hərəkatı ilə bağlıdır. Azərbaycanda maarifçilik XIX əsrin hadisəsi kimi meydana çıxmışdır" (Həbibbəyli İ., 1997, s.117).

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlində çar Rusiyanın tabeliyində olan Azərbaycanda güclü ruslaşdırma siyasəti yeridildiyindən məktəblərin əksəriyyəti rus dilli idi. Bəzi valideynlər öz uşaqlarını məktəbə qoymazdan əvvəl aparıb rus evlərində tərbiyələndirirdilər. Bu cür halları müşahidə edən Mirzə Cəlil xalqımızın öz dilindən, öz milli-mənəvi dəyərlərindən uzaqlaşdığını görür və əsərlərində həyəcan təbili çalırdı. C.Məmmədquluzadə "Xanımlar" felyetonunda yazır: "Əgər bir az diqqət ilə hesab eləsək ki, əgər statistik qanunu ilə qabağımıza şotka qoyub və əlimizə qələm götürüb yazaq, baxıb görərik ki, Qafqazda müsəlman cavanlarının hamısının tərbiyəsi rus evindən başlanır...Xanlarımız, bəylərimiz, dövlətli və ya kasıblarımız haman gün ki, istəyirlər uşaqlarını hökumət məktəblərinə qoysunlar, qabaqca aparıb bir rus evinə verirlər...Rus Qafqazı alandan indiyədək mötəbər xanlarımızın uşaqları beş-altı yaşından başlamış veriliblər rus külfətlərinə...Tiflisdə rus evlərində qalan müsəlman uşaqlarının sayı yüzdən artıqdır...Müsəlman uşaqlarını evində saxlayan rusların çoxu qulluqçulardır, vəssalam. Yoxsa bunların tərbiyə işindən heç xəbərdarlıqları yoxdur..." (Məmmədquluzadə C., 2004, s.345-346).

C.Məmmədquluzadə uşaqların rus evlərində tərbiyə olunmasından narahat idi, çünki rus evlərində uşaqlar yalnız rus yaşam tərzini, rusların içkili məclislərini, xanımların ağalar ilə nəzakət, çəm-xəm və qaş-göz süzdürmələrini görürdülər. Bu ailələr uşaqları xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərindən məhrum edirdi.

Rusların həyata keçirdikləri bu siyasət xalqı soykökündən uzaqlaşdırıb, etnosun milli-mənəvi dəyərlərini məhv etməyə istiqamətlənmişdi. Bu cür tərbiyə üsulunun ağır nəticələrini isə biz uzun müddət unuda bilmədik. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti illərində az qala bütün xalqı ruslaşdıran rus imperiyası dağıldıqdan, xalqımız öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra ulu öndər Heydər Əliyevin milli-mənəvi dəyərlərimizə qayıdıb, azərbaycançılıq ideyalarına sahib olmağımızda böyük xidmətləri oldu. Sovet ideologiyasının sərt rejimi dövründə Heydər Əliyev xalqımızın mənəvi dəyərlərinin əriyib itməməsi üçün əlindən gələni etdi. Elə bu səbəbdəndir ki, sovet ideologiyası Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərini şüurlardan silə bilmədi. İndi hər bir azərbaycanlı öz övladını sırf azərbaycançılıq ideyaları əsasında, milli zəmində tərbiyə edir.

Ənənəvi tərbiyə məsələsinin əsas tərkib hissəsi olan təhsil C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında xüsusi yer tutur. “Bir gürcüyə cavab”, “Çətin məsələyə cavab”, “Keçən günlər” və s. felyetonlarında ədib tərbiyə ilə təhsilin inkişafını vəhdətdə görür, onları bir-birindən ayırmır.

Ailə tərbiyəsini əsas götürən müəllif yeni nəsilləri tərbiyəli və hərtərəfli formalaşdırmağın çarəsini balaca qızların tərbiyəsi və oxumaqlarında görürdü.

C.Məmmədquluzadə “Uşaqlarımız” felyetonunda yazır: “Bizim içərimizdə qədim vaxtlardan adət belə olub ki, uşaqlarımızı böyük adamlarımızın məclisindən uzaq tutmuşuq” (Məmmədquluzadə C., 2004, s. 100). Elə indi də ailədə uşaqlara aid olmayan söhbətlər olanda, onlar başqa otağa keçir və valideynlərin söhbətlərində uşaqların iştirakı məsləhət olunmur. Digər tərəfdən, müəllif qeyd edir ki, “uşaqlar kişilərin yanından uzaq düşüb vaxtlarını ya arvadların məclisində, ya da küçə-bacada keçirməyə məcbur olurlar” (Məmmədquluzadə C., 2004, s.100) Həqiqətən, uşaqların valideynlərindən kənarlaşdırılması həm onların tərbiyəsinə, həm də davranış qaydalarına təsir göstərir. Müəllif valideynlərə tövsiyə edirdi ki, uşaqları məktəbə qoymaqla valideyn öz borcunun başa çatdığını və bununla da işinin bitdiyini düşünməsin. Yazıçı yazır: “Elmi ələ gətirmək ilə tərbiyə işi gərək tuş gedələr, hələ bəlkə tərbiyə məsələlərini elm təhsilindən yuxarı tutmaq lazımdır” (Axundov, S., Həsənov A., 1991, s.101). Valideynlərlə uşaqlar arasında münasibətlər şəxsi emosional əsaslar daşıyır. Uşaq daima valideyn nəzarətini öz üzərində hiss etməlidir. Müəllif həmin felyetonunda yazır: “Çox atalar uşaqları oxutduqları məktəbin yolunu və harada olmağını tanıyırlar, çünki arxayındırlar ki, övladları orada dərslərini oxumaqdadırlar” (Məmmədquluzadə C., 2004, s.100). Görkəmli mütəfəkkirin ailə ilə məktəbin həmişə qarşılıqlı əlaqədə olması haqqında fikri indi də öz aktuallığını saxlayır.

Uşaqların tərbiyəsində ən başlıca yeri “ailə-məktəb” problemi tutur (Qasıмова L., Mahmudova R., 2003, s.486). 2003-cü ilin sentyabr ayında ölkəmizdə Respublika Milli Valideyn-Müəllim Assosiasiyası təsis edildi. Bu qurumun qarşısında duran əsas məqsəd valideynlərin, ictimaiyyətin məktəbin həyatında rolunu artırmaq, mövcud “valideyn-məktəb”, “valideyn-müəllim” münasibətlərinin yeni yanaşma əsasında qurulması, valideynlərin məktəbin fəaliyyətində, idarə olunmasında geniş iştirakının təmin edilməsi ilə bağlıdır (Hətəmov A., 2007, s.39).

Respublika Milli Valideyn-Müəllim Assosiasiyasının yaranmasının məktəbdə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində, şagirdlərin təlim-tərbiyəsində və onların gələcək cəmiyyətimiz üçün layiqli vətəndaş kimi yetişməsində əhəmiyyətli rolu vardır. Müasir ailə, məktəb və ictimaiyyət vahid bir orqanizmin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi şagirdlərin təlim və tərbiyəsində bütün pedaqoji prosesin əsas istinad nöqtəsi hesab olunur.

Araşdırmalar nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, ailədaxili münasibətin ən mühüm tərkib hissəsi olan ənənəvi tərbiyə məsələsində əsas etibar ilə aşağıdakı amillər əsas götürülür:

- 1.Tərbiyədə əsas məsuliyyətin valideynlərin üzərinə düşdüyünü;
- 2.Tərbiyədə milliliyin qoruyub saxlanılmasını;
- 3.Tərbiyə prosesində fiziki cəza üsullarından istifadə edilməməsini;
- 4.Məktəblə valideynlər arasında sıx əlaqənin yaradılmasını;
- 5.İctimai müəssisələrin uşaqların tərbiyəsində böyük rol oynadığını;
- 6.Bədii ədəbiyyatın uşaqların tərbiyəsində əsas amil olduğunu əsas götürmüşdür.

Nəticə

Nəticə etibarı ilə demək olar ki, ailədaxili münasibətlər xalqın milli mənəvi dəyərlərinin, etnik xarakterinin və sosial-mədəni davranış normalarının ən dolğun şəkildə təzahür etdiyi mühitdir. Əldə olunan etnoqrafik məlumatlar və yazılı ədəbiyyatlarla aparılan müqayisəli təhlil göstərir ki, Azərbaycan ailə modeli tarixən həm maddi, həm mənəvi dayaq nöqtələrinin birliyini özündə yaşatmış, həm də xalqın xarakterini formalaşdıran ən əsas institutlardan biri olmuşdur.

Araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilir ki, ailədaxili münasibətlərdə müşahidə olunan etnik xüsusiyyətlər zamanla dəyişsə də, onların əsas mahiyyəti – ailə birliyi, tərbiyə, qarşılıqlı məsuliyyət, ailə üzvləri arasında qarşılıqlı səmimiyyət və etimad – müasir dövrdə də aktualdır. Bu dəyərlər həm təhsildə, həm tərbiyə sistemində, həm də gənclərin sosiallaşma prosesində öz əhəmiyyətini qorumaqdadır.

Beləliklə, ailə münasibətləri təkcə sosial bir sistem deyil, xalqın etnik-mədəni dəyərlərini yaşadan və nəsillərə ötürən mənəvi irsdir. Bu səbəbdən ailənin qorunması, tərbiyə prosesinin gücləndirilməsi və milli dəyərlərin təhsillə uzlaşdırılması həm etnoqrafiyanın, həm də müasir cəmiyyətin mühüm vəzifələrindən biri kimi dəyərləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT:

- Axundov, S., Həsənov A. Ailədə uşaqların tərbiyəsi. (1991). Bakı: Maarif.
- Bayramova, L. Gender və ekologiya. (2000). Bakı: Poliqrafiya Mərkəzi.
- Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. (2004). Bakı: Öndər.
- Göyüşov, Z. Azərbaycan maarifçilərinin əsərlərində əxlaq məsələləri. (1964). Bakı: Azərnəşr.
- Həbibbəyli, İ. Cəlil Məmmədquluzadə: Mühiti və müasirləri. (1997). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
- Hətəmov, A. Məktəb-valideyn-müəllim assosiasiyalarının işi barədə. (2007, №.). Bakı: Azərbaycan məktəbi jurnalı.
- Kitabi- Dədə Qorqud. (2004). Bakı: Çarşıoğlu.
- Köçərli, F. Seçilmiş əsərləri. (1963). Bakı: Elm.
- Qasımova, L., Mahmudova R. Pedagogika. (2003). Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı.
- Qədirzadə, H.Q. Ailə və məişətlə bağlı adətlər, inanclar, etnogenetik əlaqələr. (2003). Bakı: Elm.
- Makarenko S. Seçilmiş pedaqoji əsərləri: 2 cildə, I c., Bakı: Maarif, 1983, 384 s.
- Məhəmməd, F. Əsərləri: 6 cildə, V c. (2005). Bakı: Şərq- Qərb.
- Məmmədquluzadə, C. Əsərləri: 4 cildə, I c. (2004). Bakı: Öndər nəşriyyat.
- Məmmədquluzadə, C. Əsərləri: 4 cildə, II c. (2004). Bakı: Öndər nəşriyyat.
- Məmmədquluzadə, C. Əsərləri: 4 cildə, III c. (2004). Bakı: Öndər nəşriyyat.
- Məmmədquluzadə, C. Əsərləri: 4 cildə, IV c. (2004). Bakı: Öndər nəşriyyat.
- Məmmədov, A. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında azərbaycançılıq. (2003). Bakı: Elm.
- Sidqi, M. T. Əsərləri. (2004). Bakı: Çarşıoğlu.

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2026.1.77>

ŞƏXSİ ARXIVLƏRİN MİLLİ İDEOLOGİYA TARİXİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ ƏHƏMİYYƏTİ (M.Füzuli adına ƏYİ-nin materialları əsasında)

Aytən İMANOVA

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar

İstitutu, böyük elmi işçi.

E-mail: imanova_ayten@hotmail.com

Daxilolma tarixi: 20.11.2025

Düzəliş tarixi: 12.01.2026

Nəşrə təsdiq tarixi: 15.04.2026

XÜLASƏ

Məqalədə milli oyanış ideyalarının təşəkkülü və təkamülünün öyrənilməsinə tarixşünaslıqdakı boşluqların təsiri araşdırılmışdır. Fikrimizcə, bu boşluqları yaradan səbəblərdən biri də araşdırmaçıların qaynaqlara və onun ayrılmaz hissəsi olan şəxsi arxivlərə müraciət etməməsi, onlardan yetərincə istifadə etməmələridir. Bu həm də XIX əsrdən siyasi müstəqilliyini itirən Azərbaycan xalqının milli-azadlıq hərəkatının tarixi araşdırılarkən subyektivlikdən uzaq olmaq, XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində təşəkkül tapan milli oyanış ideyalarının tarixinin dərinə və müxtəlif aspektlərdən tədqiq etmək üçün vacibdir.

Məqalə XIX əsrdə Azərbaycan torpaqlarının imperiyalar arasında bölünməsi nəticəsində xalqın siyasi müstəqilliyini itirməsi və bunun doğurduğu milli oyanış proseslərini araşdırır. Bu dövrdə Azərbaycan xalqı təkcə siyasi azadlıq deyil, həm də dil, din, mədəniyyət və tarixi kimliyini qorumaq uğrunda ciddi mübarizə aparmışdır. Bu mübarizə nəticəsində milli ideologiya və milli şüur formalaşmış, maarifçilik hərəkatı genişlənmişdir.

İdeologiya tarixi proses kimi izah edilərək onun mifik təfəkkürdən başlayaraq müasir milli düşüncəyə qədər inkişaf etdiyi göstərilir. XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundzadə, Həsən bəy Zərdabi, Cəlil Məmmədquluzadə və digər ziyalıların fəaliyyəti milli oyanışın əsas sütunları kimi təqdim olunur.

Məqalədə xüsusi arxivlərin rolu vurğulanır. Son 35 il ərzində Azərbaycan milli-azadlıq hərəkatı tarixi müxtəlif aspektlərdən araşdırılsa da, tədqiqatçılar XIX-XX əsr Azərbaycan ictimai və siyasi fikir tarixində mühüm rol oynayan mütəfəkkirlərin, milli-azadlıq hərəkatının aparıcı qüvvələrinin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunan şəxsi arxiv materiallarına istinad etmədiyindən problemin bu istiqamətdən araşdırılmasını aktual hesab edirik. Məqalədə istinad olunan arxiv materiallarının mühüm hissəsi elmi dövriyyəyə ilk dəfə daxil edilir.

Açar sözlər: milli-mənəvi dəyərlər, bədii sənədlər, “Müsəlman məktəbinin təsisi haqqında” layihə, qız məktəbi, istibdad, milli birlik, ittihad.

ЗНАЧЕНИЕ ЛИЧНЫХ АРХИВОВ В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕОЛОГИИ

(По материалам Института Рукописей им. М. Физули)

Айтен ИМАНОВА

*Институт Рукописей имени Мухаммеда Физули
Национальной Академии наук Азербайджана,
старший научный сотрудник
E-mail: imanova_ayten@hotmail.com*

Дата поступления: 20.11.2025

Дата исправления: 12.01.2026

Дата утверждения к публикации: 15.04.2026

АННОТАЦИЯ

В статье исследуется влияние лакун в историографии на изучение процессов формирования и эволюции идей национального пробуждения. По нашему мнению, одной из причин существования этих пробелов является недостаточное обращение исследователей к источникам, в том числе к их неотъемлемой части — личным архивам, а также их ограниченное использование. Это обстоятельство имеет особую значимость при изучении истории национально-освободительного движения азербайджанского народа, утратившего политическую независимость с XIX века, поскольку оно позволяет избежать субъективности и обеспечить более глубокое и многоплановое исследование идей национального пробуждения, сформировавшихся во второй половине XIX — начале XX века.

Статья посвящена процессу национального пробуждения, возникшему в результате раздела азербайджанских земель между империями в XIX веке и последующей утраты политической независимости. В указанный период азербайджанский народ вел активную борьбу не только за политическую свободу, но и за сохранение языка, религии, культуры и исторической идентичности. В результате этой борьбы сформировались национальная идеология и национальное самосознание, а также расширилось просветительское движение.

Идеология рассматривается как исторический процесс, развивающийся от мифологического мышления до современного национального сознания. Особое внимание уделяется деятельности таких выдающихся представителей интеллигенции XIX — начала XX века, как Аббаскули ага Бакиханов, Мирза Фатали Ахундов, Гасан бек Зардаби, Джалил Мамедкулизаде и других, которые представлены как основные опоры национального пробуждения.

В статье также подчеркивается роль частных архивов. Хотя в течение последних 35 лет история азербайджанского национально-освободительного движения исследовалась с различных точек зрения, отсутствие систематического обращения исследователей к личным архивным материалам мыслителей XIX–XX веков и ведущих деятелей национального движения, хранящимся в Институте рукописей НАНА имени Мухаммеда Физули, обуславливает актуальность дальнейшего изучения данной проблемы. Значительная часть использованных архивных материалов впервые вводится в научный оборот.

Ключевые слова: национально-духовные ценности, художественные документы, проект «Об учреждении мусульманской школы», женская школа, угнетение, национальное единство, консолидация.

**THE IMPORTANCE OF PERSONAL ARCHIVES IN THE STUDY OF THE
HISTORY OF NATIONAL IDEOLOGY
(BASED ON MATERIALS FROM THE M. FIZULI INSTITUTE OF MANUSCRIPTS)**

Aytan IMANOVA

Senior Researcher,

*Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli
of the Azerbaijan National Academy of Sciences*

E-mail: imanova_ayten@hotmail.com

Date of submission: 20.11.2025

Date of revision: 12.01.2026

Date of acceptance for publication: 15.04.2026

ABSTRACT

The article examines the impact of historiographical gaps on the study of the formation and evolution of ideas related to national awakening. In our view, one of the primary causes of these gaps is the insufficient engagement of researchers with sources, particularly with their integral component—private archival materials—and their limited use in scholarly inquiry. This issue is especially significant for the study of the Azerbaijani national liberation movement, which emerged following the loss of political independence in the 19th century. Addressing this deficiency is essential to avoid subjectivity and to ensure a more comprehensive and multidimensional analysis of the ideas of national awakening formed in the second half of the 19th and early 20th centuries.

The article focuses on the process of national awakening that arose as a consequence of the division of Azerbaijani territories among imperial powers in the 19th century and the subsequent loss of political sovereignty. During this period, the Azerbaijani people engaged in a determined struggle not only for political freedom but also for the preservation of their language, religion, culture, and historical identity. As a result of this struggle, national ideology and national consciousness were formed, and the enlightenment movement expanded significantly.

Ideology is conceptualized as a historical process evolving from mythological thinking to modern national consciousness. Particular attention is given to the activities of prominent intellectual figures of the 19th and early 20th centuries, including Abbasgulu agha Bakikhanov, Mirza Fatali Akhundov, Hasan bey Zardabi, Jalil Mammadguluzadeh, and others, who are presented as the principal pillars of the national awakening.

The article also emphasizes the significance of private archival sources. Although the history of the Azerbaijani national liberation movement has been studied from various perspectives over the past 35 years, the lack of systematic reference to personal archival materials of 19th–20th century thinkers and leading figures of the national movement preserved at the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of ANAS renders further investigation of this issue highly relevant. A substantial portion of the archival materials cited in this study is introduced into scholarly circulation for the first time.

Keywords: *national and spiritual values, artistic documents, project "On the establishment of a Muslim school", girls' school, oppression, national unity, consolidation.*

Giriş

XIX əsrdə torpaqlarının işğalçı imperiyalar arasında bölüşdürülməsi ilə uzun zaman siyasi müstəqilliyini itirən Azərbaycan xalqı tarixin olduqca mürəkkəb və təzadlı illərinə qədəm qoymuş oldu. Həm quzeydə, həm də güneydə Azərbaycan xalqının üzləşdiyi ən böyük çətinlik tarixini, dilini, dinini, mədəniyyətini itirmək təhlükəsi ilə mübarizə etmək olmuşdur. Məhz bu mübarizə Azərbaycan milli ideologiyasını və milli şüurunu formalaşdırmışdır.

İdeologiya hər bir millətin mənəvi varlığının ilkin əlaməti kimi milli kimliyin əksi olan təfəkkürün, adət və inancların əsasında formalaşır. Ona görə də ideologiyanın təşəkkül tarixinin ilk dönməni insan cəmiyyətinin mifik təfəkkür dövrünə aid etmək olar. İdeologiyanın əsas xüsusiyyəti isə onun tarixiliyidir. Belə ki, ideologiya tarixin ən qədim dövrlərində meydana çıxaraq sonrakı tarixi təşəkkül prosesində inkişaf etmiş, xalqın və millətin tərəqqisinin gələcək istiqamətlərini, sonunda obyektiv məntiqi nəticə kimi qurulan dövlətlərin tarixi şəklinin və quruluşunun formalaşması üçün zəmin yaratmışdır. İdeologiya özü də cəmiyyətlə birgə və paralel olaraq təkmilləşir, zamanla ictimai-siyasi hadisələri yönəldən milli oyanış ideyaları, milli özünüdərk, milli birlik, demokratik dəyərlər, dünyəvilik, sosial gerçəklik, insan hüquqlarının realist dərk, azadfikirlik kimi başlıca inkişaf meylləri ilə şəxslənərək inkişaf etmişdir.

Milli oyanış ideyalarının təşəkkül tarixinin araşdırılması Azərbaycanın XIX əsrdə itirilmiş milli dövlətçiliyinin bərpası uğrunda milli-azadlıq hərəkatının tarixinin araşdırılması deməkdir. XX əsrin əvvəllərində milli-azadlıq hərəkatı Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması ilə başa çatdı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev xüsusi olaraq qeyd etmişdir: *“Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması mürəkkəb siyasi dövrdə cərəyan edən hadisələrin və Azərbaycan xalqının milli oyanışının məntiqi yekunu idi”*. *“Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti məhz dünyanın siyasi nizamının yenidən qurulduğu bir vaxtda, XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın yaşadığı parlaq mədəni yüksəliş mərhələsinin məntiqi yekunu kimi meydana çıxmışdır. XIX əsrin birinci yarısından etibarən maarifçilik ideyalarının yayılması ilə Azərbaycanda baş vermiş köklü ictimai-siyasi və mədəni dəyişikliklər yeni tipli teatrın, məktəbin və mətbuatın yaranmasını təmin etməklə milli özünüdərk gerçəkləşməsi üçün zəmin hazırladı. Abbasqulu ağa Bakıxanov və Mirzə Fətəli Axundzadə ilə başlayan bu yolu yeni tarixi mərhələdə Həsən bəy Zərdabi, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əli bəy Hüseynzadə və digər görkəmli şəxsiyyətlər davam etdirərək milli məfkurənin təşəkkülü və inkişafına mühüm təsir göstərirdilər”* (Əliyev, 2017).

Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini bərpa etmiş və 30 ildir ki, dünya birliyinin müstəqil üzvüdür. Müasir dünyada gedən qloballaşma prosesinə demək olar ki, bütün dövlətlərin və millətlərin cəlb olunması hər bir dövlətin əvvəlcə milliliyi, sonunda milli-siyasi mövcudluğunun məhvinə səbəb ola bilər. Belə ki, inkişaf etmiş dövlətlər sosial-siyasi hüquqlar sistemini və milli-mənəvi dəyərlərini multikultural dəyərlər kimi digər dövlətlərə qəbul etdirməyə çalışırlar. Bu gün beynəlxalq dünyada cərəyan edən hadisələrdən kənarda qalmamaqla siyasi müstəqilliyimizi və milli mənəviyyatımızı qorumaq, həm də müasir milli təfəkkürlü ziyalı xadimlərin yetişdirilməsi müasir dövrün vacib məsələləri sayılır. Bu baxımdan müasir milli-siyasi təfəkkürün və dövlətimizin təməli olan azərbaycançılıq ideologiyasının nəzəri sələfini, XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində təşəkkül tapan milli oyanış ideyalarının tarixinin dərinədən və müxtəlif aspektlərdən tədqiq etmək vacibdir.

XX əsrin son onilliyində Avrasiyada baş verən siyasi-coğrafi dəyişikliklər bu bölgənin tarixi-mədəni problemlərinin tədqiqini yenidən aktuallaşdırmışdır. İki əsr ərzində iki dəfə eyni dövlət tərəfindən işğal olunan Azərbaycan tarixində tədqiqatı yasaqlandığı üçün açıqlanmamış mövzular mövcuddur. Şərqi siyasi-mədəni tarixində bir çox başlanğıca imza atan (ilk komediya janrlı əsərlər və ilk operanın yaranması, ilk qadın bəstəkarın yaradıcılığı, ən başlıcası isə ilk parlamentli demokratik dövlətin, Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulması) Azərbaycan xalqının etnik mənşəyi problemi, bu ərazinin tam siyasi coğrafiyası, dövlətçiliyin xronoloji çərçivəsi, qədim epik əsərlərin tarixi aspektdən araşdırılması, milli-azadlıq hərəkatı tarixi məhz bu qəbildəndir. Son 35 il ərzində Azərbaycan milli-azadlıq hərəkatı tarixi müxtəlif aspektlərdən araşdırılsa da, milli oyanış ideyalarının təşəkkül tarixi

ayrıca tədqiqat mövzusu kimi qoyulmamış və ən başlıcası isə, Azərbaycan milli-azadlıq hərəkatını araşdıran tədqiqatçılar tərəfindən XIX-XX əsr Azərbaycan ictimai və siyasi fikir tarixində mühüm rol oynayan mütəfəkkirlərin, milli-azadlıq hərəkatının aparıcı qüvvələrinin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunan şəxsi arxiv materiallarına istinad edilməmişdir.

Şəxsi arxivlər və onların özəllikləri

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda XIX-XX əsrlərdə yaşayıb yaratmış, milli oyanış ideyalarının yaranması və təşəkkülündə bilavasitə iştirak edən görkəmli mədəniyyət xadimlərimizin, mütəfəkkir və maarifçilərimizin şəxsi arxivləri qorunur.

Bütövlükdə Əlyazmalar İnstitutunun Şəxsi arxivlər fondunda XIX-XX əsrin 32 görkəmli mütəfəkkirinin şəxsi arxivləri aşağıdakı qaydada sistemləşdirilərək qorunur: 1 saylı fond da Abbasqulu ağa Bakıxanovun (1794-1847) 56 saxlama vahidi altında ilk və son tarixləri 1829-1845-ci illəri əhatə edən şəxsi arxiv materialları; 2 saylı fond da Mirzə Fətəli Axundovun (1812-1878) 838 saxlama vahidi həcmində 1835-1935-ci; 3 saylı fond da Həsən bəy Zərdabinin (1837-1907) 166 saxlama vahidində 1826-1908-ci; 4 saylı fond da Nəcəf bəy Vəzirovun (1854-1926) 83 saxlama vahidi həcmində 1854-1929-cu; 5 saylı fond da Seyid Əzim Şirvaninin (1835-1882) 80 saxlama vahidində 1857-1937-ci; 6 saylı fond da Cəlil Məmmədquluzadənin (1866-1932) 595 saxlama vahidi altında 1889-1967-ci; 7 saylı fond da Məhəmməd Tağı Sıdqi nin (1854-1904) 251 saxlama vahidi altında 1885-1926-cı; 8 saylı fond da Rəşid bəy Əfəndizadənin (1863-1942) 132 saxlama vahidində 1903-1941-ci; 9 saylı fond da Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin (1870-1933) 211 saxlama vahidi altında 1891-1939-cu; 10 saylı fond da Süleyman Sani Axundovun (1875-1939) 205 saxlama vahidi ilə 1894-1937-ci; 11 saylı fond Əli Nəzminin (1882-1946) 109 saxlama vahidində 1902-1946-cı; 12 saylı fond da Azər Buzovnalının (İmamverdiyev) (1870-1951) 123 saxlama vahidi həcmində 1842-1951-ci; 13 saylı fond da Mirzə Rəhim Fənanın (1848-1931) 62 saxlama vahidi altında 1864-1930-cu; 14 saylı fond da Məmməd Səid Ordubadinin (1872-1950) 1091 saxlama vahidində 1875-1950-ci; 15 saylı fond da Hüseynqulu Sarabskinin (1879-1945) 392 saxlama vahidi altında 1853-1975-ci; 16 saylı fond da Cəfər Cabbarlının (1899-1934) 760 saxlama vahidi həcmində 1899-1941-ci; 17 saylı fond da Üzeyir Hacıbəyovun (1885-1948) 940 saxlama vahidi altında 1871-1948-ci; 18 saylı fond da Nəriman Nərimanovun (1870-1925) 283 saxlama vahidi altında 1896-1953-cü; 19 saylı fond da Firudin bəy Köçərlinin (Əhmədov) (1863-1920) 265 saxlama vahidində 1893-1951-ci; 20 saylı fond da Məhəmməd Əli Sıdqi nin (1888-1956) 265 saxlama vahidində 1893-1951-ci; 21 saylı fond da Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin (1887-1942) 900 saxlama vahidi altında 1827-1943-cü; 22 saylı fond da Əzim Əzimzadənin (1880-1943) 40 saxlama vahidi həcmində 1909-1959-cu; 23 saylı fond da Əliabbas Müznibin (1883-1938) 387 saxlama vahidində 1890-1948-ci; 24 saylı fond da Salman Mümtazın (1884-1941) 689 saxlama vahidi altında 1856-1934-cu; 25 saylı fond da Müslüm Maqomayevin (1885-1937) 188 saxlama vahidində 1901-1984-cü; 26 saylı fond da Ömər Faiq Nəmanzadənin (1872-1937) 20 saxlama vahidi həcmində 1878-1936-cı; 27 saylı fond da Səməd Vurğunun (1906-1956) 1624 saxlama vahidi altında 1870-1972-ci; 28 saylı fond da Qəmər bəyim Şeydanın (1881-1933) 40 saxlama vahidində 1918-2000-ci; 29 saylı fond da Zülfüqar Hacıbəyovun (1884-1950) 118 saxlama vahidi həcmində 1899-1949-cu; 30 saylı fond da Seyid Hüseynin (1887-1937) 13 saxlama vahidində 1912-1935-ci; 31 saylı fond da Qulam Məmmədlinin (1897-1994) 38 saxlama vahidində 1934-1973-cü; 32 saylı fond da Əbülqasım Hüseynzadənin (1890-1988) 98 saxlama vahidində 1910-1985-ci illəri əhatə edən şəxsi arxiv materialları. M.F.Axundovun şəxsi fondunda oğlu Rəşid bəy Axundova, C.Məmmədquluzadənin arxivində xanımı Həmidə xanım Məmmədquluzadəyə, N.Nərimanovun arxivində xanımı Gülsüm xanım Nərimanovaya məxsus materiallar cəmlənmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, şəxsi arxiv materialları üzərində bir neçə istiqamətdə tədqiqat və tərtib-təbliğ işləri aparılmış, onlar zaman-zaman nəşr edilmişdir. Demək olar ki, hər bir şəxsi arxivin materialları əsasında kataloq tipli təsviri kitablar hazırlanmışdır. Təsvir kitablarında hər bir material ayrı-ayrılıqda incələnərək texniki xüsusiyyətləri və məzmunu ilə oxucuların diqqətinə çatdırılmışdır.

Şəxsi arxivlərin Azərbaycan tarixçiliyi ilə bağlı materialları şərti olaraq, növbəti qaydada qruplaşdırıla bilər: Azərbaycanın siyasi-ictimai tarixi və mədəniyyət tarixi problemlərini əks etdirən materiallar. Hər iki qrup üzrə materialları isə xronoloji baxımdan iki dövrə ayırmaq olar: 1. Qədim dövrlərdən XX əsrin 20-ci illərinə kimi; 2. Sovet dönməni əhatə edən sənədlər.

Əlyazmalar İnstitutundakı şəxsi arxivlərin özəlliyi ondadır ki, burada artıq dəfələrlə nəşr olunmuş və müxtəlif aspektlərdən tədqiqatə cəlb olunmuş əsərlərlə yanaşı müəyyən səbəblərdən hələ işıq üzü görməyən materiallar, ictimaiyyətə artıq tanış olan əsərlərin müxtəlif əlyazma nüsxələri, məktublar, təliqələr, ərizələr və s. toplanmışdır. Bunların əsasında baş verən hadisələrə ədəbi mühitin münasibəti haqqında olduğu kimi, ədəbi mühitin tarixi hadisələrə təsiri və yanaşması haqqında da fikir yürütmək mümkündür. Buna görə də şəxsi arxivləri müxtəlif elm sahələrinin əvəzsiz qaynaqları kimi qiymətləndirmək olar. Şəxsi arxiv materialları (ədəbi əsərlərin müxtəlif əlyazmaları, şəxsi sənədlər, ictimai fəaliyyəti əks etdirən materiallar, şəxsi arxiv sahiblərinin yazdıqları və onlara yazılan məktublar, xatirələr, şəkillər, qeydlər və s.) ziyalılarımızın dövrün ictimai-siyasi mühiti, milli-siyasi ideologiyayı formalaşdıran din, dil və etnik mənşə kimi amillərə münasibəti aydınlaşdırmağa imkan verirlər.

Şəxsi arxivlər əhatə etdiyi xronoloji çərçivədə cəmiyyətin ədəbi-mədəni və ictimai-siyasi təfəkkürünü əks etdirən qiymətli qaynaqlardır. Təəssüf ki, bu görkəmli şəxsiyyətlərin şəxsi arxivləri bütünlüklə Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsinə daxil olmamışdır. Bəzi materiallar ziyalıların ailələri tərəfindən konyukturanın təqibləri üzündən məxfi saxlanılmışdır. Adları qeyd edilən ziyalıların əksəriyyəti sovet hakimiyyətinin ilk günlərindən siyasi təqiblərə məruz qalmış, həbs olunmuş, bəzilərinin isə həyatına son qoyulmuşdur. Repressiyaya uğrayan və ya 1920-ci ilin aprel işğalı zamanı həyatını itirən bəzi mütəfəkkirlərimizin sənədlərinin çoxu məhv edilmişdir. Belə ziyalılarımızdan F.Köçərli, Y.V.Çəmənzəminli, S.Mümtaz, Ö.F.Nəmanzadə və S.Hüseynin adlarını çəkə bilərik. Belə ki, Azərbaycanın görkəmli maarifçisi F.Köçərlinin arxivindən: A.O.Çernyayevskinin 24 məktubu, N.Nərimanovun 2, C.Məmmədquluzadənin 22, A.Səhhətin tərcümeyi-halı və 27 məktubu, M.Ə.Sabirin 3 məktubu, İ.Qaspirinskinin 11 məktubu, onlarla digər görkəmli ziyalılarımızın məktubları, Azərbaycan şairlərinin həyat və yaradıcılığı, şeirləri, nağıl və dastanları, etnoqrafiya və folklor nümunələri, ümumilikdə 500-dən artıq materialın hamısı məhv edilmişdir (Əlioğlu, 2005).

Bəzi ədəbi-mədəni xadimlərimiz isə iki dövr ayrıcında yaşadıqlarından, yaradıcılıq və fəaliyyətlərini sovet dönməsində davam etdirməli olduqlarından arxiv materiallarının bir hissəsi Dövlət arxivlərində məxfi olaraq saxlanılmış, bir hissəsi isə ailələri tərəfindən məhv edilmiş və ya gizlədilmişdir. Buna baxmayaraq, əlimizdə olan materiallar belə həmin dövrün ictimai-siyasi mənzərəsi haqqında tam təsəvvür yaratmağa imkan verir. Əksər hissəsi əlyazma nüsxələri olan materiallar əsasında həm eyni zamanda həm regional, həm də beynəlxalq siyasi hadisələrin milli təfəkkürə təsiri və yaratdığı dəyişiklikləri müşahidə etmək mümkündür.

Əlyazmalar elmin istənilən sahəsi üzrə ilkin qaynaq olaraq qiymətləndirən Paşa Kərimov bu haqda yazırdı: *“Əlyazmalar dünya əhəmiyyətli qiymətli xəzinədir. Onlar olmadan nə ədəbiyyatı, nə tarixi, xüsusilə də elmin tarixini öyrənmək mümkün deyil”* (Понарина, 2018). İctimai-mədəni və siyasi düşüncə tarixinin araşdırılmasında onların müstəsna önəmi vardır. Belə ki, Şəxsi arxivlərdə yalnız sahibinə deyil, başqa bir ziyalıya məxsus və elmi dövriyyəyə cəlb olunmayan materiallara da rast gəlinir. Uzun zaman Azərbaycanda qədim və orta əsrlərin əlyazmaları müxtəlif şəxslər tərəfindən və pərakəndə halda toplanmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, son dövrə qədər milli-azadlıq hərəkatının görkəmli nümayəndələrinin, mühacir ziyalılarımızın indiyə qədər işıq üzü görməyən xatirələri, məqalələri nəşr edilərək elmi dövriyyəyə daxil edilir (Məmmədzadə, 2023: Rüstəmli (tərt.et), 2018). Bundan əlavə, Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun həm Şəxsi arxivlər, həm də ümumi xəzinəsindən yeni tapıntılar üzə çıxarılmaktadır. Belə ki, Əlyazmalar İnstitutunun ümumi xəzinəsində qorunan N.Yusifbəylinin “Təslim” hekayəsi onun ədəbi yaradıcılığının yeganə tam nüsxəsidir (Kərimov, 2018). Ə.Haqverdiyevin şəxsi arxivindən elmi dövriyyəyə yeni daxil edilən materiallar ədəbi-mədəni mühitin tarixini araşdırmaq üçün qiymətli qaynaqlardır (Səmədova, Bağirova (tərt.et), 2020). Fərqli

baxış və yanaşmaları nəzərə alarsaq, yenilənən elmi ədəbiyyat və yeni qaynaqlar əsasında milli oyanış ideyalarının tarixinin araşdırılması aktualıq kəsb edir.

Şəxsi arxivlərin tarixi tədqiqatlara cəlb edilməsinin zəruriliyi

Azərbaycan milli şüurunun formalaşmasına tarixçiliyimizin üzləşdiyi bir sıra boşluqlar, yanlışlıqlar da öz təsirini göstərmişdir. Azərbaycan tarixinə baxışın təkmilləşdirilməsi, müstəqillik dönməsinin konsepsiyasının tam işlənməsi və bir sıra tarixi problemlərə ortaq türk tarixi prizmasından yanaşmaq üçün bu yanlışlıqlar və təhrif olunmuş məqamlar aradan qaldırılmalıdır. Bu problem birbaşa müasir dövrümüzə bağlıdır. Uzun müddət milli ideologiyamızın konsepsiya şəklində formalaşdıran tariximiz, mədəniyyətimiz və milli-mənəvi dəyərlərimiz digər ideologiyaların təxribatına məruz qalmışdır. İlham Əliyev haqlı olaraq vurğulamışdır: *“Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinə dair sanballı əsərlər, hətta ikicildlik ensiklopediya nəşr edilsə də, tariximizin bu mərhələsi ilə bağlı çox sayda sənədlər hələ xarici ölkələrin qapalı arxivlərində saxlanılır və öz tədqiqatçıları gözəldir”* (Əliyev, 2008). Ona görə də tarix elmi və tarixşünaslıq (tarixçilik) müasir dövrümüzə artıq yalnız keçmişdə baş verən hadisələrin xronoloji ardıcılığını və təsvirini ictimaiyyətə çatdırmaqla kifayətlənməməli, həm də müvafiq hadisələri təhlil etməklə onların ictimai quruluş təsirini, onda yaratdığı dəyişiklikləri, ən başlıcası isə, gələcək üçün düzgün nəticələr çıxarmağı bacarmalıdır. Keçmişlə müasirlik arasında milli irsi çuğlaşdıran tarix elmi, artıq nəinki ictimai-hümanitar, həm də siyasi bir elm sahəsi olaraq, baş verən hadisələri həm mədəni, həm ictimai, həm də siyasi kontekstlərdən qiymətləndirməlidir. Bu baxımdan araşdırmaçılar müəyyən dövrə aid mövcud bütün qaynaqları dərinlən təhlil etməli, onlarda yer alan faktların siyasi tarixi gedişata siyasi-ideoloji və ictimai-mədəni təsirlərini də nəzərə almalıdır.

Qaynaqlar isə ictimai-iqtisadi formasıyların inkişaf dinamikasına uyğun olaraq, şifahi ədəbi nümunələrdən başlayaraq yazılı sənədli materiallara qədər təkamül yolunu keçmişdir. Ədəbi əsərlərin tarixi materiallar əsasında yazılması artıq sınaqdan keçmiş və məlum elmi təcrübədir. Dünya tarixşünaslığında folklor nümunələri də daxil olmaqla, yazılı istər sənədli, istər bədii materiallar əsasında tarixin araşdırılması mikro tarix metodu adlanır. Məhz arxiv sənədləri əsasında tarixçilik “böyük tarix” anlayışına qarşı daha əvvəl nəzərə alınmayan kiçik miqyaslı faktları da ön plana çıxarır. Bu metod çox zaman adi və ya “kənar” qaynaq kimi qələmə verilən arxiv sənədləri, fərdi gündəliklər, məktublar, məhkəmə sənədləri, şəkillər və digər qeyri-rəsmi sənədlərdən istifadə etməyə üstünlük verir. Əslində bu qaynaqlar tarixçilərə toplumun yaşadığı tarixi təcrübəni daha yaxşı anlamağa və işıqlandırmaya kömək edir. Belə ki, tarixi qeydlərin və rəsmi qaynaqların məhdud olduğu məqamlarda bu metod daha etibarlı yanaşma sayıla bilər, daha subyektiv və fərdi yanaşmaları da nəzərə almış olar. Fikrimizcə, tarix elmi yalnız böyük hadisələr və məşhur şəxsiyyətlərin fəaliyyətinin təhlili ilə məhdudlaşmır. Əksinə, hər bir fərdin və ya kiçik qrupun tarixdəki rolu nəzərə alınmaqla tarixi nəzəriyyələri və ümumi təhlilləri daha dərin və geniş bir tarixi miqyasda təqdim etmək mümkündür. Bu yanaşma siyasi-ictimai tarixə dair tədqiqatlarda toplumun müxtəlif qruplarının fəaliyyətinə də əsaslanaraq iri miqyaslı tarixi proseslərin kiçik məqamlarını belə geniş anlamağa imkan verir. Tarixin və tarixçiliyin ən böyük bəlası obyektiv faktları subyektiv şərh etməkdir. Açıq-aşkar olan faktları görməzdən gələrək, eyni ilə sovet tarixçiliyində olduğu kimi ayrı-ayrı tədqiqatçıların şəxsi və subyektiv fikir və şərtlərini ictimaiyyətə təlqin etmək, elmi yanlışları daha da artırmaqla bilər. Belə ki, görkəmli dramaturq M.F.Axundovun ateist deyil, məhz islam dini əleyhinə olan fikirləri şəxsi arxiv sənədləri və yaradıcılığında tam əskini tapmışdır. Bunu olduğu kimi qəbul etmək və obyektiv yanaşmaq, görkəmli mütəfəkkirin Azərbaycan ədəbi-mədəni tarixində xidmətlərinin heçə sayılması demək deyildir. İslama münasibəti görkəmli mütəfəkkirin şəxsi fikirləri idi və hər bir insanın fikirləri və yanaşmasına hörmət edilməlidir. Belə ki, materialist fəlsəfənin bütün nümayəndələri müqəddəs varlığın mövcudluğunu şübhə altına aldıklarına rəğmən, onların adı dünya fəlsəfə tarixindən silinməmişdir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan tarixçiliyində Sovet dövrü ideoloji təfəkkürün və milli tarix anlayışının formalaşmasına əhəmiyyətli təsir etmişdir. Sovet konyukturasının təsirinin ən mühüm

amili tarixin mərkəzləşdirilmiş yanaşma ilə yazılması, sinfi mübarizə və sosializm quruluşu prinsiplərinin üstünlük təşkil edilməsidir. 1991-ci ildən sonra isə tarix elmində milli kimliyin, dövlətçilik ənənələrinin və mədəni irsin tədqiqatı üzrə elmi araşdırmaların aparılmasına imkan yaranmışdır. Bu isə tarixi qaynaqların ən mühüm hissəsi olan arxiv araşdırmalarının genişlənməsinə, Azərbaycan tarixçiliyində daha obyektiv yanaşmaların formalaşmasına, milli tariximiz yazılarkən tarixi hadisələrin yalnız siyasi və hərbi deyil, həm də sosial, iqtisadi və mədəni aspektlərdən də araşdırılmasına imkan yaratmışdır. Nəticə etibarilə tarixi proseslərin müxtəlif məqamlarının daha geniş mənzərəsi yaranır, müxtəlif şəxsiyyətlərin fərdi dünyagörüşü və fikirlərinin bu proseslərə mühüm təsiri olduğu anlaşılar. Bütün bu sadalananlar şəxsi arxivlərin elmi tədqiqata cəlb edilməsinin zəruriliyini bir daha sübut edir.

Şəxsi arxiv materiallarında milli hərəkatın müxtəlif tarixi dövrlərinin əksi

Azərbaycan milli hərəkatının inkişaf tarixi araşdırılması ziyalıların ədəbi-mədəni irsini tədqiqata cəlb etmədən mümkün deyil. Çünki həm fikir, həm də siyasi tarixdəki yeniliklərin memarları, ilk siyasi partiya və dərnəkləri, xeyriyyə cəmiyyətlərini yaradan, irtica illərində zülmə qarşı çıxış edən yenə də ziyalılar olmuşlar. Buna görə də ədəbiyyatşünas alim Yaşar Qarayev haqlı olaraq hesab edir ki, *Azərbaycan ziyalılarının ədəbi-bədii yaradıcılığında əks olunan ictimai fikir həmin dövrün bədii sənədləri sayılmalıdır* (Saləddin (tərt. et.), 2005: s. 6).

Son dövr araşdırmalarının nəticəsi olaraq, Azərbaycanda milli ideyaların formalaşmasının ilkin dövrü kimi XIX əsrin son rübü, Azərbaycan dilində dövrü mətbuatın əsasının qoyulması, “Əkinçi” qəzetinin nəşr olunması ilə isə milli hərəkatın ilk dövrünün başlanması qəbul edilir. Lakin milli oyanış ideyalarının formalaşması xalqın, millətin hər bir fərdinin etnik kimliyi barədə özünə sual verməsindən, özünü tanımasından, tarixi keçmişini bilməsi və tədqiq etməsi ilə, tarixini öyrənməsi ilə başladığını nəzərə alarsaq, Azərbaycanda milli oyanış ideyalarının formalaşmasını və milli azadlıq hərəkatının başlanmasını 1875-ci ildən önə çəkməliyik. Belə ki, “Əkinçi”dən 35 il öncə Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsəri (1841) Azərbaycan tarixşünaslığının əsasını qoymuş oldu. Bunun ardınca Mirzə Fətəli Axundovun fanatizm, nadanlıq və qəfləti tənqidi ilə mədəni tərəqqiyə xidmət edən komediyaları (1850-1855), Seyid Əzim Şirvanının ana dilli yeni üsullu “Məclis” məktəbi (1870), Həsən bəy Zərdabi və Nəcəf bəy Vəzirovun yaratdıqları ilk milli teatr (1873) milli oyanışın ilk çağırışları idi. “Əkinçi” isə artıq başlamış mücadilənin ilk bəhrəsi və rəsmi qələbəsi idi. Fikrimizcə, bütün bunlara əsasən milli hərəkatın başlanğıcı olaraq elə Rusiya işğalının ilk illərini qəbul etmək mümkündür. Belə ki, *“XIX əsrin ibtidasında rus istilasına məruz qalan Azərbaycanda 1879-1830-cu sənələrinə qədər davam edən müqavimət və siyasi mücadilə XIX əsrin ilk yarısından sonra hərsi bir mücadilə, milli-mədəni bir müqavimət və iqtisadi bir rəqabət şəklini almışdı”* (Məmmədzadə, 2023: 419). Tarixçi S.Əliyarlının fikrincə isə, təəssüflər olsun ki, *XX əsr Azərbaycan tarixşünaslığında Rusiya qoşunlarına qarşı xalqın dirəniş hərəkatı bir konsepsiya kimi rədd edilmişdir* (Əliyərli, 2012: s. 96).

Bildiyimiz kimi, XIX əsrin sonlarında Rusiyada yaşayan müsəlman türklər arasında maarif və mədəniyyət sahəsində yaranan yeniləşmə hərəkatı cəddiçilik adını almışdır. Tarixi ədəbiyyatda “cədid” kəlməsinin ilk dəfə tarixi və siyasi ədəbiyyata 1899-cu ildə İsmayıl bəy Qasıralının Krimdə təsis etdiyi Üsul-i Cədid məktəbləri ilə daxil olduğu iddia olunur. Rusiya imperiyası tərkibinə daxil edilən türk xalqlarının yeni üsula malik ilk təhsil ocağı 1870-ci ildə Azərbaycanın Şamaxı şəhərində Seyid Əzim Şirvani tərəfindən təsis edilmişdir. S.Ə.Şirvani H.Zərdabiyə yazdığı bir məktubunda oğlunun rus dilindən ikrah duyduğunu və Mir Cəfərin öz türk lisanında oxumağın daha asan olduğunu bildirdiyini yazırdı (Şirvani, 1876: v.1). Bunun ardınca 1892-ci ildə Ordubadda və 1894-cü ildə Naxçıvanda Məhəmməd Tağı Sidqi, 1895-ci ildə Şuşada Mir Möhsün Nəvvab, 1896-cı ildə isə Lənkəranda Mirzə İsmayıl Qasır tərəfindən açılmışdır. Fikrimizcə, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərinə qədər yenilənmə hərəkatı hələ tam təşkilatlanmamış və çox zaman fərdi xarakter daşıdımışdır və *“cəddiçilər arasında bütün Rusiya türklərini əhatə edəcək miqyasda bir proqram halında inkişaf etdirən İsmayıl bəy Qasıralı olmuşdur. O, coğrafi uzaqlıqları, ləhcə və məzhəb*

fərqlərini, regionolizm və qəbiləçiliyi nəzərə almadan “Tərcüman” qəzetinin baş şüarı olaraq “Dildə, fikirdə, əməldə birlik” düsturu ilə Rusiya türklərini tam bir birliyə dəvət etmişdir” (Hablemitoğlu, 1997: s. 23).

Bu baxımdan A.Bakıxanovun şəxsi arxiv materialları arasında yeni məktəb layihəsi xüsusi maraq doğurur. A.Bakıxanovun məktəb layihəsini yeni üsullu məktəblərin təsisı yolunda ilk addım saymaq olar. Yəqin ki, bu layihə təsdiq olunmadığı üçün tədqiqatlara cəlb olunmamışdır. Tədqiqatçılardan yalnız H.Əhmədov A.Bakıxanovun tərtib etdiyi məktəb layihəsinin eyni adlı tədris ocaqlarının təşkilinə təsirinin olduğunu qeyd etmiş (Əhmədov, 2001: s. 88), İ.Vəzirova isə Bakıxanovun məktəb layihəsi haqqında məlumat verərək bildirmişdir ki, *“yeni siyasi mühütün tələblərinə uyğun sivil məktəblər və yeni tipli dərslilər hazırlamaq niyyəti ilə A.Bakıxanov maarifçilik işinin təməlini qoyur”*. Bu məqsədlə A.Bakıxanov *“20 fevral 1832-ci ildə “Müsəlman məktəbinin təsisı haqqında layihə” hazırlayır”* (Vəzirova, 2015: s. 315-316). B.Əziz ilk məktəb layihəsinin A.Bakıxanov tərəfindən irəli sürüldüyünü qeyd etsə də, onun tarixi əhəmiyyəti haqqında fikrini bildirməmişdir (Əziz, 2020: s. 68-69).

Bakıxanovun məktəb layihəsinin qəbul edilməməsinə baxmayaraq, 1845-ci il avqust ayının 3-də Qafqaz canışını Vorontsovun dəftərxana rəisi Safonovun A.Bakıxanova göndərdiyi 31 iyul 1845-ci il tarixli 1160 saylı məktubunda *“bu sahə haqqında təcrübə və geniş biliklərə malik olduğu üçün”* *“Tiflisdə şiə məzhəbindən olan müsəlman uşaqları üçün ilk məktəbin təsis edilməsi”* layihəsinin *“ətraflı olaraq incələyib öz fikrini bildirməsini”* üçün ona göndərilidiyini bildirmişdir (Ениколопов, 1949). Hər iki layihə incələndikdə aydın olur ki, ikinci layihə cüzi dəyişikliklərlə birincinin eynidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda ilk yeni üsullu məktəbin yaranma tarixi və harada açılması ilə bağlı mənbələrdə müxtəlif məlumatlarla üzləşirik. Belə ki, Ö.F.Nemanzadə xatirələrində yazırdı: *“1894-1896-cı illərdə fəaliyyət göstərən Şəki Maarif cəmiyyəti Qafqazda ilk dəfə olaraq üsuli-cədid üzrə türk, nizamlı bir məktəb açdı... Bütün Qafqazda birinci dəfə olaraq açılan bu dürlü, nizamlı milli bir məktəb Şəki ziyalıları üçün bir fəxr ola gərək. Çünki böglə milli bir türk məktəbi hökumətin yürütdüyü politikaya təmənilə zidd idi”* (Nemanzadə: v. 45-46). Ö.F.Nemanzadə qeyd edirdi ki, yeni məktəbin açılmasına rəsmi icazə alınması üçün Şəki ziyalıların tərtib etdiyi dərş proqramında *“dini dərslərin çoxluğu, hələ bu rus dilinin bulunması, hökumətə verilən proqramda tarix dərşinin olmaması hökuməti bir o qədər şübhələndirməmişdi”* (Nemanzadə: v. 51).

Bu faktlar ümumiyyətlə türk xalqları tarixində üsulu cədid məktəblərinin tarixinin yenidən araşdırılmasını zəruri olduğunu göstərir. Tədqiqatçı S.Süleymanova haqlı olaraq yazır ki, *“İ.Qaspiralı “Tərcüman”ın 1901-ci il 40-cı sayına əlavədə nəşr etdirdiyi “Məbadi-Təməddün İslamiyün Rus” (Rusiya Məhəmmədilərini mədəni başlanğıcı) məqaləsində fəxrlə bildirir ki, Rusiyanın olduqca geridə qalmış müsəlman təbəələri arasında mənəvi intibah nəzərə çarpır... elə buradaca yeni təhsil üsulu – üsuli-cədidən, onun üstün cəhətlərindən söhbət açan müəllif, ilk dəfə belə məktəblərin 1884-cü ildə Bağçasarayda fəaliyyətə başladığını göstərir. Halbuki, belə məktəblər Azərbaycanda xeyli əvvəl açılmışdı”* (Həbibbəyli, Seyidbəyli (red.), 2019: s. 258).

H.Zərdəbiyə yazılmış bir məktubun müəllifi qeyri-millətlərin mütaliə və elmə olan həvəsləri haqqında nümunələr gətirir və qeyd edirdi ki, bütün elmlərin qapısının Şərqdən açılmasına rəğmən bu gün Şərqin bu qədər geri qalmasının səbəbi xalqın mütaliə etməməsindədir: *“... bu günlərdə Peterburqdan gələn bir qazeti oxudum, imperator əzimə pişnəhad olan bir... təğrirə görə gərək bu 1876 sənənin sentyabrın əvvəlində Şərq elmlərinə və dillərinə və tarixlərinə səvadları olanlar Peterburqda bir məclis edib Sibir və Tatarıstan və Qafqaz və Mavərayi-Qafqaz və Çin və Yapon və Hindistan və İran və Türkiistan və Ərəbistan üstündə mərəkalər etsinlər. Hər adəm öz elmini və öz hünər və qabiliyyətini ustadlar yanında göstərib dövlətdən böyük ənam ala bilər... türki və farsı və ərəbi dilləri və elmləri və tarixləri üçün bir söz yoxdur. Aya bizim elm sahibi mirzələrdən neçə neçəsi gedüb Peterburqda və ya Moskovada və Kazanda bir müddət də rus dilinə təməm aşına olandan sonra Şərq, yəni farsı və türki və ərəbi dillərinə və elmlərinə professor, yəni böyük ola bilər idi, əmma edən yox, nə fayda...”* (Apraham: v.1) Təəssüf ki, bu həqiqətləri qeyd edən ziyalılar, cəmiyyətdə geriliyi doğuran siyasi səbəbləri açıqlamaqda aciz idilər. Əhalisinin əksəriyyətinin türk-

müsəlmanlardan ibarət olmasına rəğmən, Qafqazda qeyri-millətlərin mədəni tərəqqisi üçün hakimiyyət dairələri tərəfindən lazımı şərait yaradılır, bununla bağlı bütün müraciətlər müsbət cavablandırılırdı. Belə ki, hələ 1859-cu ildə Şuşada yaşayan ermənilər ictimai qiraətxana açmaq haqqında müraciətdə xüsusi olaraq vurğulayırdılar: *“Qiraətxananın açılması erməni və rus dillərində həm tarixi, həm də başqa müasir ədəbi kitablarla, xaricdə nəşr olunan qəzet və jurnallar, məşhur ədiblərin müxtəlif əsərləri ilə tanış olmaq üçün lazımdır”* (Зардаби, 1901).

Görkəmli maarifçi və pedaqoq M.T.Sidqinin şəxsi arxivi demək olar ki, tədqiqata cəlb olunmamışdır. M.T.Sidqinin şəxsi arxivindəki materiallarda onun ana dili, mətbuat, milli birliklə bağlı qiymətli fikirləri ilə tanış oluruq. M.T.Sidqi S.M.Qənizadə ilə “Şərqi-rus” qəzeti haqqında yazışmasından sonra mətbuat haqqında fikirlərini qələmə almışdır. Sidqi bu yazısında dünya dillərində nəşr edilən müxtəlif qəzetlər, təkcə Avropa deyil, həm də Şərq ölkələrinin məcmuələrində dərc olunan maraqlı məqalələr haqqında geniş və hərtərəfli məlumat vermişdir. M.T.Sidqi toplumun müxtəlif təbəqələrinin, hətta bəzi maarifpərvər ziyalıların da qəzetə laqeyd münasibətinə cəmiyyətin təəssüf edir və bildirirdi ki, xalqı indiyə kimi istifadə etdiyi Şərq dillərindən dərhal və birdəfəlik imtina etməyə təşviq məqsəduyğun deyil. M.T.Sidqi bu yazısında “türk oğlu türk”, “öz türki dilimizdə” ifadələrinə müraciət edərək yazırdı: *“Və əgər olursa da türki dilimiz ilə bir lisan-lətafət asan və ---- lisemdir ki, abadi-əcdadımızdan gəlib bizlərə yetişənədək hər əsrin təğzasınca və hər qitə əhalisinin istilahınca münasib libas ilə züylənibdir”* (Sidqi: v.5). Fikrimizcə, dövrü nəzərə alarsaq, Sidqi haqlı idi. Belə ki, ana dilində mətbu orqanların nəşrinə və normal fəaliyyətinə imkan verilmədiyindən uzun illər “Fars Gülistanından güllər yığıb və ərəb Bustanından sünbüllər” əldə edən bir xalq Şərq dillərində nəşr olunan mətbuatı mütləq edə bilirdi. Uzun sürən tarixi bir dönmədən sonra xalqın dərhal yalnız Avropa dillərində və ya rusca mütləq etməsi imkan xaricində idi. Zaman sübut etdi ki, həqiqətən də bütün keçid prosesləri təbii yolla inkişaf edərsə, daha arzuolunan nəticələr əldə etmək mümkündür. M.T.Sidqinin fikrincə, məhz bu amilə dayanaraq, Şərq dillərindən dərhal imtina etmək düzgün deyildi.

M.T.Sidqi rus dilində olan qəzetlərin də Azərbaycan xalqı və cəmiyyətin rifahı yolunda xidmətlərini inkar etmirdi: *“Nəçə illərdir ki, Kaspi qəzetəsi... rus lisanında olduğu üçün müsəlman aləminə bir para xoş nəzərilə baxmayanlara və müsəlmanlar əleyhində bəzi şübhə əfza töhmətəngiz yazılan yalan xəbərlərə dövlət dili ilə cavab verib, biz Qafqaz müsəlmanlarının dövlətə və vətənə olan hüsn-i-sədaqətimizi isbat edib, hökumət nəzərinə yetiribsen”* (Sidqi: v.3).

Dövrü mətbuatın cəmiyyət həyatında tutduğu yeri açıqlayan M.T.Sidqinin fikirləri təmamilə H.Zərdabinin fikirləri ilə eyni idi. M.Sidqi mətbuatın cəmiyyət həyatında tutduğu yeri olduqca yüksək qiymətləndirirdi: *“Qəzetənin mühəssənəti və əhəmiyyəti çox çoxdur... Cəridə bir müəllimi-səyyar və bir müsafiri təyyardır ki, hər məkanda və hər loğmədə olan üləmanın elmini, obanın ədəbiyyatını şüəranın əşarını, nətəyic və əfkarını keçmiş millətlərin və dövlətlərin inqiraz və istiqlalını zəhmət və ücrətsiz sənə təlim edir... Cəridə bir ədibi-süxənsənc və ustadi-sinəgəncdir ki, kitabxaneyi-dünyadan əhvali-aləmə dair təşkil edib və ülmü fünundan vərəq-vərəq dərslər hazırlayıb münşilərə, tələbələrə, şagirdlərə təqdim edir”* (Sidqi: v. 5).

Ümumiyyətlə, M.T.Sidqinin şəxsi arxivinin tədqiqata cəlb olunmuş materiallarındakı milli və maarifpərvər fikirləri dövrünün bütün ədəbi-ictimai mühitinə şamil etmək olar. Onun M.Şahtaxtinski, Ə.Topçubaşov və Ə.Ağayevə ünvanladığı məktubundan bəlli olur ki, XX əsrin əvvəllərində bu üç məşhur şəxsiyyətin arasında fikir ayrılıqları zəminində ixtilaflar baş vermişdir. Səbəb isə “Şərqi-Rus” qəzetində Hacı Zeynalabdin Tağıyev haqqında dərc olunan məqalə olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məqalə haqqında məlumata digər arxiv materiallarında da rast gəlik (Мирзоев). Baş verənlər Sidqini olduqca narahat etmişdi. O bu hadisələrdən kənarda qalmamış, hər üç ziyalının, həmçinin H.Z.Tağıyevin millətin rifahı uğrunda xidmətlərini və mücəddiləsini yüksək qiymətləndirərək yazırdı: *“İnsaf deyil ki, bu XX əsrdə Məhəmməd ilə Əhməd və Əlinin mabeyinlərində xüsumət vaqə olsun. Bundan əlavə indiki bu münəvvər əsrimizdə bəni noyi-bəşərin əfkarın sülhi-ümumi məsələsi doğulur. Bu surətdə cəngi-xüsusi və nizayi xanəgi nəyinizə lazımdır. Gəl sülh edəlim cəng və xüsumət nə gərəkdir?”* (Sidqi: v.4) Buradan aydın olur ki, M.T.Sidqi fərqli düşüncəli şəxslərin belə millətin rifahı

uğrunda birliyinin zəruri olduğunu təbliğ etmişdir. Cəmiyyətin müxtəlif dillərdə təhsil alan ziyalıları arasında formalaşan fərqli düşüncə və hadisələrə yanaşma tərzini getdikcə dərinləşən ziddiyyətlərə səbəb olduğundan və bu ixtilafların gələcəkdə yaşadacağı ağır nəticələri öngörən M.T.Sidqi mətbuat xadimlərinin timsalında bütün xalqı birliyə çağırırdı: *“İndi cənab Hacı və hamı münsiflər bir əqidə və bir lisan ilə hər üçünüza üz tutub: bundan sonra nə Kaspidə, nə də Şərqi-Rusda bu günə məlal gətirən və küdurət artıran bəndlər nəşr olunmasın. Qonşularımızın hərəkətlərindən ibrət alayım. Qəzetə yazan və qəzetə oxuyan, xüsusən “Kaspi”də və “Şərqi-Rus”da bəndləri oxuyan sairələrdən xəcalət çəkəlim”* (Sidqi: v. 3).

Şuşanın məşhur Nəsirbəyovlar ailəsinin nümayəndəsi və çar ordusunun polkovnik-leytenant rütbəsinə qədər yüksələn Muxtar bəy Nəsirbəyovun fikrincə, *“hər bir tayfə öz ata telinə, məzhəbinə və adabi-şəriətinə fəxr edib dünyadə zindəganlığa məşğul oldu”* (Nəsirbəyov: v.2). Muxtar bəy H.Zərdabi kimi, hər bir millətin dili, dini və adət-ənənələri sayəsində mövcud olduğu və yaşam uğrunda başlıca olaraq bu amillərə dayanaraq mücadilə edə biləcəyindən əmin idi. O yazırdı ki, başqa ölkələrdə təhsil alan maarifpərvər müsəlman ziyalıları da öz kimliklərini unutmamalı və millətin rifahına xidmət etməlidirlər. Muxtar bəy haqlı olaraq, qeyd edirdi ki, millətin əsas bəlası ondadır ki, əvvəla, bəzi ziyalılar təhsil aldıqdan sonra öz dini etiqadlarından imtina edir, ikincisi, başqa millətlərin məişətinə üstünlük verir, üçüncüsü, başqa millətlərin həyatını təqlid etməyə çalışırlar. Bu xüsusiyyətlərin isə əsasən dövlət qulluğunda çalışan məmurlara xas olduğunu bildirirdi: *“Bəziləri, məsələn Türkiyə vilayətində sakin olan tatarlar, yəni dövlət xidmətində olanlar bir dərəcədə öz məzhəblərini unudurdular ki, həmin bircə ad qalıb...”* (Nəsirbəyov: v.3) M.Nəsirbəyovun fikrincə, maarifpərvər ziyalılar türk-müsəlman aləmini bürüyən hərc-mərclikdən xilas olmaq üçün bu səhvlərdən nəticə çıxartmalı və sadalanan qüsurları aradan qaldırmalı idilər.

Uzun müddət pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan Süleyman Sani Axundov xalq arasında yad mədəniyyətlərin təsirinin artmasından narahat idi və eyni fikirlərlə çıxış edərək yazırdı: *“...Hacı Zeynalabdin qız məktəbini bina etdi. Dünyada bir mürdar ad qalmadı ki, Bakı cəməati o məktəbə qoymasın... Bir müddət keçdi Bakı şəhər idarəsi müsəlman qızları üçün bir məktəb açdı. Məktəb açılan günü ağzınadək uşaq ilə doldu. Bir il keçdi, ikinci məktəb açıldı və o da doldu. Bir il də keçib, üçüncü məktəb açılıb, həmçinin doldu... İndi izn verin bir söz soruşum. Əvvəlcə Hacı Zeynalabdinin örtülü məktəbinə qız verməyib, indi qızlarının əllərinə kitab verib açıq şkolaya göndərən ağalar nə tərəfdarıdırlar?”* (Axundov, 1914: v.2) Qeyd etmək lazımdır ki, qadın hüququ və təhsili məsələsi Azərbaycan milli oyanışının mühüm hədəflərindən biri idi. S.S.Axundov qadın təhsili haqqında yazırdı: *“Biz nə qədər danışaq, nə qədər uğraşaq zamanə öz işini görəcək və övrət məsələsini də layiqincə həll edəcək. Necə də ki, edir. İldə bizə 600 ana verən haman zamanədir. Ona görə övrət məsələsini bir yanda zamanəyə və bir yandan da övrətlərin özlərinə vaqoraz etməliyik”* (Axundov, 1914: v.4).

Bakı şairi A.Buzovnalı qeyri-mətbu bir şeirində millətin gələcəyinin onu dünyaya gətirən və yetişdirən qadına borclu olduğu, qadınların mədəniyyət və savadından asılı olduğu, qadının cəmiyyətin rifahında mühüm yer tutduğu qeyd etmişdir:

*Qızlara elmilə kəmal gərək...
Gələcəkdə şu gördüyün qızlar,
Şübhəsiz hər biridi bir madər.
Elm kəsb etsə nikbəxt olacaq,
Edəcək Şərqi gün kibi rövşən*

(Bağırova (tərt. et.), 2025: s.41-42).

Azərbaycanın tanınmış ziyalı Y.V.Çəmənzəminli Bakı Realnı məktəbinin şagirdi olduğu illərdə millətin gələcək tərəqqi və azadlıq təməlinin təlim-tərbiyə, yəni maariflənmə yolu ilə qoyulduğunu, qadın təhsilinin bunun mühüm bir istiqaməti olduğunu qeyd edərək yazırdı: *“Öz doğmalarını sevməyən bir kəs, heç bir zaman başqalarını sevə bilməz; imkanı olduğu halda qardaş və bacılarının təlim-təhsilini düşünməyən insan heç bir zaman özünü rifah və tərəqqi, təbii olaraq*

azadlıq və mədəniyyət tərəfdarı adlandıra bilməz” (Çəmənzəminli, 1907/1908). Bəzi ziyalıların fikrincə, Azərbaycan cəmiyyətinin demək olar ki, bütün təbəqələrinin siyasi fəaliyyət qadağası ilə üzləşməsi ilə yanaşı, “*əfsus, 100 min dəfə əfsus ki, vətən övladları Vətənin qədrini bilməyirlər. Onun nemət hüququnu tanımayırlar. İstiqlaliyyət və gələcək haqqında fikir yürütmürlər. Vətənin ətrafına möhkəm səddlər çəkmirlər, ətrafını möhkəm etməyirlər*” (Sidqi, 1902: v.1). Azərbaycan xalqının üzləşdiyi milli zülmün dəfələrlə baş qaldıran narazılıqlara rəğmən, hələ üzün bir dövr sürəcəyini öngörən Azərbaycan ziyalıları qeyd edirdilər ki, “*biz əhli-şimalız, yerimiz cənnət-məkan bir yerdir. Xuda hər neməti bizə əba etmişdir. Lakin biz bir mərzə-bidərmanə mübtəla olmuşuq... Elə ki, elçilər dərdlərinin çarəsini bildilər... balta, bel, kürək, ling və qeyri-alət götürüb dağıtdılar və kövkəbi-hürriyyətin üzü açıldı... Lakin şadlıqları artıq davam etmədi. Bir müddət keçərək qara buludlar kövkəbi-hürriyyətin üzünü tutub yenə pünhan etdi*” (Axundov, 1906: v.3).

XX əsrin əvvəllərindən milli hərəkatın sinfi-siyasi tələbləri və milli oyanış ideyalarının təkamül dövrünün müddəaları Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının inkişafında siyasi-inqilabi dönmənin başlanğıcı oldu. Ə.Müzni b kimi ziyalıların ictimai hüquqların qorunması və sosial ədalətin bərpa olunması uğrunda “*Burasını dürrüst düşünməliyiz ki, milli-Rusiyəni və o cümlədən biz müsəlmanları əsirlik və zalim boyunduruğundan xilas edən iki fırqədir. Əvvəlcə,ərbəbi-qələm və əhli elm. İkinci fələ kəsb sənət və ziraətkarlar. Əvvəlcələri bu işə vadar edən onların biliyi, elmi, mürvəti, insafı, insaniyyət, ədalət və müsavətpərvərliyi olub. İkincilər isə, onları da vadar edən hökumət, sabiqədə olan cüz və zülmədən çəkdikləri əziyyətdir*” (Müzni b, 1905: v.4) xarakterli çağırışları nəticələrini verirdi. Ə.Müzni bin fikrincə, “*əsil millət... kəsb və sənət və ziraətkarlardan ibarətdir. Bunlar nəərəyə gedərsə millət də oraya gedər. Bunlar nə istərsə millət də onu istər. Bunlardır alimləri dolandıran, xəzinələri milyonlarla dolduran. Bunların alimlərinin tərləri və əllərinin qabıqlarıdır, lakin bununla bərabər sənət adamları, ələxüsus müsəlmanlarınkı hər yerdə məzlum və zəlidir*” (Müzni b, 1905: v. 2). Görkəmli publisist, milli azadlıq hərəkatının tanınmış nümayəndələrindən biri Ə.Müzni b Sibirdən göndərdiyi məktubunda xalqın acınacaqlı halını belə təsvir edirdi: “*Əfəndim, nə səbəbdən böylə olur, nə cəhətlə ixtiyar və güc sahibləri ixtiyarsız və gücsüzlərə etina etməyir? Bəlkə, mövqe düşdükcə, biqədril-məqdur, silahla, şallaqla, yumruqla, dil ilə, qələm ilə, hətta naz-qəmzə ilə əzirlər??? Amma cənabınızdan iləri piri-xüird böylə bir insafsız cavab verdi!*

*Həqmi qalib, gücmü qalibdir kibi bir məsələ
Əsrlərlə talğalı dəryayi-fikrətdə yüzür.
Müzni bə! Tərdid etmə! Al cavabın, sakit ol,
Güc avəri-həqdır, həmişə qalibiyyətlə gəzir”*

(Adilov, 1990).

Cəmiyyətdə baş verən hadisələri yaxından və diqqətlə təqib edən A.Buzovnalı milli birliyə səsləyən bir şeirində yaşadığı dövrün siyasi xarakteristikasını təqdim etmişdir. Məlum olduğu kimi, nəzərdən keçirilən dövrün xarakterik xüsusiyyətlərindən biri xalqın kütləvi olaraq informasiya blokadasında saxlanması olduğundan ədəbi mühitin kütlənin maariflənməsində rolu olduqca böyük idi. Həmin dövənlərdə ədəbi yığıncaqlar və məclislər təşkil olunurdu ki, burada qeyri-mətbu ədəbi əsərlər müəllifləri tərəfindən xalqa çatdırılırdı. Reallıqları əks etdirən bu əsərlərin xalqın milli təfəkkürünün düzgün istiqamətləndirilməsində xüsusi önəmi var idi. A.Buzovnalı qeyd olunan əsərində Rusiyada 1917-ci ildə baş verən Fevral inqilabının millətin qarşısında açdığı imkanları belə açıqlamışdır:

*... Nəgəhan məşriqi-ümidimiz oldu rövşən,
Sanki xurşidi tulu etdi şəbi-yəldadə.
... Mehri-rövşəndili azadəlik oldu zahir,
... Şükürlər həzrəti-həqqə ki, içdiyi qan,
Bəzmi-işrət qurub onlar ki, içərdi bədə*

(Bağırova (tərt. et.), 2025: s.171).

İnqilabın gətirdiyi fürsətlərdən düzgün yaralanmağa çağıran A.Buzovnalı xalqı buna mane olacaq qüvvə və fəlakətlər haqqında da xəbərdar edirdi. O, qeyd edirdi ki, keçmiş hökumətin məğlub olması bizi arxayın etməməlidir. Şair türk xalqlarının düşməninə təkcə mütləqiyyət quruluşu deyil, ümumiyyətlə Rusiyanın olduğunu dərk edir, qədim Qafqazın gələcəyinin millətə, millətin gələcəyinin isə Qafqazın azadlığına bağlı olduğunu bildirir və millətin bütün tərəqqipərvər qüvvələrini vətənin tam azadlığı uğrunda mübarizəyə çağırırdı:

... *Kimdə ki hifzi-vətəni millətə vardır qeyrət,*
 ... *Qoymayın bir də ölkəyə istibdadı* (Bağırova (tərt.et.), 2025: s.173).

Təkcə Azərbaycanı deyil, bütün Qafqazı gözləyən təhlükədən bəhs edən A.Buzovnalı xalqı və onun aparıcı qüvvəsini illər uzununu sürən istibdadın yenidən bərqərar olması təhlükəsi qarşısında bütün ixtilafı son verməyə və birliyə çağırırdı:

... *Həmvətənlər, eşidin guşi-dil ilə sözümlü,*
Sanmayın bunları bifaidədir, əfvahi.
Müttəfiq olmalıyız, müttəfiq! Ey əhli-vətən!
Həmvətənlər! Edirəm bu söz ilə xətm-i kəlam,
İttihad olmasa gəlməz ələ azadi-təmam (Bağırova (tərt. et.), 2025: s.174-176).

Nümunə gətirdiyimiz şeir Azərbaycan ədəbi-mühitində milli təfəkkürün əsas istiqaməti haqqında fikir yürütməyə imkan verir. A.Buzovnalı adı ədəbiyyat tarixində yer almayan, yaradıcılığı yalnız XXI əsrdə geniş tədqiqata cəlb olunan şairlərimizdəndir. İlk nəzmlə yazılmış qədim türk qəhrəmanlıq dastanı "Oğuznamə"nin müəllifi olan A.Buzovnalının milli hərəkətdə birbaşa iştirakı haqqında faktlar olmasa da, yaradıcılığı ilə milli oyanış ideyalarının inkişafına və təbliğinə xidmət etdiyi aşkardır. Fikrimizcə, A.Buzovnalı kimi heç bir siyasi partiyanın fəaliyyətində yer almayan bir ziyalının milli-siyasi düşüncələri əsasında həmin dövrün ziyalı təbəqəsinin milli təfəkkürü haqqında ümumi fikir yürütmək mümkündür.

Nəticə

Milli oyanış ideyaları hər bir xalqın milli təfəkkürü və milli dirçəlişinin başlıca amili və təməlidir. Müsəlman-türk dünyasında özünəməxsus yeri olan Azərbaycanda XIX əsrin I yarısında təşəkkül etməyə başlayan milli oyanış ideyaları inkişafa və yeniliyə meyilli olması ilə səciyyəli və öncə maarifçilik hərəkətində, sonra mətbuatın yaranması ilə mətbu yazılarda, yeni üsullu təhsil ocaqlarının layihələrində, daha sonra isə ziyalıların ədəbi-mədəni yaradıcılığı və ictimai-siyasi fəaliyyətində təəcəssüm olunmuşdur. Bu səbəbdən rus imperiyasının müstəmləkə siyasətinin əsas hədəfi, milli oyanış ideyalarının təşəkkülü və milli kimlik şüurunun formalaşmasının qarşısını almaq üçün yürütdüyü siyasətin əsas xətti düşünən beyinlərin məhv edilməsi olmuşdur.

Bütün bu sadalananlar bir daha sübut edir ki, milli oyanış və milli kimlik ideyalarının tarixi təşəkkülü və inkişafı prosesi geniş elmi ədəbiyyat və mədəni irs ilə yanaşı, şəxsi arxiv materialları əsasında da araşdırılmalıdır. Belə ki, şəxsi arxivlərdə milli oyanış ideyaları və milli hərəkət tarixçiliyinin bəzi məqamları ilə bağlı tədqiqata cəlb olunmayan və ya lazımi səviyyədə araşdırılmayan materiallar ilə üzləşmək mümkündür. Onlardan bəziləri müvafiq problemin tədqiqatında fərqli yanaşmanın tətbiq edilməsini zəruri edir. Şəxsi arxiv materialların incələnməsi məlum tarixi hadisə və proseslərin naməlum tərəflərini işıqlandırmağa, xalqların milli mədəniyyətinin müxtəlif cərəyanlarının müqayisəli təhlil etməyə imkan verir. Çünki bu bir xalqın mənəvi tarixinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini, onları yetişdirən tarixi şəraitin mənzərəsini tam anlamda canlandırır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- Adilov, M. Sibirdən məktub // Tarix. – 1990, 22 dekabr.
- Axundov, S.S. *Kövkəbi-hürriyyət*. (1906). AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 10, saxlama vahidi 42. 5 vərəq.
- Axundov, S.S. *Qadın təhsili haqqında*. (1914-cü il). AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 10, saxlama vahidi 61. 4 vərəq.
- Apraham. *Adsız məqalə*. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 3, saxlama vahidi 145. 2 vərəq.
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. İlham Əliyev. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti (16 may 2017-ci il) / URL: <https://president.az/az/articles/view/23701>
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 90 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı (15 fevral 2008-ci il) / URL: <https://axc.preslib.az/az/page/KsMhB2iU7P>
- Həbibbəyli, İ., Seyidbəyli, M. (red.). *Azərbaycançılıq ideologiyası: ənənə və müasirlik*. (2019). Bakı: Elm və təhsil, 456 s.
- Bağirova, K. (tərt. et.) *Azər Buzovnalı. Əsərləri*. (2025). IV kitab. Bakı: “Ecoprint”, 460 s.
- Saləddin, Ə. (tərt. et.) *Əhməd Cavad. Seçilmiş əsərləri*. (2005). Bakı: Şərq-Qərb, 295 s.
- Çəmənzəminli, Y.V. *Gündəlik*. (1907/1908). AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 21, saxlama vahidi 182. 1 dəftər.
- Səmədova, N, Bağirova, K. (tərt.et). (2020). *Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev arxivindən nümunələr (Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev – 150)*. Bakı: Mütərcim, 136 s.
- Əhmədov, H. *Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi*. (2001). Bakı: “Təhsil” EİM, 320 s.
- Əlioğlu, P. *Köçərli arxivinin didərgin taleyi*. Xəzər. – 2005, 31 avqust.
- Əliyarlı, S. *Milli hərəkətimizin ilkin dönəmləri. Tariximiz. Açıqlanmamış mövzuları ilə*. (2012). Bakı: Mütərcim, 557 s.
- Əziz, B. *Cümhuriyyətə gedən yol: milli-azadlıq hərəkətinin aktuallığı, mənbələri, dövrləri və cərəyanları*. (2020). Bakı: Çapar yayınları, 360 s.
- İmanova, A. Ə. *Haqverdiyev: Nəşr edilməmiş əlyazmaları*. (2024). Bakı: Ecoprint, 288 s.
- Kərimov, P. *Nəsim bəy Yusifbəylinin təslim hekayəsi*. (2018). AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Azərbaycan əlyazmaları dünya kitabxanalarında II Beynəlxalq elmi-nəzəri konfransının materialları. Bakı: Elm və Təhsil. 161 s.
- Məmmədzadə M. (2023). *Seçilmiş əsərləri*. Bakı: Elm və Təhsil, 612 s.
- Rüstəmli, A. (tərt. et.). *Mirzə Bala Məmmədzadə. İstiqlal mücadiləsi*. (2018). Bakı: EkoPark, 448 s.
- Müznib, Ə. *Qəzetənin məsləyi*. (1905). AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 23, saxlama vahidi 106. 5 vərəq.
- Nəmanzadə, Ö.F. *Xatirələr*. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 26, saxlama vahidi 12. 166 vərəq.
- Nəsirbəyov, M. *Müsəlman maarifpərvərlərinin tüğyanı*. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 4, saxlama vahidi 62. 4 vərəq.
- Sidqi, M.T. *Məşədi Ələsgər ağaya məktub*. (1902). AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 7, saxlama vahidi 25. 2 vərəq.
- Sidqi, M.T. *Təhfiyə-Bənat. Qəzet, yəni qəzetə nədir?* AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 7, saxlama vahidi 12. 9 vərəq.
- Sidqi, M.T. *Təhfiyə-Bənat. Təəssüf, yəni təəssüf*. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 7, saxlama vahidi 12, 9 vərəq.
- Şirvani, S.Ə. *Həsən bəy Zərdəbiyə məktub*. (1876). AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 3, saxlama vahidi 97. 1 vərəq.

Vəzirova, İ. *Azərbaycan maarifinin banisi – A.A.Bakıxanov*. (2015). Qafqaz tarixinin aktual məsələləri Beynəlxalq konfransının materialları (h.2). Gəncə. s.314-318.

Hablemitoğlu, N. *Çarlık Rusyasında türk kongreleri (1905-1917)*. (1997). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 145 s.

Ениколопов, И. *Об учреждении в Тифлисе училища для воспитания мусульманских детей Алиевой секты. (3 августа 1845 года)*. (1949). АМЭА Мəhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 1, saxlama vahidi 12. 8 vərəq.

Зердаби, Г. *К вопросу о городском благоустройстве*. (1901). АМЭА Мəhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 3, saxlama vahidi 5. 57 vərəq.

Мирзоев, М.Ш. *Материалы для истории тюркской печати на Кавказе*. АМЭА Мəhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 6, saxlama vahidi 456. 200 vərəq.

Понарина, Е. *От Адама до султана. В рукописях – история человечества*. (2018). Еженедельная газета научного сообщества России «Поиск». № 45.

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2026.1.92>

HACI ZEYNALABDİN ŞİRVANININ “RİYAZ ƏS-SİYAHƏT” ƏSƏRİNDƏ COĞRAFI KOORDİNATLAR

Şahin YƏHYAYEV

AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

İran tarixi və iqtisadiyyatı şöbəsi, elmi işçi

E-mail: shahin9999@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-8094-3355>

Daxilolma tarixi: 06.04.2026

Düzəliş tarixi: 25.05.2026

Nəşrə təsdiq tarixi: 28.05.2026

XÜLASƏ

Məqalədə XVIII əsrin sonrları və XIX əsrin əvvəllərində yaşamış əslən Şamaxıdan olan alim, səyyah, şair, Nemətullahi təriqətinin başçısı Hacı Zeynalabdin Şirvani Nemətullahi və onun ilk qələmə aldığı “Riyaz əs -siyahət” əsərində coğrafi koordinatlardan bəhs edilir. Mövzu daha yaxşı anlaşılsın deyə ilk öncə müəllifin özü haqqında müxtəsər formada məlumat verilir. Sonra isə Abbasqulu Ağa Bakıxanovun “zəngin və faydalı xəzinə”, B.A.Dornun “ən yaxşı kamil mənbə” və Çarlz Rionun “coğrafi əsər, tarixi və biblioqrafik qeydlərlə zəngin mənbə” adlandırdığı “Riyaz əs-siyahət” haqqında məlumat verilmişdir.

Hacı Zeynalabdin Şirvaninin 40 il ərzində Afrikanın Aralıq dənizi sahilləri, Ərəbistan, Oman, Yəmən, Türkiyə, Hindistan, indiki Pakistan, Mərkəzi Asiya və digər ərəzilərə etdiyi səyahətlər nəticəsində qələmə aldığı Riyaz əs-siyahət əsərində həmin ərəzilərin tarixi, coğrafiyası, əhalisi, adət-ənənələri, tarixi-mədəni abidələri haqqında məlumat verilmişdir. Şirvani, həm də dövrünün bir çox kralları, vəzirləri, nüfuzlu din xadimləri və tacirləri ilə də həmsöhbət olmuş və onlarla apardığı söhbətləri də öz əsərinə daxil etmişdir. Həmçinin Şirvani şəxsən səyahət etmədiyi, gəzib görmədiyi yerlər haqqında da maraqlı məlumatlar vermişdir.

Daha sonra məqalənin məzmununu əks etdirən coğrafi koordinatları izah etmədən öncə bu coğrafi koordinatların verildiyi Əbcəd hesabı haqqında məlumat verilir. Əbcəd hesabının mahiyyəti izah edilir və nümunələr göstərilir. Daha sonra coğrafi koordinatlar haqqında qısa şəkildə ümumi məlumat verilir və ardınca əsərdə qeyd edilən coğrafi koordinatlar və onların Əbcəd hesabı ilə necə müəyyən edilməsi yollarından bəhs edilir.

Açar sözlər: *Hacı Zeynalabdin Şirvani, Riyaz əs-siyahət, coğrafi koordinatlar, Əbcəd hesabı, Kanar adaları, Qrinviç, səyyah, alim.*

ХАДЖИ ЗЕЙНАЛАБДИН ШИРВАНИ В СВОЕМ ПРОИЗВЕДЕНИИ “РИЯЗ АС-СИЙАХАТ” ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ КООРДИНАТЫ

Шахин ЯХЬЯЕВ

Институт Востоковедения имени академика

З.М. Бунятова Национальной Академии Наук Азербайджана

Отдел истории и экономики Ирана, научный сотрудник

E-mail: shahin9999@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-8094-3355>

Дата поступления: 06.04.2026

Дата исправления: 25.05.2026

Дата утверждения к публикации: 28.05.2026

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается учёный, путешественник, поэт и глава тариката Нематуллахи, Хаджжи Зейналабдин Ширвани, родом из Шемахи, который жил в конце XVIII и начале XIX века и географические координаты в его первое произведении "Рияз эс-сийахат". Для лучшего понимания темы сначала дается краткая информация о самом авторе. Затем приводится описание произведения "Рияз эс-сийахат", которое Аббаскулу Ага Бакиханов назвал "богатым и полезным сокровищем", Б.А. Дорн — "наилучшим и совершенным источником", а Чарльз Рье — "географическим произведением, богатым историческими и библиографическими заметками".

В труде «Рияз эс-сийахат», написанном Хаджи Зейналабдином Ширвани на основе его путешествий в течение сорока лет по Средиземноморском побережью Африки, Аравии, Оману, Йемену, Турции, Индии, современному Пакистану, Центральной Азии и другим регионам, представлены сведения о истории, географии, населении, обычаях и традициях, а также о культурно-исторических памятниках этих территорий. Ширвани также вёл беседы с многочисленными современными ему правителями, визирями, видными религиозными деятелями и торговцами и отразил эти диалоги в своём труде. Кроме того, в своём труде он представил интересные сведения о местах, которые лично не посещал.

Затем, прежде чем объяснять географические координаты, отражающие содержание статьи, дается информация о системе Абджад, в котором указаны эти координаты, объясняется суть системы Абджад и приводятся примеры. После этого кратко представлена общая информация о географических координатах, и далее обсуждается, как географические координаты, упомянутые в произведении, определяются с использованием системы Абджад.

Ключевые слова: *Хаджи Зейналабдин Ширвани, Рияз эс-сийахат, географические координаты, система Абджад, Канарские острова, Гринвич, путешественник, учёный.*

GEOGRAPHICAL COORDINATES IN HAJI ZEYNALABDIN SHIRVANI'S WORK "RIYAZ AL-SIYAHAT"

Shahin YAHYAYEV

*Institute of Oriental Studies named after Academician
Z. M. Bunyadov, Azerbaijan National Academy of Sciences
Department of Iranian History and Economics, Researcher
E-mail: shahin9999@mail.ru*

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-8094-3355>

Date of submission: 06.04.2026

Date of revision: 25.05.2026

Date of acceptance for publication: 28.05.2026

ABSTRACT

The article analyzes the scholar, traveler, poet, and head of the Nematullahi order, Haji Zeynalabdin Shirvani, originally from Shamakhi, who lived in the late 18th and early 19th centuries, and the geographic coordinates in his first work "Riyaz es-siyahat". To understand the topic better, the article first provides a brief information about the author. Then it's presented information about the work "Riyaz al-Siyahat", which was called "a rich and useful treasure" by Abbasgulu Agha Bakikhanov and "the best and most complete source" by B.A. Dorn and "a geographical work, rich in historical and bibliographical notes" by Charles Rieu.

"*Riyaz al-siyahat*", written by Haji Zeynalabdin Shirvani based on his travels over forty years across the Mediterranean coast of Africa, Arabia, Oman, Yemen, Turkey, India, present-day Pakistan, Central Asia, and other regions, provides detailed information on the history, geography, population, traditions and customs, and cultural-historical monuments of these areas. Shirvani also had conversations with numerous contemporary rulers, viziers, prominent religious figures and merchants and he included these dialogues in his work. Additionally, he presented interesting information about the places he himself had not traveled to.

Next, before explaining the geographic coordinates reflecting the content of the article, it's supplied information about the Abjad system, in which these coordinates were described. It's explained the essence of the Abjad system with examples. After that, it's given a brief general review of geographic coordinates, and then it's dealt the geographic coordinates mentioned in the work and the methods of determination of these coordinates using the Abjad system.

Keywords: *Haji Zeynalabdin Shirvani, Riyaz al-siyahat, geographic coordinates, Abjad system, Canary Islands, Greenwich, traveler, scholar.*

Giriş

Şamaxı şəhərində dünyaya göz açan görkəmli səyyah, alim, coğrafiyaşünas, filosof, arif, tarixçi, ədib, şair və mütəfəkkir olan Hacı Zeynalabdin Şirvani Nemətullahi ömrünün 40 ilini səyahətdə keçirərək Qafqaz, Mərkəzi Asiya, Türkiyə, İran, ərəb ölkələri, Hindistan və s. ölkələri gəzərək hökmdarlar, alimlər, din xadimləri, tayfa başçıları, sufilər və nüfuzlu şəxsiyyətlərlə həmsöhbət olmuş, səfər etdikləri ölkələr, onların əhalisi, mədəniyyəti, elmi, tarixi, coğrafiyası haqqında zəngin məlumatlar toplamış, bu məlumatları “Riyaz əs-siyahət”, “Hədayiq əs-siyahət” və “Bustan əs-siyahət” kimi əsərlərində qeyd edərək gələcək nəsillər üçün yadigar qoyub getmişdir. Bu əsərlərdə qeyd edilən məlumatlar, xüsusən də Şirvaninin şəxsən müşahidə etdiyi hadisə və proseslər, həmsöhbət olduğu şəxslər haqqında qeyd etdiyi məlumatlar onun öz dövrünü öyrənmək baxımından mühüm və faydalıdır. Şirvaninin türk, fars, ərəb və hind dillərini mükəmməl bilməsi, həmin dillərdə mövcud olan ədəbiyyatlarla tanış olması və əsərlərində həmin ədəbiyyatlara müraciət edərək onlardan sitatlar verməsi də oxucu üçün onun əsərlərini daha maraqlı və sanballı edir. Görkəmli səyyahın əsərlərində qeyd edilən coğrafi məlumatlar xüsusi ilə maraqlı və əhəmiyyətlidir. Şirvaninin xüsusən də ölkə və şəhərlərin coğrafi koordinatlarını dövrün tələbindən çıxış edərək Əbcəd hesabı ilə verməsi maraq doğurur. Əbcəd hesabını bilmədən bu koordinatları müəyyən etmək mümkün deyildir. Maraqlı bir məqam da ondan ibarətdir ki, bu koordinatlar səyyahın öz dövründə geniş yayılmış Kanar adalarına görə hesablanaraq təyin edilmişdir. Çünki həmin dövrdə başlanğıc meridianı Qriniç meridianına görə deyil, Kanar adalarına görə hesablanırdı. Ona görə də bu məsələlər izah edilmədən əsərdə qeyd edilən şəhər və vilayətlərin koordinatlarının yanlış olması təəssüratı yaradır. Bu məqalədə həmin coğrafi koordinatlar və onların Əbcəd hesabı ilə hesablanması qaydaları haqqında söhbət açacağıq.

Hacı Zeynalabdin ibn İsgəndər Şirvani Nemətullahi

Qələmə aldıkları möhtəşəm əsərlər və şeir xəzinələri ilə dünya və xüsusilə də Şərq aləminə dəyərli töhfələr vermiş Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəvi, Bəhmənyar ibn Mərzban, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Şah İsmayıl Xətai və digər dahi şəxsiyyətlərimizlə yanaşı ömrünün 40 ilini Yaxın və Orta Şərq, Cənubi və Mərkəzi Asiya, Yunan adaları və Balkan yarımadasına səyahət etməklə keçirən və bu səyahətlərini “Riyaz əs-siyahət”, “Bustan əs-siyahət” və “Hədayiq əs-siyahət” kimi əsərlərində qeyd edən Hacı Zeynalabdin ibn İsgəndər Şirvani Nemətullahi adı və imzası da bir çox alim və tədqiqatçıya yaxşı məlumdur. Təsədüfi deyil ki, Şirvani ilə eyni dövrdə yaşamış Abbasqulu ağa Bakıxanov özünün “Gülüstani-İrəm” əsərində “Məstəli Hacı Zeynalabdin Şirvani” adlı başlıqla onun doğum tarixi və yeri, təhsili, səyahətləri və s. haqqında maraqlı məlumatlar vermişdir (Bakıxanov A., 1951. s.249). Abbasquluq ağa Bakıxanovla yanaşı biz müxtəlif dövrlərdə Rzaqulu xan Hidayət, Şefer, Anri Masse, Bloşe, Məhəmməd xan Qəzvini, Məsuməli şah Şirazi kimi dünyaca məşhur alim və tədqiqatçıların da Şirvani haqqında bəhs etdiyini və onu görkəmli səyyah, alim, coğrafiyaşünas, mütəfəkkir və ədib adlandırdıqlarının şahidi oluruq. Hacı Zeynalabdin Şirvani haqqında qeyd edilən müəlliflərlə yanaşı Ağamir Quliyev, Əzizə Cəfərzadə, Zakir Eminov, Rafael Hüseynov, Nurəddin Kərimov, Həbil Haqverdiyev, Bəhmən Əliyev və Şahin Yəhyayev kimi alim və tədqiqatçılar da öz elmi yaradıcılığında dahi alimin həyatı və əsərlərindən bəhs etmiş və onun zəngin elmi irsinə dair maraqlı məruzələrlə çıxış etmişlər. Məşhur səyyah Bağdad, Gilan, Şirvan, Xorasan, Kabil, Pişavər, Dehli, Sudan, Kəşmir, Yəmən, Hicaz, İstanbul, Tehran, Şiraz, İsfahan və s. kimi dövrünün məşhur şəhər, vilayət və ölkələrini gəzərək orada görüb-əşitdiklərini qələmə almışdır. Şirvani həm də dövrünün elmi biliklərini əxz etdiyindən baş verən hadisə və prosesləri, eşitdikləri və oxuduqlarını təkcə qeyd etməklə kifayətlənməmiş, faktlar və məlumatlara elmi nöqteyi nəzərdən yanaşaraq onları təhlil etməklə münasibətini bildirmişdir. Böyük ingilis şərqşünası Çarlz Rionun dili ilə desək Şirvani Benqaldan Mərkəşə, Romadan Yəmənə qədər gəzmış böyük bir səyyah idi (Hacı Zeynalabdin Şirvani, 1974. II hissə, I cild, s.8).

16 avqust 1780-ci ildə Şamaxıda dünyaya gələn alim uşaqlıq və gənclik illərini ilk öncə Şamaxıda sonra isə Kərbəla şəhərində keçirmişdir. 12 il Kərbəladə təhsil aldıqdan sonra dostlarının

məsləhəti ilə səyahətə çıxmaq fikrinə düşdü və bununla da həyatının önəmli hissəsini səyahətdə keçirdi. Şirvani səfərləri zamanı müxtəlif ölkələrin təbii şəraiti, iqlimi, bu ölkələrin xalqlarının adət-ənənə və mədəniyyəti, yaşam tərzini, habelə Şərq ölkələrinin sosial-iqtisadi şəraiti barədə müxtəlif məzmunlu, zəngin məlumatlar və bilgilər toplaya bilmişdir (Hacı Zeynalabdin Şirvani, 2024, s.546).

Şirvani 1838-ci ildə Qırmızı dənizi keçərkən gəmidə vəfat etmişdir. Səyyah Ciddə şəhərində Ummına Həvvə qəbirəstanlığında dəfn edilmişdir (Hacı Zeynalabdin Şirvani, 2024, s.29).

Böyük alim və səyyah səfərlər zamanı bir çox qeydlər aparsa da, özünün də “Riyaz əs-siyahət”in II hissəsinin III cildində qeyd etdiyi kimi, çox təəssüf ki, həmin qeydlər məhv edilmişdir. Belə ki, Zeynalabdin Şirvani yazır: “İsfahan mahalından Qomşə adlanan yerə çatanda o diyarın hakimi olan şahzadə Məhəmməd Qasim xan ibn Süleyman xan Qacar zülm və zorakılıq edərək mənim bütün əşyalarımı qarət etdi. Əhli-əyalım və mənə aid olanları əsir götürdü. O cümlədən, 25 il müddətində topladığım vərəqləri məhv etdi. Hər cürə təhqir, alçaltma və əziyyət etdi. O zülmkarın qorxusundan həyat yoldaşımın bətnindəki uşaq tələf oldu. Bütün əşyalarım qarət edildi. Vərəqlərin məzmunu yadımda qalmadığından və ümumiyyətlə o qədər məlumatı yadda saxlamaq mümkün olmadığından bu məcmuə istədiyim kimi olmadı” (Hacı Zeynalabdin Şirvani, 1974, II hissə III cild, s.1059).

Buna baxmayaraq ömrünü səyahətdə keçirən dahi alim və səyyah bizim üçün 3 böyük əsər yadigar qoyub gedə bilmişdir. Məşhur səyyahın qələminin məhsulu kimi üç böyük əsəri məlumdur: “Səyahət bağları” (Riyaz əs-siyahət), “Səyahət bağçaları” (Hədayiq əs-siyahət) və “Səyahət bustanı” (Bustan əs-siyahət) (Hacı Zeynalabdin Şirvani, 2024. s.14).

“Riyaz əs-siyahət”

Öncə onu qeyd edək ki, istər elmi ədəbiyyatda və istərsə də kütləvi informasiya vasitələrində bu əsərin adının orfoqrafik və orfeopik baxımından müxtəlif cür yazıldığına və oxunduğuna rast gəlirik. Ağamir Quliyevin 1960-ci ildə Şərqşünaslıq İnstitutunun elmi əsərləri adlı jurnalında nəşr etdirdiyi “Bəzi xarici ölkə alimləri Hacı Zeynalabdin Şirvani haqqında” adlı məqaləsində “Riyazüssəyahə” (Ağamir Quliyev, 1960, s.128), Ağamir Quliyevin 1964-cü ildə nəşr etdirdiyi “Hacı Zeynalabdin Şirvani” adlı əsərində əsərin adı “Riyazüs-səyahə” (Ağamir Quliyev, 1964. s.209), Ağamir Quliyevin 1974-cü ildə Ön söz yazaraq Moskvada nəşr etdirdiyi 3 cildə ibarət “Riyaz əs-siyahət” əsərinin II hissəsində “Riyaz əs-siyahət” (Hacı Zeynalabdin Şirvani, 1974, II hissə III cild, s.13), 1987-ci ildə Bakıda nəşr edilən Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının X cildinin 145-ci səhifəsində “Riyazüs-səyahə” (ASE, X cild, 1987, s.145), 26 dekabr 2017-ci ildə professor Fazil Qaraoğlunun Bakı Xəbərində nəşr edilən “Tarixdə iz buraxanlar: Hacı Zeynalabdin Şirvani” adlı məqaləsində “Riyazus-səyahə” (Qaraoğlu, 2017. s.15), Coğrafiya İnstitutunun şöbə müdiri coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru Həbib Haqverdiyevin 2012-ci ildə AMEA-nın xəbərləri, Yer elmləri, №3, səhifə 78-də nəşr etdirdiyi “H.Z.Şirvaninin əsərlərində tarixi-coğrafi fikirlər” adlı məqaləsində “Riyazüs-səyahə” (Haqverdiyev, 2012. s.79) və eyni müəllifin 6 noyabr 2019-cu ildə Respublika qəzetində nəşr etdirdiyi “Klassik coğrafiyaçı-səyyah Hacı Zeynalabdin Şirvani” adlı məqaləsində “Riyazüs-səyyahə” kimi qeyd edilmişdir. Gördüyümüz kimi, ayrı-ayrı müəlliflər əsərin adını müxtəlif formada yazmışlar. Hətta yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, eyni müəlliflər müxtəlif illərdə əsərin adını bir-birindən fərqli formada yazmışlar. Əsərin adını “Riyaz əs-siyahət” kimi qeyd etməyimizin mənbəyi isə 1974-cü ildə Moskvada nəşr edilən 3 cildə ibarət “Riyaz əs-siyahət” əsərinin II hissəsinin I cildində əsərə 41 səhifəlik Ön söz yazan və əsəri redaktə edərək nəşr etdirən mətnşünas və şərqşünas alim, tarix elmləri doktoru 1958–1980-ci illərdə [AMEA Şərqşünaslıq İnstitutunun](#) “Mətnşünaslıq və mənbələri nəşretmə” şöbəsində çalışmış mərhum alim Ağamir Quliyevin əsərin adının bu cür yazılmasına üstünlük verməsi olmuşdur.

Şirvaninin ilk əsəri iki hissədən ibarət olan “Riyaz əs-siyahət” əsəridir. Abbasqulu Ağa Bakıxanovun “zəngin və faydalı xəzinə” (Hacı Zeynalabdin Şirvani, 1974, II hissə I cild, s.1106), B.A.Dornun “ən yaxşı kamil mənbə” (Hacı Zeynalabdin Şirvani, 2024, s.32) və Çarlz Rionun “coğrafi əsər, tarixi və biblioqrafik qeydlərlə zəngin mənbə” (Hacı Zeynalabdin Şirvani, 1974, II hissə

I cild, s.1106) adlandırdığı bu əsərə A.Masse, Firudin bəy Köçərli, Məsuməli şah Təbrizi, Məhəmməd Əli xan Tərbizli kimi məşhur alim və tədqiqatçılar çox böyük önəm verərək, həm müəllif və həm də qələmə aldığı əsərlər haqqında yüksək fikirlər söyləmişlər.

“Riyaz əs-siyahət” əsərinin böyük hissəsi 1821-ci ildə Qomşədə qələmə alınmışdır. Əsər bütünlüklə 23 iyul 1827-ci ildə sona çatmışdır (Hacı Zeynalabdin Şirvani, 2024, s.36). Görkəmli şərqşünas alim Ağamir Quliyevin 1974-cü ildə Moskvada Şirvaninin “Riyaz əs-siyahət” əsərinin II hissəsini nəşrə hazırlayaraq əsərin yazıldığı dildə yəni fars dilində nəşr etdirməsi təqdirə layiqdir. Həmin dövrdə “Yaxın və Orta Şərq xalqları İnstitutu” adlanan indiki Şərqşünaslıq İnstitutunun təşkilatçılığı, akademik Ə.Ə.Əlizadə və T.A.Məhərrəmovun redaktorluğu və A.A.Quliyevin Ön sözü ilə çap edilən “Riyaz əs-siyahət” əsərinin ikinci hissəsi 3 kitabdan ibarətdir (“Riyaz əs-siyahət”, 1974, II hissə I cild, s.5). Sevindirici haldır ki, həmin 3 kitab 2024-2025-ci illərdə Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək nəşr edilmişdir. Şirvani bu əsərində şəxsən səfər etdiyi və ətraflı tədqiq etdiyi ölkələrin iqlimi, iqtisadiyyatı, həyat şəraiti, hökmdarları, alimləri və əhalinin adətləri haqqında maraqlı məlumat verməklə yanaşı bəzən də həmin ölkələrin adlarının meydana çıxmasının mənşəyini də qeyd edir. Şirvani bu əsərdə bəzi ölkələrin coğrafi koordinatlarını da dövrünün tələbinə uyğun olaraq Əbcəd hesabı ilə vermişdir. Biz “Riyaz əs-siyahət” əsərində şəhərlərin coğrafi koordinatlarından danışmadan öncə qısaca da olsa bir neçə kəlmə coğrafi koordinatlar və Əbcəd hesabı haqqında məlumat verək.

Coğrafi koordinatlar

Coğrafi koordinatlar dedikdə yer üzərindəki obyektlərin yerini müəyyənləşdirmək üçün ekvatora perpendikulyar və paralel yerləşən koordinat sistemi başa düşülür. Coğrafi uzunluqlar ekvatora perpendikulyar, coğrafi enliklər isə paralel olaraq yerləşir. Müasir elmi ədəbiyyatda coğrafi uzunluğa belə tərif verilir: Qrinviç meridian müstəvisi ilə verilmiş N nöqtəsindən keçən meridian müstəvisi arasında qalan ikiüzlü bucaq coğrafi uzunluq adlanır. Coğrafi uzunluq Qrinviç meridianından başlayaraq şərq və qərbə doğru 0-180° arasında dəyişir. Yer səthində verilmiş N nöqtəsindən keçən şaquli xətlə ekvator müstəvisi arasında qalan bucağa bu nöqtənin coğrafi enliyi deyilir. Coğrafi enlik ekvator qütblərə doğru 0-90 arasında dəyişir (İlqar Musayev, Arif Həsənov, Rəşad Tahirov, 2021. S.7). Müasir dövrdə İngiltərədə yerləşən Qrinviç rəsədxanasından keçən meridian sıfır dərəcəli meridian kimi qəbul edilmişdir. Qrinviç meridianının sıfır dərəcəli coğrafi uzunluq kimi qəbul edilməsi 1884-cü ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarında keçirilən Beynəlxalq Meridian konfransına təsadüf edir. Həmin vaxt konfransda iştirak edən 25 ölkədən 22-nin qəbul etməsi ilə Qrinviç meridianı sıfır dərəcəli coğrafi uzunluq kimi qeyd edilmişdir. Qrinviç meridianının başlanğıc nöqtə kimi qəbul edilməsinə qədər tarixən bir neçə başlanğıc meridianı mövcud olmuşdur. Beynəlxalq Meridian konfransına qədər dünya xəritələri və coğrafi əsərlərdə ekvator xətti sıfırıncı en dairəsi kimi qəbul edilsə də, amma başlanğıc meridianı ölkələrə görə dəyişirdi. Bu başlanğıc meridianlardan biri də Kanar adalarına görə hesab edilirdi. Müəllifin də “Cəzayere-Xalidat” adlandırdığı bu adalar İspaniyanın nəzarəti altındadır. Bu adaların adı tarixi və coğrafi mənbələrdə müxtəlif formada səslənmişdir. Əksər İslam mənbələrində Kanar adalarının 6 adadan ibarət olduğu fikri əsas götürülmüşdür. Çox güman ki, onlar böyük adaları nəzərdə tutaraq 6 adadan ibarət olduğunu qeyd ediblər. Son dövrlərdə isə adaların 7 adadan ibarət olduğu qeyd edilmişdir. Antik yunan alimləri insan yaşayan ərazilərin Kanar adalarından şərqdə yerləşdiyini düşünərək bütün ərazilərin bu adalardan nə qədər yaxın və ya uzaq olması ilə hesablayardılar. İlk dəfə bu adaların kim tərəfindən və nə zaman başlanğıc meridianı kimi götürülməsi barədə dəqiq məlumat yoxdur. Ptolemeydən qalan xəritə və yazılarda Kanar adalarının başlanğıc meridian kimi götürülmə faktı mövcuddur. Ola bilsin ki, sonradan onun əsərlərinin tərcümə edilməsi ilə İslam dünyasında bu ənənə formalaşmışdır. Müsəlman dünyası Kanar adalarına görə apardığı hesablamaları Əbcəd hesabı ilə qeyd edirdilər. Onlar təqribən 10 əsrdən artıq bu hesablama metodundan istifadə etdilər. Fransa xəritəçiləri də 1894-cü ildə Meridian konfransında Qrinviç meridianın Başlanğıc meridian kimi götürülməsinə qədər dəniz və quru ərazilərin xəritələrinin tərtib edilməsində Paris rəsədxanasından keçən meridianı

başlanğıc kimi götürmüşlər. Artıq XIX əsrin sonlarında vahid başlanğıc meridianın qəbul edilmə zərurəti meydana çıxdı. Bununla da uzun müzakirələrdən sonra Qrinvich meridianı başlanğıc meridian kimi qəbul edildi.

Əbcəd hesabı

Şirvaninin “Riyaz əs-siyahət” əsərində coğrafi koordinatlar dövrün tələblərindən çıxış edilərək Əbcəd hesabı ilə verildiyindən bu hesabın nədən ibarət olması və hansı yerlərdə daha çox istifadə edilməsi haqqında bir neçə kəlmə qeyd etməklə mövzunun daha yaxşı anlaşılmasına çalışacağıq. Müəyyən bir rəqəmin və ya tarixin ərəb hərfləri ilə ifadə edilmək üsuluna Əbcəd hesabı deyilir. Əbcəd hesabı müsəlman dünyasında çox məşhur olmuş, xüsusən də klassik türk, ərəb və fars ədəbiyyatlarında geniş istifadə edilmişdir. Bu hesabda 1,2,3,4,5,6,7,8 və 9 ədədləri üçün 9 hərflər (müvafiq olaraq ərəb əlifbasında ا ب ج د ه و ز ح ط hərfləri), 10, 20, 30, 40, 50, 60, 70, 80 və 90 rəqəmləri üçün 9 hərflər (müvafiq olaraq ərəb əlifbasında ص ف ع س ن م ل ک hərfləri), 100, 200, 300, 400, 500, 600, 700, 800, 900 və 1000 rəqəmləri üçün 10 hərflər (müvafiq olaraq ərəb əlifbasında ق ر ش ث د خ ذ غ غ ض ظ hərfləri) nəzərdə tutulmuşdur. Ərəb əlifbasında mövcud olan 28 hərfin hər biri üçün bir rəqəm nəzərdə tutaraq cədvəl hazırlamış və həmin cədvələ də müvafiq olaraq hesablamalar aparmışlar.

Əbcəd hesabından əsasən aşağıdakı yerlərdə istifadə edirdilər:

1. Bəzi kitabların müqəddimələrini səhifələyərkən bu hərflərdən istifadə edirdilər.
2. Bəzən bir məktub və yazıda bir ifadəni açıq-aşkar yazmamaq üçün onu simvollaşdıraraq Əbcəd hərfləri ilə yazır və bununla da xüsusi bir şəxsə və ya şəxslərə məlumat ötürməyə çalışırdılar.
3. Tarixdə baş verən hadisələri Əbcəd hesabında müvafiq gələn və asan yadda qalan bir sözlə yaxud şer formasında yazırdılar. Nümunə üçün deyək ki, Müzəffərəddin şah Məşrutəni 1906-cı ildə yəni ölümündən bir müddət öncə imzalamışdır. Bu tarix عدل مظفر (Ədle Muzəffər, yəni Müzəffərin ədaləti) kimi qeyd edilir. Bu hicri-qəməri tarixi ilə 1324-cü və miladi tarixi ilə 1906-cı ilə təsadüf edir. Bu tarix Məşrutənin imzalandığı tarix deməkdir. Bu ifadə ilə həm obrazlı şəkildə Müzəffərəddin Şahın əməlinə qiymət verir və həm də həmin tarixi rahat formada yadda saxlayırlar. Başqa bir nümunə kimi monqolların xilafətin paytaxtı olan Bağdad şəhərini ələ keçirməsini göstərmək olar. Salnaməçilər həmin tarixi Əbcəd hesabı ilə “Xun (خون)” deyə yazırdılar. Xun sözü qan deməkdir. Şəhərin ələ keçirilməsi zamanı çoxlu qan töküldüyündən obrazlı şəkildə onu belə qeyd edirdilər. Çünki monqollar hicri-qəməri tarixi ilə 656-cı ildə (miladi tarixi ilə 1258-ci ildə) şəhəri ələ keçirdilər. 656 rəqəmi də Əbcəd hesabı ilə “Xun” kəlməsinə müvafiqdir.
4. Bəzən yazıda ifadələr bir-biri ilə səhv salınmasın deyə onun Əbcəd hesabında müvafiq qarşılığını yazmaqla yanlış anlaşılmasının qarşısını alırdılar.
5. Hərflərdən İrfan elmində də geniş istifadə edilmişdir. Nümunə kimi, İbn Ərəbinin “Miftahul-əsrar dər elme cefr və huruf” adlı əsərinin adını qeyd etmək olar.
6. Sufilər də öz dua və münacatlarında Əbcəd hesabından istifadə edirdilər. Məsələn, İslam peyğəmbərinin adı olan “Məhəmməd” sözü ilə “Aman” sözlərinin Əbcəd hesabı ilə ekvivalenti 92 rəqəmi etdiyindən sufilər öz dua və münacatlarında sadəcə “Aman” deyə səsləməklə Məhəmməd peyğəmbəri nəzərdə tutardılar.
7. Coğrafi koordinatları onun Əbcəd qarşılığı ilə yazırdılar. Hacı Zeynalabdin Şirvaninin “Riyaz əs-siyahət” əsəri belə nümunələrlə doludur. Onların hamısını qeyd etmək bu məqalənin imkanları xaricində olduğundan bir neçəsini qeyd etməklə kifayətlənəcəyik.

“Riyaz-əs-siyahət” əsərində coğrafi koordinatlar

Hacı Zeynalabdin Şirvaninin istər “Riyaz əs-siyahət”in I hissəsində və istərsə də III hissədən ibarət II hissəsində biz bir çox şəhərlərin coğrafi koordinatlarını Əbcəd hesabı ilə qeyd etdiyinin şahidi oluruq. I hissənin I cildində Təbriz, Herat, Bəlx, İsfahan, Şiraz, Qəzvin, Kufə və digər şəhərlərin Əbcəd hesabı ilə koordinatları qeyd edilmişdir. Məsələn biz Təbrizin coğrafi koordinatları kimi, Kanar adalarından uzunluğu (قب) eninin isə ekvatorundan (لج) kimi qeyd edildiyini görürük. Bu hərfləri Əbcəd hesabı ilə hesabladıqda Təbrizin Kanar adalarından hesablanmaqla uzunluğunun 102°

və eninin isə ekvatorndan 38^0 olaraq qeyd edildiyinin şahidi olur. Əbcəd cədvəlinə görə (ق) yəni $ق+ب=100+2$; eni isə (ل) yəni $ل+ح=30+8=38^0$. Məlumat üçün qeyd edək ki, hal-hazırda Təbrizin coğrafi enliyi $38^04'52$, coğrafi uzunluğu isə $46^017'24$ kimi qeyd edilir.

Şirvaninin qeyd etdiyi koordinatlarla biz Təbrizin indiki coğrafi koordinatlarını müqayisə etdikdə coğrafi enliyin təqribən eyni olduğunu və coğrafi uzunluqda isə kəskin fərqin olduğunu müşahidə edirik. Şirvani və digər orta əsr şərq müəlliflərinin əsərlərini tədqiq edərkən coğrafi koordinatların Kanar adalarına görə hesablandığını və ona görə də müasir dövrdə Qrinvich meridianına görə hesablanan coğrafi koordinatlardan fərqlənmə gerçəyini nəzərdən qaçırmamaq lazımdır. Həmçinin burada Bəlx şəhərinin coğrafi koordinatları da Əbcəd hesabı ilə verilmişdir. Belə ki, yenə də Kanar adalarından hesablanmaqla uzunluğu (ق) və enliyi isə (لوما) olaraq götürülmüşdür. Əbcəd hesabına müraciət etdikdə $ق+ب=100+1=101^0$, enliyi isə ekvatorndan $ل+و+م=30+6+40+1=77^0$ deməkdir. H.Z.Şirvani bu əsərdə coğrafi uzunluq və enliyi Əbcəd hesabı ilə müvafiq olaraq (ق) və (لوما) kimi qeyd etmişdir. Əbcəd hesabı ilə hesabladığımızda bu hərflərin ekvivalenti $100+1=1010=ق+ب$ şərq uzunluğunda və $1+40+6+30=770=ل+و+م$ şimal enliyində olur (Hacı Zeynalabdin Şirvani. I hissə. Əsgər Hamid. 1960). Riyaz əs-siyahətin II hissəsinin I cildində Səmərqənd, Sivas, Konya, Qeysəriyyə şəhərlərinin coğrafi koordinatları verilmişdir. Konya şəhərinin coğrafi koordinatları uzunluq olaraq (1100) və en olaraq isə (1110) kimi qeyd edilmişdir. H.Z.Şirvani Əbcəd hesabı ilə şəhərin uzunluğunu Kanar adalarından (سه مه), enliyini ekvator xəttindən (ماع) olaraq götürmüşdür. Əbcəd hesabı ilə hesabladığımızda bu hərflərin ekvivalenti $60+5+40+5=1100=س+م+ه$ uzunluğunda və $40+1+70=1110=ع+ل+م$ enliyində olur (Yəhyayev. 2025, s.104). Riyaz əs-siyahətin II hissəsinin II cildində Dəməşq və Məkkə şəhəri habelə Amid (indiki Diyarbəkir şəhəri nəzərdə tutulur) və İlya (Onu Yerusəlim və Beytul-Müqəddəs də adlandırırlar) bölgələrinin Əbcəd hesabı ilə coğrafi koordinatları da verilmişdir. Dəməşq şəhərinin coğrafi koordinatları uzunluğu Kanar adalarından (عج), enliyi ekvator xəttindən (لحمه) dərəcəsinə yerləşir. Əbcəd hesabı ilə $ع+ج=70+8=78^0$ uzunluğunda və $ه+م+ح+ل=30+8+40+5=83^0$ enliyində yerləşir. Məkkə şəhərinin coğrafi kordinatları da Əbcəd hesabı ilə verilmişdir. Belə ki, Məkkənin coğrafi uzunluğu Kanar adalarından (عزو), enliyi isə ekvator xəttindən (كام) olaraq müəyyənləşibdir. Əbcəd hesablamalarına görə $ع+ز+و=70+7+6=83^0$ uzunluğunda, $م+ل+ك=20+1+40=61^0$ şimal enliyində yerləşir. Riyaz əs-siyahətin II hissəsinin III cildində isə Yəsrif (bəzi alimlər həmin yerin adını Təhamə olaraq qeyd edirlər. Bu vilayət geniş ərazili məhsuldar diyardır. Onun ən böyük şəhəri Mədinədir. Mədinənin əslində Yəsrif olduğu fikri ilə hamı razıdır. Peyğəmbər (s) onu Mədinə adlandırmışdır) (Hacı Zeynalabdin Şirvani, 1974. II hissə II cild, s.759) və Ümmül-bilad (Hacı Zeynalabdin Şirvani, 1974. II hissə I cild, s.818) şəhərlərini də nümunə kimi göstərmək olar. Yəsrif şəhərinin coğrafi koordinatlarına gəldikdə isə Kanar adalarından uzunluğu (عهك) enliyi isə ekvator xəttindən (ز) olaraq verilmişdir. Əbcəd hesabına müraciət etdikdə biz coğrafi uzunluğun $ك+ه+ع=10+5+20=35^0$ və coğrafi enliyin isə $ز+ل=1+7=8^0$ olduğunu müşahidə edirik. Ümmül-bilad (Ona Qahirə və bəzən Misir də deyirlər. Çünki Misir bütünlüklə o diyarın vilayətlərinə şamil edilirdi) isə Kanar adalarından uzunluğu (سحد) və enliyi (لهك) isə olaraq götürülmüşdür. Əbcəd hesabına müraciət etdikdə biz coğrafi uzunluğun $ك+ه+ل=30+5+20=55^0$ və ekvatorndan enliyinin isə $ه+ح+س=60+8+4=72^0$ olduğunu görürük.

Nəticə

Şirvaninin “Riyaz əs-siyahət” və eləcə də digər iki böyük əsərində qeyd edilən məlumatlar onun öz dövrünün elmlərini necə gözəl mənimsədiyinin bariz nümunəsidir. Şirvani səyahət etdiyi ölkələrin iqlimi, əhalisi, təbii resursları, fiziki coğrafiyası haqqında tam dolğun məlumatlar verməklə kifayətlənməmiş, həm də həmin ölkə və şəhərlərin adlarının etimologiyası, necə yaranması, tarixən kimlər tərəfindən idarə edilməsi barəsində də maraqlı məlumatlar vermişdir. Bu əsərlər dövrün tələbindən irəli gələrək fars dilində yazılsa da, çox təəssüf ki, indiyə qədər doğma dilimizə tərcümə edilməmişdi. Müxtəlif vaxtlarda ayrı-ayrı tədqiqatçılar öz əsərləri və məqalələrində həmin əsərdən sitat gətirməklə kifayətlənmişdilər. Şirvaninin əsərlərində bir çox şəhər və vilayətlərdən söhbət açılmış və onların bəzilərinin coğrafi koordinatları bəhs edilmişdir. Lakin əsərin orijinalına müraciət

etdikdə oxucu iki böyük çətinliklə qarşılaşır. Birincisi həmin koordinatlar ərəb hərfləri ilə yəni Əbcəd hesabı ilə verilmiş, ikincisi isə həmin koordinatlar hal-hazırda həmin şəhər və vilayətlərin koordinatlarından bir çox hallarda kəskin fərqlənir. Bu məqalədə həmin coğrafi koordinatların Əbcəd hesabı ilə düzgün formada oxunması yəni ərəb hərfləri ilə verilmiş koordinatların rəqəmlərlə qarşılığının hesablanma üsulu və həm də coğrafi koordinatlarda yaranan fərqi nədən qaynaqlandığını izah etməyə çalışdıq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Ağamir Quliyev. "Bəzi xarici ölkə alimləri Hacı Zeynalabdin Şirvani haqqında". Şərqsünaslıq İnstitutunun elmi əsərləri. N 2. Bakı. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı. 1960. 128 s.

Ağamir Quliyev. Hacı Zeynalabdin Şirvani. Bakı. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı. 1964. 209 s.

Bakıxanov, A.A. (1951). Gülistani-İrəm. (M.Əsgərli, tərc.; Ə.Ələsgərzadə, red.). Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 302 s.

Hacı Zeynalabdin Şirvani. Riyaz əs-siyahət. II hissə, I cild. Şərq Ədəbiyyatı redaksiyası. Moskva 1974, 1106 s.

Hacı Zeynalabdin Şirvani. Riyaz əs-siyahət. II hissə, III cild. Şərq Ədəbiyyatı redaksiyası. Moskva 1974, 1106 s.

Hacı Zeynalabdin Şirvani. Səyahət bağları "Riyaz əs-siyahət". II hissə, I cild. Elmi redaktor: Zakir Eminov, Tərcümə edən: Şahin Yəhyayev, Rəyçilər: Şahin Fazil, Vasif Qafarov, Bakı: Optimist MMC nəşriyyatı, 2024, 546 s.

İlqar Musayev, Arif Həsənov, Rəşad Təhirov. Hərbi əməliyyatlar zamanı koordinat sistemlərinin qarşılıqlı istifadəsi. Hərbi bilik. Elmi-nəzəri, publistik jurnal. N 2, Bakı. 2021.

<https://mod.gov.az/images/pdf/9ee555387637ef61b92ef0c11a8f91a5.pdf>.

Şirvani, H.Z. (1960). Riyaz əs-siyahət (I hissə, Ə. Hamidin red.). Tehran: Zöhrə nəşriyyatı, 910 s.

URL: http://www.anl.az/down/meqale/baki_xeber/2017/dekabr/569612.htm

URL: https://journalesgia.com/wp-content/files/2012/03/2012_03_G_Akhverdiyev.pdf

URL: <https://shamakhi-encyclopedia.az/haci-zeynalabdin-sirvani/>

Yəhyayev Şahin. Məlikov Ələddin. Hacı Zeynalabdin Şirvanın "Riyaz əs-Siyahət" əsərində Əbcəd hesabı. Metafizika, Bakı. 2025, s.96-107

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2026.1.101>

ВОДА КАК СУЩЕСТВЕННЫЙ ЭЛЕМЕНТ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ТУРЦИИ, СИРИИ И ИРАКА (1960–1980-Е ГОДЫ)

Фарман АМИРОВ

Диссертант кафедры “Политические науки”

Западно-Каспийского Университета

farmanamirov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5470-5995>

Дата поступления: 16.12.2025

Дата исправления: 23.12.2025

Дата утверждения к публикации: 04.03.2026

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется роль водных ресурсов в политических и экономических отношениях Турции, Сирии и Ирака с 1960-х годов до конца 1980-х годов. Автор исследует взаимосвязь между развитием гидротехнических проектов в этих странах, эволюцией региональной гидродипломатии и формированием конфликтов вокруг трансграничных рек Тигр и Евфрат. Отмечается, что период 1960–1980-х годов стал этапом трансформации водных отношений между Турцией, Сирией и Ираком. В течение этих трёх десятилетий вода из природного ресурса превратилась в инструмент геополитического влияния и национальной безопасности. Попытки создания институциональных структур, таких как Совместный Технический Комитет (СТК), предпринимавшиеся в 1960-е годы, в начале 1970-х и в 1980-е годы, в итоге не дали желаемых результатов, поскольку соседние государства не смогли достичь согласия по принципам распределения водных ресурсов бассейна. Отсутствие институциональных механизмов, неравномерное распределение воды и политизация проблемы превратили бассейн Тигра и Евфрата в один из наиболее напряжённых регионов Ближнего Востока. Другим важным фактором стало увязывание водного вопроса с проблемами безопасности и регионального развития. Обладая географическими и технологическими преимуществами, Турция использовала гидроэнергетические проекты не только в целях экономического роста, но и как средство политического давления на страны нижнего течения. Сирия, в свою очередь, стремилась использовать «курдскую карту» в противостоянии с Турцией.

Ключевые слова: *Турция, Сирия, Ирак, бассейн рек Евфрат и Тигр, проект «Юго-Восточная Анатолия» (GAP), водные отношения*

TÜRKİYƏ, SURİYA VƏ İRAQ ARASINDAKI QARŞILIQLI MÜNASİBƏTLƏRDƏ SU VACİB ELEMENT KİMİ (1960-1980-Cİ İLLƏR)

Fərman ƏMİROV

Qərbi Kaspi Universitetinin "Siyasi elmlər"

kafedrasının dissertantı

farmanamirov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5470-5995>

Daxilolma tarixi: 16.12.2025

Düzəliş tarixi: 23.12.2025

Nəşrə təsdiq tarixi: 04.03.2026

XÜLASƏ

Məqalədə 1960-cı illərdən başlayaraq 1980-ci illərin sonlarına qədər Türkiyə, Suriya və İraqın siyasi və iqtisadi münasibətlərində su ehtiyatlarının rolu təhlil edilir. Müəllif bu ölkələrdə hidrotexniki layihələrin inkişafı ilə regional hidrodiplomatikanın təkamülü və transsərhəd Dəclə və Fərat çayları ətrafında münaqişələrin formalaşması arasındakı əlaqəni araşdırır. Qeyd olunur ki, 1960-1980-ci illər dönəmi Türkiyə, Suriya və İraq arasında su münasibətlərində transformasiya dövrü olmuşdu. Bu üç onillik ərzində su təbii sərvətdən geosiyasi təsir və milli təhlükəsizlik alətinə çevrilmişdi. 1960-cı illərdə, 1970-ci illərin əvvəllərində və 1980-ci illərdə Ortaq Texniki Komitə (OTK) kimi institusional struktur yaratmaq cəhdləri nəticədə istənilən effekti vermədi, çünki qonşu ölkələr hövzənin su ehtiyatlarının bölüşdürülməsi prinsipləri barədə razılığa gələ bilmədilər. İnstitusional strukturun olmaması, suyun qeyri-bərabər paylanması və məsələnin siyasiləşməsi Dəclə-Fərat hövzəsini Yaxın Şərqi ən gərgin bölgələrindən birinə çevirdi. Digər əhəmiyyətli amil suyun təhlükəsizlik və regional inkişaf məsələləri ilə əlaqələndirilməsi idi. Coğrafi və texnoloji üstünlükləri ilə Türkiyə hidro-enerji layihələrindən təkcə iqtisadi artım üçün deyil, həm də aşağı axın ölkələrinə siyasi təzyiq göstərmək üçün istifadə edirdi. Suriya da öz növbəsində Türkiyəyə qarşı "kürd" kartından istifadə etməyə çalışırdı.

Açar sözlər: *Türkiyə, Suriya, İraq, Dəclə və Fərat çayları hövzəsi, Cənub-Şərqi Anadolu Layihəsi (GAP), su münasibətləri.*

WATER AS AN ESSENTIAL ELEMENT IN RELATIONS BETWEEN TURKEY, SYRIA AND IRAQ (1960S–1980S)

Farman AMIROV

*Dissertation candidate of the Department
of “Political Science” of the Western Caspian University
farmanamirov@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5470-5995>*

Date of submission: 16.12.2025

Date of revision: 23.12.2025

Date of acceptance for publication: 04.03.2026

ABSTRACT

This article analyzes the role of water resources in the political and economic relations of Turkey, Syria, and Iraq from the 1960s to the late 1980s. The author examines the relationship between the development of hydrotechnical projects in the riparian countries and the evolution of regional hydrodiplomacy and the formation of conflicts around the transboundary Tigris and Euphrates rivers. It is noted that the period from the 1960s to the 1980s marked a transformation in water relations between Turkey, Syria, and Iraq. Over these three decades, water transformed from a natural resource into an instrument of geopolitical influence and national security. Attempts to establish an institutional structure such as the JTC in the 1960s, early 1970s, and in the 1980s ultimately failed to produce the desired effect, as the riparian countries were unable to agree on the principles for distributing the basin's water resources. The lack of an institutional structure, uneven water distribution, and the politicization of the issue made the Tigris-Euphrates basin one of the tensest areas in the Middle East. Another significant factor was the intertwining of the water agenda with security and regional development issues. Turkey, with its geographical and technological advantages, used hydropower projects not only for economic growth but also to exert political pressure on downstream countries. Syria, in turn, sought to use the “Kurdish” card against Turkey.

Keywords: *Turkey, Syria, Iraq, Tigris-Euphrates river basin, Southeastern Anatolia Project (GAP), water relations*

Введение

Водные ресурсы всегда имели особое значение для Ближнего Востока-региона, где климатические условия, дефицит осадков и быстрый рост населения делают воду не просто жизненно необходимым, но и стратегическим ресурсом. Особое место в этом контексте занимают реки Евфрат и Тигр, формирующие крупнейший трансграничный бассейн Западной Азии. С середины XX века до конца 1980-х годов вода стала одним из ключевых измерений политики и безопасности в треугольнике Турция-Сирия-Ирак. Речь шла не только о распределении стока и управлении гидротехническими сооружениями на Тигре и Евфрате, но и о более широком комплексе вопросов- региональном развитии, энергетике, продовольственной безопасности, доктринах международного водного права, а также о связях водной повестки с конфликтами и режимами безопасности, включая противостояние Турции с Рабочей партией Курдистана (РПК) и межарабскую конкуренцию Дамаска и Багдада. В результате вода – особенно в бассейне Евфрата- выполняла двойную роль: структурного фактора, предопределявшего поведение сторон в силу географии и асимметрии истоков и потребностей, и инструмента политической «сцепки» (issue-linkage), позволяющего добиваться уступок в смежных областях (безопасность, транзит, энергетика).

Исторически бассейны Тигра и Евфрата находились под единым управлением различных империй. Последней такой державой являлась Османская империя, с распадом которой и образованием новых государств и было заложено основание для будущих водных конфликтов. Именно с этого момента проблема использования вод Турцией, Сирией и Ираком стало предметом обсуждений и соглашений. Это во многом было связано с тем, что проблемный характер вод Евфрата и Тигра связан с расположением их бассейнов. В целом же до 1960-х годов отношения трёх прибрежных государств- Турции, Сирии и Ирака - в области распределения водных ресурсов можно охарактеризовать достаточно гармоничными и мирными. В тот период не возникало острой необходимости в разработке режима для более эффективного управления и использования вод в бассейне, поскольку ни одна из стран не участвовала в крупных проектах развития, которые могли бы привести к чрезмерному водопотреблению в бассейне рек Евфрат и Тигр.

В указанный период одним из важнейших правовых документов, касающихся вод речной системы Евфрат и Тигр, является протокол, прилагаемый к Договору о дружбе и добрососедских отношениях между Ираком и Турцией 1946 года. Этот протокол обеспечивает основу для обеих сторон в решении вопросов, связанных с их интересами в речной системе (Electronic resource 1946).

Водная дипломатия между Турцией, Сирией и Ираком

В начале 1960-х годов строительство сирийской плотины Табка и стремление Турции установить контроль над водами Евфрата посредством реализации проекта плотины Кебан спровоцировали первую напряжённость между прибрежными государствами по вопросу совместного использования рек. Прибрежные государства, расположенные ниже по течению, в частности Ирак, настаивали на гарантированном сбросе Турцией объёма воды (минимум 350 кубометров в секунду) в период затопления. Поэтому первая встреча состоялась в июне 1964 года с участием турецких и иракских экспертов. По итогам переговоров Турция гарантировала принятие всех необходимых мер для поддержания расхода воды на уровне 350 кубометров в секунду непосредственно ниже плотины, при условии, что естественный сток реки будет достаточным для обеспечения этого расхода. Кстати, согласие Турции об отпуске 350 м³/с во многом было обусловлено давлением со стороны Агентства США по международному развитию (USAID) и Всемирного банка, финансовых доноров плотины Кебан. Именно эти структуры посоветовали турецкой стороне проконсультироваться с государствами нижнего течения и учесть их опасения. Лишь выполнив это условие, Турция получила необходимые кредиты. Впоследствии объём отпускаемой Турцией воды на реке Евфрат сначала был увеличен до 450,

а в 1976 году – до 500 кубометров в секунду (Turan, I. 2011, с. 181). В 1979-1980 годах Турция письменно обязалась гарантировать подачу не менее 500 м³/с воды из Евфрата для получения финансирования Всемирного банка; дополнительные средства ЕИБ, Швейцарии, Италии и внешние займы покрыли половину стоимости проекта в размере 1,16 млрд долларов США (Williams P., с. 42).

На первой встрече в июне 1964 года Турция предложила создать Совместный технический комитет (СТК) с целью инспектирования каждой реки для определения её среднегодового расхода. После этой первой технической встречи между Турцией и Ираком было проведено ещё несколько специальных встреч. Наиболее примечательной из них стала первая трёхсторонняя встреча, состоявшаяся в Багдаде в 1965 году, где три делегации обменялись техническими данными по плотинам Хадита (Ирак), Табка (Сирия) и Кебан (Турция). В соответствии с предложением Турции Сирия высказала мысль о целесообразности заказа исследования Совместного технического комитета (СТК) потребностей орошаемых земель в воде, а затем изучения возможности покрытия возможного дефицита воды, поступающей из Евфрата, путём переброски части воды из реки Тигр в Евфрат. Ирак решительно выступил против этого предложения и настаивал на ведении переговоров только по водам Евфрата. В 1970-х годах делегации трёх стран неоднократно собирались для обмена информацией по техническим вопросам, связанным с водохранилищами. При этом был проведен ряд заседаний СТК, однако соглашение о правах на воду на них не обсуждалось (Kibaroglu A., Ünver O., 2000, с. 314; Kibaroglu A., Scheumann W., 2011, с. 283). В те годы считалось, что проблемы трансграничных вод относятся к среднему диапазону экономических и технических задач, которые могут решаться официальными техническими делегациями. Поэтому переговоры по водным ресурсам проводились технократами из центральных водохозяйственных агентств прибрежных стран в сопровождении дипломатов, которые давали советы и контролировали переговоры, особенно когда обсуждались международные правовые и политические аспекты (Kibaroglu A., Scheumann W., 2013, с. 285).

Сирия и Ирак постоянно стремятся обеспечить необходимое количество воды для удовлетворения своих бытовых, сельскохозяйственных и промышленных потребностей, поскольку находятся в нижнем течении бассейна. Кроме того, они считают эти бассейны «международными водотоками», которые должны рассматриваться всеми прибрежными пользователями как единое целое. Тем самым они претендовали равные права на международные воды. Со своей стороны, Турция считает реки Евфрат и Тигр «трансграничными реками», которые находятся под её исключительным суверенитетом до тех пор, пока они не пересекут границу, а после слияния с рекой Тигр, образуя реку Шатт-эль-Араб, становятся международной рекой. Более того, Турция отказывает странам, расположенным ниже по течению, в праве совместного суверенитета над водами страны, расположенной выше по течению, и наоборот. Вдобавок, Турция рассматривает бассейны рек Тигр и Евфрат как единый бассейн, поскольку они объединяются, образуя реку Шатт-эль-Араб, а также благодаря массовому перетоку воды между реками Тигр и Евфрат через систему Тартар, в то время как Сирия и Ирак считают их двумя отдельными бассейнами (Çarkoğlu A., Eder M., 2001, с. 58; Al-Ansari N., 2018, с. 200).

В 1973 году вступила в строй турецкая плотина Кебан, а в 1974 году – сирийская плотина Табка. Это вызвало серьёзную напряжённость в отношениях между Ираком и Сирией. Кстати, до той поры иракский забор воды из Евфрата достигал, по оценкам, 45 процентов среднегодового потока. Сирия пообещал Ираку поставлять 200 млн кубометров воды с плотины Табка. В тот момент благодаря уступкам Сирии удалось избежать конфликта. Однако разногласия между Ираком и Сирией вновь обострились в 1975 году, когда Сирия начала запруживать озеро Асад, лишив Ирак части обещанной ему воды, поскольку, по утверждениям Сирии, она не получала половину своего обычного притока из Турции. Таким образом, нехватка воды в сочетании с традиционной напряжённостью между двумя соперничающими партиями Баас поставили Ирак и Сирию на грань вооруженной вражды. Официальный Багдад обратился 7

апреля 1975 года в Лигу арабских государств с просьбой о срочном созыве встречи министров иностранных дел; по утверждению иракских властей, сток Евфрата упал с нормальных 920 м³/с до 197 м³/с, что поставило под угрозу жизни 3 миллионов иракских фермеров. В конце апреля Лига арабских государств сформировала «технический комитет» из представителей Сирии, Ирака и семи других арабских стран для посредничества в этом споре. Однако 1 мая Сирия объявила, что не будет участвовать в работе комитета. В течение мая кризис обострялся. 13 мая Сирия закрыла свое воздушное пространство для всех иракских самолетов и приостановила полеты сирийских самолетов в Багдад. К концу месяца, как сообщается, Сирия перебросила войска со своего южного фронта с Израилем, на иракскую границу. По мере роста угрозы военного столкновения между двумя странами Саудовская Аравия предприняла очередную посредническую попытку. 3 июня саудовцы достигли договоренности, согласно которой Сирия согласилась сбросить дополнительный объем воды из Табки. В урегулировании конфликта наряду с Саудовской Аравией также важную роль сыграл Советский Союз (Thomas N., 1984, с. 82-84; Lorenz F.M., 1999, с. 22-23).

Через год после кризиса Турция заложила фундамент плотины Каракая и гидроэлектростанции ниже по течению от Кебана. Среди источников финансирования этого второго важного шага в схеме развития нижнего Евфрата имелся и Всемирный банк. На этот раз Турция в одностороннем порядке гарантировала минимальный расход в 500 куб. м/с, «чтобы адекватно защитить интересы государств нижнего течения» (Kut G., 1993, с.5). Кстати, в 1977 году в связи начавшимся строительством плотины Каракая в турецко-иракских отношениях произошло обострение. 20 ноября 1977 года Ирак прекратил подачу нефти по нефтепроводу Киркук-Юмурталык, который был введен в строй в январе того же года. Хотя оправданием служила неуплата Турцией своего долга в размере 330 миллионов долларов, настоящей причиной было сокращение объема сбрасываемой воды при строительстве плотины Каракая. Официальный Багдад заявил, что переговоры по нефтяному долгу могут начаться только после восстановления нормального уровня воды в Евфрате. Когда Турция дала эти гарантии, Ирак подписал соглашение в августе 1978 года (Baskin Oran, 2002, с.142-143).

Следует отметить, что в 1960-70-е годы вопрос о справедливом распределении водных ресурсов упомянутого бассейна в значительной степени носил гипотетический характер, поскольку гидропроекты, особенно же турецкие, все еще находились в стадии планирования или же начального этапа строительства. Даже упомянутый конфликт 1975 года представлялся как временное явление, вызванное заполнением плотин Кебан и Табка. Однако, чем дальше развивались турецкие и сирийские ирригационные и энергетические проекты, тем больше данный вопрос приобретал более явные черты. Иными словами, проблема нехватки воды для стран нижнего течения, и в первую очередь для Ирака, постепенно переходила из области гипотетической в реальность: к концу 1970-х – началу 1980-х годов турецкий «Проект Юго-Восточной Анатолии» (GAP) получил окончательное оформление и был поставлен в плоскость практической реализации.

Когда использование Турцией вод Евфрата и Тигра стало неизбежным, усилия по переговорам об урегулировании ускорились. Поскольку вопросы, связанные с гидроэнергетическими проектами вдоль рек Тигр и Евфрат, сложны и имеют далеко идущие последствия, трем прибрежным государствам пришлось искать способы структурирования диалога между собой. Поэтому на этот раз Ирак выступил с инициативой создания постоянного Совместного технического комитета (Kibaroglu A., Ünver O., 2000, с.316). Кстати, к концу 1970-х - началу 1980-х годов наблюдалось политическое сближение Турции и Ирака; наличие значительного курдского населения в обеих странах, среди которого недовольство центральной властью вылилось в вооруженные выступления, побудило эти государства к сотрудничеству для подавления продолжающегося курдского восстания и предотвращения их использования соседями. В то время как Сирия использовала курдов в качестве разменной монеты в переговорах с Турцией по водным ресурсам (Daoudy M., 2009, с.372).

В отличие от Ирака, курдская проблема на юго-востоке Анатолии стала основным инструментом торга для Сирии. Яростно выступая против Ирака, не имея большой переговорной силы с точки зрения своей экономической и военной мощи по отношению к Турции и неспособная достичь удовлетворительного результата через международные правовые каналы, Сирия использовала «курдскую карту» в полной мере (Çarkoğlu A., Eder M., 2001, с.59). Поддержка Сирией террористических организаций с целью давления на Турцию по вопросу совместного использования рек привела к тому, что проблема водных ресурсов приобрела политическое измерение в период после 1980-х годов. Еще больше Сирия усилила поддержку РПК после того, как Турция начала строительство плотины Ататюрка в 1983 году. Таким образом, вода и терроризм переплелись как два основных вопроса, определявших турецко-сирийские отношения в этот период. Кстати, Сирия оказывала поддержку и иракским курдским организациям, борющимся с багдадским правительством (Gökcan Ö., 2018, с.174).

Гидрогегемония Турции между Сирией и Ираком

Однако положительная динамика турецко-иракских отношений того времени возымела действия. На заседании турецко-иракской смешанной экономической комиссии в декабре 1980 года обе стороны договорились о создании Совместного технического комитета (СТК) для изучения вопросов, касающихся региональных вод, в частности, бассейнов рек Евфрат и Тигр. Первое заседание СТК состоялось в мае 1982 года. В 1983 году к заседаниям присоединилась Сирия, и с тех пор СТК проводился на трехсторонней основе. Основными вопросами повестки дня СТК были: обмен гидрологическими и метеорологическими данными и информацией в бассейне Евфрата и Тигра, а также информацией о ходе строительства плотин и ирригационных систем в трёх прибрежных странах; обсуждение первоначальных планов заполнения плотин Каракая и Ататюрк; разработка методологии определения разумного и целесообразного объёма воды, необходимого для стока рек Евфрат и Тигр (Bilen Ö., 2000, с.75-76). Фактически, СТК послужил площадкой для Турции, позволившей представить проекты GAP как социально-экономическую программу и убедить международных доноров в том, что она уведомила государства, расположенные ниже по течению, о проекте. Хотя прибрежные государства обменивались техническими данными и информацией на регулярных заседаниях СТК, им не удалось разработать бассейновый режим (Aldalooi L.H., 2024, с.599). Следует отметить, что время проведения заседаний СТК (1982-1993) считается периодом, когда водные вопросы неизбежно перешли в сферу высокой политики вследствие накопившихся проблем между прибрежными странами (Kibaroglu A., Scheumann W., 2013, с.286). От ответа на этот вопрос зависело окончательное решение: «совместное использование» «международных рек», или же разработка трехстороннего режима для определения правил «использования трансграничных водотоков» (Kut G., 1993, с. 8-10).

Пока проекты Турции ограничивались удовлетворением ее энергетических потребностей, то есть до второй половины 1980-х годов, протесты государств, расположенных ниже по течению, ограничивались периодом затопления плотин. Когда же Турция сместила акцент проекта с гидроэнергетического использования воды на комплексное региональное развитие в конце 1980-х годов, она начала сталкиваться с более серьезным сопротивлением как со стороны Сирии, так и со стороны Ирака. Первый признак растущей проблемы начался с финансирования GAP. Сирия и Ирак (вместе с Саудовской Аравией) сумели убедить Всемирный банк, что банк не должен финансировать GAP, пока Турция не разработает соглашение о сотрудничестве (Bölükbaşı S., 1993, с.14). С того момента стали циркулировать предположения, согласно которым при полной реализации GAP долю Сирии в реке Евфрат сократится на 40%, а Ирака – на 80% (Eskioğlu R., 2019, с.73).

Названный «Трехэтапным планом оптимального, справедливого и разумного использования трансграничных водотоков бассейна Тигра и Евфрата», план включал элементы для про-

рыва. Во-первых, Турция предлагала совместные действия по определению общего использования вод всеми тремя странами, тем самым косвенно отказываясь от полного суверенитета над реками, формально не называя его таковым. Во-вторых, план предполагал применение высоких и соответствующих технологий для минимизации потребностей в воде для сельского хозяйства, тем самым вводя элемент сохранения как существенного решения того, что по сути является проблемой дефицита ресурсов. Вместе с планом Турция также предложила регулировать сток реки Евфрат в соответствии с сезонными потребностями стран, расположенных ниже по течению, в пределах среднегодового стока 500 куб. м/с. Сирия и Ирак, однако, настаивали на увеличении минимальной квоты до 700 куб. м/с - около 70 процентов среднего стока - до тех пор, пока не будет согласовано окончательное распределение вод Евфрата между прибрежными государствами (Bilen Ö., 2000, с.76-77). Турция не заключила с Сирией и Ираком многостороннего окончательного соглашения о распределении стока Евфрата-Тигра; вместо этого были подписаны двусторонние временные протоколы, главным из которых для Сирии стал протокол об экономическом сотрудничестве от 17 июля 1987 г., подписанный в ходе официального визита президента Турции Т. Озала в Дамаск. Статья 6 протокола содержала обязательство Турции сбрасывать минимальный среднегодовой объем в 500 куб. м/с из вод Евфрата «до окончательного распределения» вод реки между тремя странами. В протоколе также утверждалось стремление Турции и Сирии совместно с иракской стороной работать над распределением водных ресурсов рек Евфрат и Тигр в кратчайшие сроки. Кроме того, стороны договорились об осуществлении совместных ирригационных и энергетических проектов (Resmî Gazete.- 1987, 10 Aralık, с. 2). Вторым протоколом было соглашение о сотрудничестве в области безопасности. Содержание протокола не было раскрыто, но, по сути, он был связан с давлением Турции на Сирию с целью прекращения ее поддержки сепаратистского терроризма РПК (Kut G., 1993, с.8-10). Да, сразу после визита Озала были закрыты лагеря РПК на сирийской территории. Однако с дозволения Дамаска террористические лагеря переместились в контролируемую Сирией долину Бекаа. Сирия, делая вид, что выполняет свои обязательства по улучшению двусторонних отношений, продолжала закрывать глаза на то, что боевики РПК используют ее территорию для совершения терактов против Турции (Baskın Oran, 2002, с.137). Особенно последним протоколом сирийское правительство признавало РПК террористической организацией, деятельность которой официально запрещалось в Сирии. Однако и эти соглашения фактически остались на бумаге и не положили конец поддержке РПК сирийскими властями (Gökcan Ö., 2018, с. 181-182). Между Сирией и Ираком в конце 1980-х годов также интенсифицировались контакты по водным вопросам. 17 марта 1989 года было заключено соглашение, согласно которому установленная доля Ирака на иракско-сирийской границе определялась на основе общего годового расхода в размере 58% от стока реки Евфрат, проходящего через территорию Турции в Сирию в районе Джераблус, а доля Сирии в воде реки составляла 42%. Соглашение касается только стока реки Евфрат на сирийско-иракской границе и не охватывает весь бассейн (Electronic resource, October 15, 2023, с. 6). Турция официально не признала это соглашение. Она утверждала, что юрисдикция третьей стороны в отношении международного статуса Евфрата не могла быть установлена без участия Турции (Yıldız D., 2025, с. 4).

Заключение

Итак, период 1960-1980-х годов стал эпохой трансформации водных отношений между Турцией, Сирией и Ираком. За эти три десятилетия вода из природного ресурса превратилась в инструмент геополитического влияния и национальной безопасности. Попытка создать как в 1960-начале 1970-х годах, так и в 1980-х годах такой институциональной структуры, как СТК, фактически не возымела ожидаемого эффекта, поскольку прибрежные страны не смогли договориться о принципах распределения водных ресурсов бассейна. Соглашения 1987 и 1989

годов стали временными компромиссами, но не решили фундаментальных противоречий. Отсутствие институциональной структуры, неравномерное распределение воды и политизация вопроса сделали бассейн Тигра и Евфрата одной из наиболее напряжённых зон на Ближнем Востоке.

Еще одним немаловажным обстоятельством выступала своего рода «сцепка» водной повестки с вопросами безопасности и регионального развития. Турция, обладая географическим и технологическим преимуществом, использовала гидроэнергетические проекты не только для экономического роста, но и для политического давления на страны нижнего течения. В свою очередь, Сирия стремилась использовать «курдскую» карту против Турции.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

Al-Ansari, N. Geopolitics of the Tigris and Euphrates Basins / N.Al-Ansari, N.Adamo, S.Knutsson (et al.) // *Journal of Earth Sciences and Geotechnical Engineering*, - 2018, Volume 8, № 3, - pp. 187-222.

Aldalooi, L.H. Hydro-Political Relations Between Turkey and Iraq Over the Tigris and Euphrates Rivers: Dyadic Relationships and Structure Matter // *Middle East Critique*, - 2024. 33 (4), - pp. 593-609.

Bilen, Ö. Turkey & Water Issues in The Middle East / Ö. Bilen.-Ankara: Afşaroğlu Printing House, - 2000.-257 p.

Bölükbaşı, S. Turkey Challenges Iraq and Syria: The Euphrates Dispute // *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, 1993. Volume 16, № 4, pp. 9-32.

Çarkoğlu, A., Eder, M. Domestic Concerns and the Water Conflict over the Euphrates-Tigris River Basin // *Middle Eastern Studies*, - 2001. Volume 37, №1, - pp. 41-71.

Daoudy, M. Asymmetric Power: Negotiating Water in the Euphrates and Tigris // *International Negotiation*, - 2009. 14, - pp. 361-391.

Eskioğlu, R. Arap Baharına Kadar Türkiye-Suriye İlişkileri // *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, - 2019. Cilt 16, Sayı 1, - s.70-80.

Gökcan, Ö. Türkiye-Suriye ilişkilerinde bir kırılma noktası: ekim 1998 krizi veya diğer bir ifadeyle “ilan edilmemiş savaş” // *Akademik İncelemeler Dergisi*, - 2018. Cilt 13, Sayı 1, s.169-198.

Kibaroglu, A., Scheumann, W. Euphrates-Tigris rivers system: political rapprochement and transboundary water cooperation // *Turkey's Water Policy. National Frameworks and International Cooperation*. / Editors: A. Kibaroglu (et al.). – Heidelberg: Springer-Verlag, - 2011. - pp. 277-299.

Kibaroglu, A., Scheumann, W. Evolution of Transboundary Politics in the Euphrates-Tigris River System: New Perspectives and Political Challenges // *Global Governance*, - 2013. №19, - pp. 279-305.

Kibaroglu, A., Ünver, O. An Institutional Framework for Facilitating Cooperation in the Euphrates-Tigris River Basin // - Dordrecht (The Netherlands): *International Negotiation: A Journal of Theory and Practice*, – 2000. Volume 5, №2, - pp. 311-330.

Kut, G. Burning waters: The hydropolitics of the Euphrates and Tigris // *New Perspectives on Turkey*, Fall 1993, 9, pp. 1-17.

Lorenz, F.M. The Euphrates Triangle: Security Implications of the Southeastern Anatolia Project / F.M. Lorenz, E.J. Erickson - Washington, D.C.: National Defense University Press, - 1999. - 56 p.

Syrian Arab Republic. Reporting on global SDG indicator 6.5.2: (Electronic resource) /October 15, 2023, 47 p. URL: https://unece.org/sites/default/files/2025-01/Syrian%20Arab%20Republic_3rdReporting_SDG652_2023_NaN_web.pdf

The Treaty of Friendship and Neighborly Relations between Iraq and Turkey, Protocol on Flow Regulation of the Tigris and Euphrates rivers and of their tributaries, on 29 March 1946: (Electronic

resource) / – Nations Unies –Recueil des Traites, №580. URL: https://www.internationalwater-law.org/documents/regionaldocs/Iraq-Turkey-Friendship_1946.pdf

Turan, I. The Water Dimension in Turkish Foreign Policy // Turkey's Water Policy. National Frameworks and International Cooperation / A. Kibaroglu (et al.) (editors) - Berlin; Heidelberg: Springer-Verlag, - 2011.- pp. 179-195.

Türk Dış Politikası: kurtuluş savaşından bugüne. Olgular, belgeler, yorumlar (Cilt II 1980-2001) / Editör: Baskın Oran.- İstanbul: iletişim Yayınları,- 2002. - 637 s.

Türkiye Cumhuriyeti ile Suriye Arap Cumhuriyeti arasında ekonomik işbirliği protokolü, 17 Temmuz 1987// Resmî Gazete. 1987, 10 Aralık, Sayı 19660, s. 2-5.

Water as a source of cooperation or conflict in The Middle East / Principal Investigator: Thomas Naff, Director of Middle East Research Institute, University of Pennsylvania.- Philadelphia: (Westview Press), 1984.-225 p.

Williams, P. Euphrates and Tigris Waters Turkish-Syrian and Iraqi Relations // Water resource conflicts and international security: a global perspective. Lanham, Md.: Lexington Books,- 2012.- pp.19-49.

Yıldız, D. Türkiye-Iraq Water-Energy Cooperation is an important hydro-strategic step // World Water Management, Diplomacy & Science News-2025. 10024,-pp.1-5.

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2026.1.111>

TARİXİ-MƏDƏNİ ASPEKTDƏN UYĞUR TÜRKLƏRİ

Müqabil MƏMMƏDOV

*AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix
və Etnologiya institutunun əməkdaşı*

E-mail: muqu0109@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-7687-5131>

Daxilolma tarixi: 06.09.2025

Düzəliş tarixi: 21.04.2026

Nəşrə təsdiq tarixi: 21.05.2026

XÜLASƏ

Etnogenez, uyğur etnosu, Şərqi Türküstan, avtoxton (yerli), dini memarlıq, freska rəsmləri, uyğur ədəbiyyatı, arxeoloji Məqalədə türkdilli, türkmənşəli uyğur xalqlarının tarixi, məişəti, sənətkarlığı və etnogenez prosesləri araşdırılır. Məlumdur ki, bu xalq Şərqi Türküstanın türk köklü aborigen əhalisi olaraq indiki Sincan-Uyğur avtonom rayonunda (SUAR), ÇXR – də yaşayırlar.

Yazılı mənbələrdə uyğurların adı eramızın III əsrindən etibarən Uyğur xalqının etnik birliyinin formalaşması prosesi VIII əsrdə Türk xaqanlığının süqutundan və Orxon çayı sahilində Uyğur erkən feodal dövlətinin yaranmasından sonra başa çatmışdır.

Uyğurlar ortaq dilə, tarixi ənənələrə, mədəniyyətə və müsəlman inancına malik olan xalqdır. Orta Asiya xalqları onları qaşqarlar, monqollar - xotonlar, çinlilər isə - çantou adlandırırdılar.

Türkşünas alim S.E. Malov qeyd edir ki, “Uyğurlar qədim dövrlərdə Mərkəzi Asiyanın ən mədəni insanları idilər və yüksək inkişaf etmiş şəhər həyatları olub”.

Uyğurların ənənəvi məşğuliyyəti ticarət, əkinçilik, müxtəlif sənət növləri, heyvandarlıq, balıqçılıq və ovçuluq olmuşdur. Onlar zəngin və fərqli mədəniyyət (monumental dini memarlıq, musiqi və ədəbi əsərlər, freska rəsmləri və miniatürlər) yaratmışlar.

Çin alimləri tərəfindən irəli sürülən müxtəlif fərziyyələrə baxmayaraq, onların əsərlərində, həmçinin rus və Qərbi Avropa uyğurşünaslığında da uyğurların Şərqi Türküstan ərazisində qədim dövrlərdən bəri avtoxton (yerli, köklü) xalq olduqlarına dair mənbələrdə yer alan danılmaz sübutlar təqdim olunur.

Açar sözlər: *Etnogenez, uyğur etnosu, Şərqi Türküstan, avtoxton (yerli, köklü, dini memarlıq, freska rəsmləri, uyğur ədəbiyyatı, arxeoloji tədqiqatlar.*

УЙГУРСКИЕ ТЮРКИ В ИСТОРИЧЕСКОМ И КУЛЬТУРНОМ АСПЕКТАХ

Мугабиль МАМЕДОВ

*Сотрудник Института Истории и
Этнологии имени А.А. Бакыханова НАНА**E-mail: muqu0109@gmail.com**ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-7687-5131>**Дата поступления: 06.09.2025**Дата исправления: 21.04.2026**Дата утверждения к публикации: 21.05.2026*

АННОТАЦИЯ

В статье исследуется история, образ жизни, ремесла и этногенез тюркоязычных уйгурских народов. Известно, что этот народ проживает на территории современного Синьцзян – Уйгурского автономного района (СУАР), КНР – которые является исконным регионом Восточного Туркестана. Название уйгуров в письменных источниках восходит к I веку нашей эры. Процесс формирования этнического единства уйгурского народа начался в VIII веке, когда был свергнут Тюркский каганат и на берегах реки Орхон возникло ранее уйгурское феодальное государство. После завоевания это прекратилось.

Уйгуры – народ, с общим языком, историческими традициями, культурой и исповедующий ислам. Народы Центральной Азии называют их кашгарами, монголы – хотонами, а китайцы – чантойцами.

Как отмечает тюрковед С.Е. Малов, уйгуры “ в древние времена “ – были самым цивилизованным народом Центральной Азии и вели высокоразвитую городскую жизнь.

Традиционными занятиями уйгуров были торговля, земледелие, различные виды рыбной ловли, животноводство и охота – типичные занятия уйгуров лобноров. Они создали обширную и уникальную культуру (монументальная религиозная архитектура, музыка и искусство, фрески и миниатюры).

Несмотря на различные теории, выдвинутые китайскими учеными их работы, а также российские и западноевропейские исследования уйгурского народа, предоставляют неопровержимые свидетельства из источников о том что уйгуры были автохтонными (местными, коренными) потомками бывшего Восточного Туркестана.

Ключевые слова: этногенез, уйгурский этнос, автохтон, религиозная архитектура, Восточный Туркестан, фресковые рисунки, уйгурская литература, археологические исследования.

HISTORICAL AND CULTURAL ASPECTS OF THE UYGHUR TURKS

Mugabil MAMMADOV

*A.A.Bakikhanov Institute of
History and Ethnology, ANAS*

E-mail: muqu0109@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-7687-5131>

Date of submission: 06.09.2025

Date of revision: 21.04.2026

Date of acceptance for publication: 21.05.2026

ABSTRACT

The article examines the history, life, craft and processes of ethnogenesis of the Turkic-speaking and Turkic-Uyghur peoples. It is known that this people is an indigenous people of the aboriginal population of Turkic origin from East Turkestan, modern Siniizyan, who lived in the Uyghur Autonomous Region (SUAR) in the China.

The name Uyghurs has been mentioned in written sources since the 3rd century AD. The process of forming the ethnic unity of the Uyghur people was completed after the collapse of the Turkic Kalanat in the 8th century and the formation of the early Uyghur feudal state on the banks of the Orkhon River.

The Uyghurs are a people who have a common language, historical traditions, culture and Muslim faith. The peoples of Central Asia called them Kashgars, the Mongols called them Khotons, and the Chinese called them Chantou.

Turkologist Malov S.E. notes that “the Uighurs in ancient times were a civilized people of Central Asia with a highly developed urban life.”

The traditional occupations of the Uyghurs were trade, agriculture, various types of crafts, cattle breeding, fishing and hunting - typical occupations of the Lop Nor Uyghurs, they created a rich and diverse culture (monumental religious architecture, musical and literary works, fresco painting and miniatures).

Despite the various hypotheses put forward by scholars in their works, as well as in the works of Russian and Western European Uyghurologists, the manuscripts present irrefutable evidence that the Uyghurs have been an autochthonous (local, rooted) people in the territory of former Turkestan since ancient times. Sources also indicate that the Uyghurs have a rich cultural heritage and an ancient tradition of statehood. This is confirmed not only by written sources, but also by the results of archaeological research.

Key words: *ethnogenesis, Uyghur ethnic group, Eastern Turkestan, autochthonous (local), woolen skullcap religious architecture, fresco painting, Uyghur literature, archaeological research.*

Giriş

Uyğurlar Şərqi Türkünstanın türk köklü aborigen əhalisi olaraq ÇXR-də indiki Sincan – Uyğur avtonom rayonunda (SUAR) yaşayırlar. Tarixi mənbələrin məlumatına görə uyğurların Sincan Uyğur avtonom rayonunda (SUAR) yaşamaqları bizim eramın V əsrinə təsadüf edir. Sincan Çin dilindən tərcümədə “yeni sərhəd” deməkdir. Uyğurların çinlilərlə birlikdə Sincan ərazisində yaşamaqları həm sülh, həm də münaqişə və ixtilaflarla dolu bir dövrə təsadüf etmişdir. Uyğurların etnogenezinin formalaşmasında çinlilərin xüsusi rolu olmuşdur. Uyğur etnogenezinin tədqiqi son dərəcə mürəkkəb məsələdir. Bu gün bu etnik qrup SUAR-da köklü (yerli) əhali sayılır. Ancaq müxtəlif tədqiqatçıların uyğur etnosunun etnogenezi, ərazi məsələsi haqqında fərqli fikirləri mövcuddur. Bəzi alimlərin fikrinə görə, Mərkəzi Asiya etnosunun (uyğur, qazax, qırğız və b.) etnogenez ərazisi Şərqi Türkünstandır (Аносов Б.А. 2021, с.53). V.V.Radlovun fikrincə, “Uyğurlar təkcə ən qədim türkdilli tayfalarından biri deyil, həm də çoxsaylı bir türk xalqı idilər və qədim zamanlardan etibarən türk tayfaları arasında xüsusilə qərbdə mühüm mövqə tutmuşdular (Радлов В.В. 1893, с.19-20).

Uyğurlar – Mərkəzi Asiyanın qədim qəbilə ittifaqlarına aid olub, dilləri isə Altay dilləri ailəsinin türk qrupuna daxildir. Onlar islam dininə etiqad edirlər – bu din XIV-XVII əsrlərdə şamanizm, manixeylik, xristianlıq və buddizmi sıxışdıraraq üstün mövqə tutmuşdur.

Antropoloji baxımdan uyğurlar əsasən avropoid irqinə aiddirlər, lakin az miqdarda monqoloid qarışığı da müşahidə olunur. Uyğurlar Mərkəzi Asiyanın ən qədim türkdilli xalqlarından biridir. Onların əcdadları olan Şərqi Türkünstanın köçəri tayfaları eramızdan əvvəl III əsrdən eramızın III-IV əsrlərinə qədər Hun tayfa ittifaqında mühüm rol oynamışdılar.

1. Uyğurların etnogenezi və dövlətçilik ənənələri

Yazılı mənbələrdə (o cümlədən, VIII əsrə aid Orxon yazılarında) uyğurların adı eramızın III əsrindən etibarən çəkilir. V-VIII əsrlərdə uyğurlar əvvəlcə Jujan xaqanlığının tərkibində idilər. Uyğur xalqının etnik birliyinin formalaşması prosesi VIII əsrdə, Türk xaqanlığının süqutundan və Orxon çayı sahilində erkən Uyğur feodal dövlətinin yaranmasından sonra başa çatmışdır.

Hazırkı Sincan ərazisində üç uyğur dövlətinin mövcudluğu maraqlı hadisələrə səbəb olmuşdur. Məsələn, islamı qəbul etmiş uyğur dövləti – Qaraxanilər (digər adı sə İlikxanlar dövləti) tədricən Orta Asiya ərazisinə (indiki Özbəkistan) yayılmışdır.

Qeyd edək ki, sonralar İlikxanlar (Qaraxanilər) Orta Asiyada monqol tayfası olan qarakitayların vassalı elan olunmuş və 1212-ci ildə müasir özbək türklərinin əcdadları tərəfindən məğlub edilmişdirlər. Eyni zamanda, hazırkı Sincan ərazisində (Kaşqarda) yerləşən Qaraxanilər dövlətinin Şərq hissəsi 1212-ci ildə monqol tayfası olan naymanlara tabe olmuşdur.

Sivilizasiyanın əlavə meyarlarından biri də dövlətin formalaşması prosesidir. Təəssüf ki, mənbələr Uyğur xaqanlığında idarəetmə İnstitutlarının inkişafını tam şəkildə bərpa etməyə imkan vermir. Lakin bununla belə, Uyğur imperiyasında erkən dövlətin bir forması yaranmışdır. Uyğur xaqanlığı qısa müddət ərzində böyük ərazi əhatə edən dövlətə çevrilmişdir.

Müasir uyğur etnik qrupunun formalaşması uyğurların etnogenezi prosesinin nəticəsidir. Uyğur etnik qrupunun formalaşması Şərqi Türkünstan bölgəsində bütün tarix boyu müxtəlif etnik qrupların birləşməsi və qarışması əsasında baş vermişdir.

“Əsasən daimi olaraq Kaşqariyada yerləşən doqlatların bəziləri görünür, uyğurlarla digərlərindən daha tez, XVI əsrdə etnik cəhətdən əlaqədə olmuş və böyük miqyasda assimilyasiya olmuşlar” (Юдин, 2008).

Uyğurlar ortaq dilə, tarixi ənənələrə, mədəniyyətə və müsəlman inancına malik olan xalqdır. Qonşu xalqlar da uyğurları müxtəlif yurdlarda yaşayan vahid bir millət kimi qəbul edirdilər. Orta Asiya xalqları onları qaşqarlar, monqollar – xotonlar, çinlilər – çantou adlandırırdılar (Валиханов 1962 г, с. 158).

XIX əsrin bəzi tədqiqatçıları, xüsusilə Ç.Vəlixanov yazırdı ki, yerli türk əhalisi olan qədim uyğurlar dolonlar və nyuqatların (son iki qrup monqolların) törəmələridir və onlar uyğur dilində

danışrlar. İngilis səfiri Bellyu Artuş bəyini təsvir edərkən onun xalis uyğur tayfasından olan tatar olduğunu qeyd etmişdir (Дневник английского посольства в Кашгар в 1873-1974 гг. с. 251).

Hər hansı bir xalqın, o cümlədən uyğurların etnogenezini öyrənərkən tədqiqatçıların diqqətini ilk növbədə xalqın özünün adı çəkir (БСЭ Т. 26 с. 530-531). Van Jiveinin əsərləri bu məsələnin təhlilinə həsr edilmişdir. 1937-ci ildə onun “Öz adının təkamülünün tədqiqi” (Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. с.143) məqaləsi nəşr olundu və müəllif burada tarixin müxtəlif dövrlərinə aid Çin sənədlərinin diqqətlə öyrənilməsi əsasında ilk dəfə olaraq “uyğur” etnoniminin mənasını açmağa çalışmışdır. Van Jivei bu etnonimin mənşəyi haqqında kifayət qədər inandırıcı şəkildə mübahisə etməyi bacarmışdı.

Əvvəlcə Uyğur xaqanlığında idarəetmə sistemi böyük köçəri birliklər üçün ənənəvi idi. Xaqanın başçılıq etdiyi mərkəzi aparat sol (Şərq) və sağ (qərb) şadları (türk titulu), daxili və xarici “böyük buyruqları” (Çin mənbələrində “nazirlər”) əhatə edirdi. İmperiyanın maraqlarını tayfalar üzərində təyin olunmuş 11 tutuq (valilər) təmsil edirdi.

Sonralar Uyğur xaqanlığında şəhərlərin artması və oturaq icmalarının sayının çoxalması ilə əlaqədar idarəetmə sistemi mürəkkəbləşməyə başladı. Xəzinənin doldurulmasının mənbəyi olan oturaq əhalinin fəaliyyəti ticarət, sənətkarlıq və əkinçilik istehsalı oldu. Bu sahələrin inkişafını təşviq edən uyğurlar vergi və rüsumlar toplayırdılar.

Ticarət Uyğur şəhərlərinin həyatında və Uyğur xaqanlığının iqtisadi inkişafında az rol oynamırdı. VIII əsrin ortaları – IX əsrin birinci yarısında xaqanlıqdan və Monqolustan ərazisindən keçən tranzit ticarət əməliyyatlarının inkişafı üçün əlverişli şərait formalaşdı. Ərəb xilafəti Avrasiya ticarətinin inkişafı üçün güclü impuls verdi. Nəhəng bir imperiyaya çevrilərək Yaxın Şərq İran, Misir və digər istehsal mərkəzlərini birləşdirən xilafət, eyni zamanda Uzaq Şərq ölkələrinin məhsullarının əsas istehlakçısı idi. O dövrdə xilafət dünya ticarətinin mühüm hissəsini özünün gümüş dirhəmi və malları ilə təmin edirdi. Xilafətin tacirləri Avrasiya çöllərini də əhatə edən geniş ticarət yolları şəbəkəsini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirdilər. Ərəb xilafəti Avrasiya dünya sisteminin mərkəsinə və Asiya-Avropa ticarətinin əsas vasitəçisinə çevrildi (Васютин С.А. Публикация Nomads of the Great steppe 23 декабрь 2023 г. 6).

Ümumiyyətlə, Uyğur xaqanlığının iqtisadi sistemi sivilizasiyanın bir sıra meyarlarına cavab verirdi: oturaq yaşayış məntəqələri, şəhər iqtisadiyyatı, suvarma əkinçiliyi, dəmirin təsərrüfat və hərbi məqsədlərlə istehsalı və geniş istifadə olunması, uzaq məsafələrə ticarət.

İkinci Türk Xaqanlığının süqutu bozqırlarda (səhrada) siyasi bir boşluq yaratdı. Aşina imperiyasının məğlubiyyətini tamamlayan qalib tayfalar – basmillar, uyğurlar və karluqlar – türk tayfaları üzərində hakimiyyət və kaqan titulu uğrunda mübarizəyə başladılar. Ən güclü çıxan uyğurlar oldu və onlar basmillardan hakimiyyəti aldılar (Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. 2005, с. 346).

Uyğurların əsas məşğuliyyətləri – yüksək səviyyəyə çatmış suvarma əkinçiliyi (taxıl bitkiləri, yağlı bitkilər, müxtəlif texniki bitkilər və tərəvəzlər) olmuşdur, həmçinin bağçılıq da geniş yayılmışdır. Bəzi bölgələrdə (o cümlədən Orta Asiya və Qazaxıstanda) uyğurlar əsasən maldarlıqla (qoyun, at, dəvə, inək) məşğul olurdular. Köməkçi məşğuliyyətlərə balıqçılıq, ovçuluq və yığıcılıq daxil idi. Sənətkarlıq sahələri - toxuculuq, xalça istehsalı, keramika və mis qabların hazırlanması inkişaf etmişdi.

2. Uyğurların sosial-mədəni həyatı və məişət ənənələri

Uyğurların yaşayış evləri samanla qarışdırılmış döyülmüş gildən və ya çiy kərpicdən tikilir. Meşə olan ərazilərdə evlərin karkası ağacdən hazırlanır və gil ilə doldurulur. Divarlar əsasən təməl qoyulmadan tikilir, bəzi hallarda təməl daşından düzəldilir. Dam düz olur, nazik çubuqlardan döşəmə düzəldilir və bu döşəmənin üzəri qamışdan toxunmuş döşəklərlə örtülür. Üst qatda isə qamış sərilir və onun üstünə təxminən 10 sm qalınlığında torpaq qatı tökülür, daha sonra gil ilə suvanır. Cənub bölgələrində bu düz damlardan qarğıdalı, tərəvəz və meyvələrin qurudulması üçün istifadə olunurdu.

Əvvəllər yaşayış evlərində pəncərələr tavanın ortasında açılmış dəlik şəklində olurdu. Bu dəliklər taxta jaluzilərlə örtülürdü. Hazırda isə pəncərələr divarlarda açılır və onlara naxışlı taxta

barmaqıqlar qoyulur, bu barmaqıqlar isə kağızla yapışdırılaraq örtülür. Evin bütün qapı və pəncərələri həyətə açılırdı.

Türkşünas alim S.E.Malov qeyd edir ki, “Uyğurlar qədim dövrlərdə Mərkəzi Asiyanın ən mədəni insanları idilər və yüksək inkişaf etmiş şəhər həyatları olmuşdur” (Малов С.Е. 1951, с. 95).

Türküstan əhalisi olan dinlilər, çileslər, nujilər, qaoquilər (Elin mənbələrində) Şərqi Türküstanın qədim etnik əsasını təşkil edir (Радлов В.В. 1893 г.с.127).

Yüz il əvvəl, XIX əsrin 70-ci illərində İli bölgəsinin etnik tərkibi olduqca rəngarəng idi. Şəhərlərdə və iri kəndlərdə üstünlük təşkil edən yerli uyğur-tarançilərlə yanaşı, İli bölgəsinin dağlarında və çay vadilərində yaşayan qalmaqlar, qırğızlar və qazaklar köçəri həyat tərzini sürürdülər. Qonşuluqda isə oturaq həyat yaşayan dunqanlar və idarəetmə ilə məşğul ordu nümayəndələri - mançurlar və çinlilər yaşayırdı (БСЭ Т 26, 206-207. 5). N.N.Pantusovun məlumatına görə (Пантусов Н.Н. 1878 г.15), həmin dövrdə Kulca bölgəsində çinli, mancur, dunqan, monqol, uyğur sənətkarları çalışırdılar və onlar əsasən müvafiq etnik qruplara xidmət göstərirdilər. Görünür, artıq o zamandan iki əsas mədəni ənənənin qarşılıqlı münasibət prinsipi formalaşmışdı: uyğur-müsəlman və çin-mancur-monqol ənənələri. Sonralar, XX əsrin ortalarına qədər, bu prinsipin mahiyyət etibarilə dəyişmədiyi sahə tədqiqatları ilə təsdiqlənir.

XX əsrin birinci yarısında Kulca bölgəsində yaşayan uyğur qadınları az sayda bəzək əşyası taxmağı adət etmişdilər: adi günlərdə sırğalar, bir-iki biləzik, üzüklər və hörüklərə bağlanan bəzəkli lentlər, bayram və xüsusi mərasimlərdə isə baş və sinə bəzəkləri (mərcan muncuqlardan ibarət boyunbağı istisna olmaqla). Yəni, ümumilikdə Kulcalı qadınların istifadə etdiyi bəzək dəstləri çox böyük deyildi, həmçinin sadalanan kateqoriyaların hər birində bəzək növləri də o qədər müxtəlif deyildi. Qızlar tez-tez qızıl və gümüş saplarla, rəngbərəng ipəklə işlənmiş, bəzən muncuq, boncuk, sikkə və s. ilə bəzədilmiş “doppa” adlanan tirmə papaq taxırdılar (Захарова И.В. 1959 г, с. 275 – 276). Eyni tipli papaqlardan qadınlar da istifadə edirdilər, lakin onlar bunu həmişə böyük ağ örtük – üz üçün “vual” (liçək) və soyuq havalarda üzünə geyilən enli kürk haşiyəli isti papaq (tumaq) ilə birlikdə taxırdılar.

Məlumatlarımıza görə, tarançı qadınları tirmə papaqlarının və baş geyimlərinin üzərində bəzən zərgərlik bəzəkləri də taxırdılar. Bu bəzəklərdən biri “altın kadak” adlanırdı. Bu, dörd üçbucaq və on altı kiçik düzbucaqlı və ya oval formalı, nazik basma üsulu ilə hazırlanmış qızıl və ya qızıl suyuna salınmış lövhədən ibarət idi. Bəzən bu lövhələr nar daşları ilə bəzədilirdi.

Gənc uyğur qızları hörüklərinin uclarına bir neçə gümüş detal və ucunda qara ipək püşküllər olan uzun mərcan asqılar (tujun, calya) taxırdılar. Çox hallarda əsasən mərcanlardan düzəldilmiş muncuq sapına ön tərəfdən bir-üç metal medal asılırdı. Ən çox yayılanı isə xüsusi naxışlarla bəzədilmiş, içində amuletlər olan qutular, yəni ladankalar idi (Викторова Л.Л. 1977 г, с. 186).

Əslində, Şərqi bir çox xalqlarında olduğu kimi, onlar da ladankalarda “buxur”, müsəlman amuletləri gəzdirdilər.

Şərqi Türküstanda hörüklərə ip hörmə ənənəsi XIX əsrin əvvəllərində də mövcud olmuşdur. E.Timkovski və N.Bıçurin qeyd edirdilər ki, “qızlar yeddi hörüyünə qırmızı ip və ya hörmə ip hörürlər”, evli qadınlar isə toydan bir ay sonra saç düzümünü dəyişərək artıq bir dənə hörük hörür və onu qırmızı hörmə ip ilə sarıyırdılar. Hörüyün ucuna isə yenə də qırmızı saplardan “düzəl” - saçaqı bəzəklər (saç bağı) hörürdülər (Бичурин Н.Я. 1829 г, с.204).

Uyğurlar arasında kişi birlikləri – Ottuz ogul geniş yayılmışdır. Ottuz ogul uyğur dilindən tərcümədə “Otuz oğlan” və ya “otuz atlı” deməkdir (Чвырь Л.А. 2006 г, с. 124). Tipoloji olaraq, bu birliklər seçilmiş liderlərin rəhbərlik etdiyi müəyyən yaş qrupuna aid kişilərdən ibarətdir.

“Ottuz ogul”un vəzifələrinə hər hansı formada birlik üzvlərinin qarşılıqlı yardımını və dəstəyi daxildir.

Məşrəp - uyğurların müşahidə etdiyi qədim adətdir, başqa sözlə, “istirahət axşamı”dır. O, payızın sonlarında başlayır və yaza qədər davam edir. Belə məclislərin iştirakçılara “ottuz atlı” – otuz ogul deyilir.

Şərqi Türküstan uyğurları hər gün soyuq silah, milli uyğur bıçaqları “Pçak” taxmaq ənənəsini qoruyub saxlamışlar. Əsrlər boyu “pçak” uyğurların kişi simvolu və ənənəvi silahı olmuşdur. Hər yerdə kompozit qulplu məşhur uyğur bıçaqları və bıçağın üzərində ərəb qrafikası ilə həkk olunmuş ustad loqosu var. Kəmərlərində ənənəvi bıçaq olan fiqurlar isə qaranlıqda fırlanır (Роман Грызлов 2007 г, 16).

Nikahlar yalnız həmməzhəblər arasında bağlanır. Qız uşağını başqa məzhəbə qulluq edən şəxsə ərə vermək qəti şəkildə pislənilir. Ənənəvi olaraq, bəy (gəlin) seçimində həlledici amil valideynlərin iradəsidir. Nikah aktını din xadimi – axund, imam təsdiq etməlidir. Adətə görə, imam Qurandan bir surə oxuduqdan sonra yeni evlənənlər suda isladılmış çörək yeyirlər və ona duz, süd, çay əlavə edilir (Сюэ Цзунчжен 2001 г, 19).

Uyğurların ənənəvi məşğuliyyətləri ticarət, əkinçilik, müxtəlif sənət növləri, bəzi qruplarda isə otlaq heyvandarlığıdır (kumullar, maçınlar və s.). Balıqçılıq və ovçuluq lobnor uyğurlarının tipik məşğuliyyətləri idi.

Uyğurlar zəngin və fərqli mədəniyyət (monumental dini memarlıq, musiqi və ədəbi əsərlər, freska rəsmləri və miniatürlər) yaratmışlar.

Qədim dövrlərdən bəzi uyğurların zəngin ədəbi ənənəsi – folkloru, nəsr, poeziyası, dini ədəbiyyatı (buddizm və manixeyizmin dini mətnlərinin tərcümələri) var. Bu bölgənin qədim türk ədəbiyyatının əsərlərindən: Yusif Balasaquninin “Səadət verən birlik” (XI əsr), Mahmud Kaşqarının “Türk ləhcələri lüğəti” (XI əsr), Əhməd Yuqnakinin “Həqiqətlər hədiyyəsi” etnik-didaktik poemasını (XII əsrin sonu XIII əsrin əvvəlləri) göstərə bilərik. Uyğur şair və yazıçılarından Bilal Nazim, Ziya Səmədi, Lütfulla Mütəllib, İzim İsgəndərov, Abdurehim Nizari, Turduş Axun Qəribi, Novruz Axun Ziyai, Bilal Nazim, Sadir Pəlvən, Molla Şakir və b. ədəbiyyatda yeniləşdirmə işləri aparırdılar.

Orxon Yenisey abidələri, Mahmud Kaşqarının “Divanü lüğat-it-Türk” əsəri bu bölgələrdə yaşayan əhəlinin ədəbiyyatını öyrənməyə imkan verir.

Uyğur ədəbiyyatşünasları öz ədəbiyyat tarixlərini üç mərhələyə bölürlər: birinci mərhələni “Klassik dövr ədəbiyyatı” adlandırırlar. Buraya 1500 ilə yaxın bir dövrün ədəbi-bədii əsərlərini daxil edirlər. İkinci mərhələ “Müasir dövr ədəbiyyatı” adlandırılır və buraya XX əsrin başlanğıcından 1949-cu ilədək yaradılmış ədəbi-bədii əsərlər daxil edilir. Üçüncü mərhələ “Bugünkü zamanın ədəbiyyatı” adlandırılır. Buraya ideoloji yönlü, təbliğat xarakterli, sosializmi tərənnüm edən ədəbi nümunələr daxil edilir.

Qədim uyğurların tarixşünaslığında “Tokuz-Oğuz” probleminin nəzərdən keçirilməsinin nəticələrinə əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, tokuz-oğuzların etnik tərkibinin oğuz versiyasından imtina edilməlidir. Bu fikri dəstəkləyən türkoloqlar ilk növbədə “Oğuz” və “Tokuz-Oğuz” adlarının uzlaşmasına diqqət yetirmişlər. Uyğurşünas alimlərin əksəriyyəti Tokuz-Oğuzları və uyğurları eyni xalq hesab edirlər (Тихонов Д.И. 1966, с. 45).

Uyğurların maddi mədəniyyətinin dərin kökləri var və məhz uyğurlar Mərkəzi Asiya çöllərində və Cənubi Sibirdə şəhərləri və qalaları olan oturaq sivilizasiya ilə həyat qurmağa başladılar (Кызласов Л.Р. 1981 г, с. 52-54).

Orxon yazılarının ilk tədqiqatçılarından biri olan danimarkalı türkoloq V.Tomsen hesab edirdi ki, erkən orta əsr oğuzları ilə uyğurlar eynidir. Onun fikrincə, qrupun adı Oğuz, tayfanın başında isə uyğurlar dururdu (Аристов Н.О. 1873, с. 206-207).

Uyğurların tarixi qədim dövrlərə - tarixin ənginliklərinə gedib çıxır. Uyğurlar Mərkəzi Asiyanın ən qədim xalqlarından biridir (Рəcəбов Әбүлфәз. 1996, s. 5).

Uyğur qəbiləsinin adı tarixə gec düşmüşdür. Qəbilənin adı onun Böyük qumlu çöldən, yəni Qobi səhrasından şimala keçməsindən sonra Çin salnamələrinə düşmüşdür. Lakin şübhə yoxdur ki, qəbilə hələ adı tarix səhifələrinə düşməzdən əvvəl onunla ittifaqda olan qəbilələrin tərkibində mövcud idi. Həmin qəbilələr ittifaqının ümumi adı olmuşdur.

Uyğur etnonimi ilk dəfə VIII əsrə aid qədim türk rum yazılarından məlumdur. Qədim Çin mənbələrində “uyğur” etnonimi “xueyxе” formasındadır. Tədqiqatçılara görə uyğurların qədim

əcdadları Çin mənbələrində dinlin, qaqoy, xueyxe və başqa adlarla məlum olmuş tayfalar (Агаджанов С.Т. 1975, с. 9).

M.Kazimbəy XVII əsr Xivə xanı və tarixçisi Əbülqazi Bahadır xanın (1603-1663) fikri ilə razılaşaraq qeyd edir ki, “uyğur” sözü şəxs adından etnonimə sonralar çevrilmişdir.

M.Kazimbəy yazır ki, uyğur sözü qədim türk dilində uymaq, tərəfdar olmaq, müttəfiq olmaq mənasında işlənir. O, yazılı mənbələri təhlil edərək qeyd edir ki, xoyxorlar heç də İ.Biçurinin yazdığı kimi monqol mənşəli tayfa yox, əsl türk tayfalarıdır. Bundan başqa o belə hesab edir ki, yazılı mənbələrdə olan təçesselər və xoyxorlar eyni xalqdır, yəni uyğurlardır. Bununla da, müəllif özündən əvvəl Qərb və Şərq mənbələrində bu sahədə hökm sürən terminoloji dolaşıqlığa son qoydu. Daha sonra M.Kazimbəy uyğurların qədim tarixindən bəhs edir. “Doqquz oğuz” və “On uyğur” tayfa ittifaqlarının yerləşdiyi ərazini müəyyənləşdirir. Qeyd edək ki, bu tayfaların özləri də 120 oymağa ayrılırdı. Sonralar uyğurların ümumi hökmdarları “idikut” adlanmağa başladı. Çokan Vəlixanovun əsərinin sonuncu fəslində xoyxorların mülki tarixindən söhbət açılır, xanlar haqqında qısa məlumat verilir və Çinlə uyğur xanlığı arasında olan mürəkkəb iqtisadi-siyasi münasibətlərdən bəhs edilir (Kərimov. 1994).

Çin alimləri tərəfindən irəli sürülən müxtəlif fərziyyələrə baxmayaraq, onların əsərlərində, həmçinin rus və Qərbi Avropa uyğurşünaslığında da uyğurların Şərqi Türkünstan ərazisində qədim dövrlərdən bəri avtohton (yerli, köklü) xalq olduqlarına dair mənbələrdə yer alan danılmaz sübutlar təqdim olunur. Mənbələr həmçinin uyğurların son dərəcə zəngin mədəni irsə qədim dövlətçilik ənənəsinə sahib olduqlarını göstərir. Bu, yalnız yazılı mənbələrdə deyil, həm də arxeoloji tədqiqatların nəticələri ilə təsdiqlənir (Турсун 1997 г, с. 37).

Nəticə

Məqalədə uyğur xalqının etnogenez, qədim dövlətçilik ənənələri, sosial-iqtisadi həyatı və zəngin maddi-mənəvi mədəniyyəti geniş şəkildə araşdırılmışdır. Tədqiqat göstərir ki, uyğurlar Mərkəzi Asiyanın ən qədim türk xalqlarından biri olmaqla yanaşı, Şərqi Türkünstan ərazisinin qədim və avtohton əhalisi kimi formalaşmışlar. Tarixi mənbələr, Çin salnamələri, Orxon-Yenisey abidələri və müxtəlif türkoloqların araşdırmaları uyğurların qədim dövrlərdən etibarən regionun siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında mühüm rol oynadıqlarını təsdiq edir.

Araşdırma nəticəsində müəyyən olunur ki, Uyğur xaqanlığı yalnız köçəri tayfa birliyi deyil, eyni zamanda erkən dövlətçilik institutlarına malik siyasi qurum olmuşdur. Uyğurların şəhərsalma, suvarma əkinçiliyi, sənətkarlıq, ticarət və idarəetmə sahələrində qazandıqları nailiyyətlər onların yüksək inkişaf etmiş sivilizasiya yaratdıqlarını göstərir. Xüsusilə Böyük İpək Yolunun mühüm hissəsində yerləşmələri uyğurların iqtisadi və mədəni əlaqələrinin genişlənməsinə şərait yaratmışdır.

Bununla yanaşı, uyğurların zəngin folkloru, ədəbiyyatı, dini dünyagörüşü, ailə-məişət ənənələri və maddi mədəniyyət nümunələri onların milli kimliyinin qorunub saxlanılmasında mühüm rol oynamışdır. Məqalədə təqdim olunan faktlar sübut edir ki, uyğurlar əsrlər boyu müxtəlif siyasi və etnik təsirlərlə qarşılaşsalar da, öz dillərini, mədəniyyətlərini və etnik özünəməxsusluqlarını qoruyub saxlaya bilmişlər. Bu baxımdan uyğur xalqının tarixi və mədəni irsi türk xalqlarının ümumi mədəniyyət tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Аносов Б.А. Особенности этногенез уйгурского национального меньшинства на территории современной К.Н.Р. 2021, стр. 53.

Аристов Н. О Кульдже – Ежегодник Туркестанского края. Вып. 2. Таш., 1873, стр. 206-207.

Агаджанов С.Т. огузская проблема и задачи ее изучения // Тюркологический сборник. М.; Наука, 1975, с. 9.

Бичурин Н. Описание Джунгарии и Восточного Туркестана. СПб., 1829, стр. 204.

- Большая Советская Энциклопедия. Москва, 1917, третье издание. Т. 26, стр. 206 – 207, 530 – 531.
- Васютин С.А. Публикация *Nomads of the Great steppe*. 23 декабрь, 2023 г.
- Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. М., 1992, стр. 143.
- Викторова Л.Л. Монгольская одежда СМАЭ. 1977, т. 32, стр. 186.
- Захарова И.В. Материальная культура уйгуров Советского Союза. ТИЭ. 1959, т. 47, стр. 275-276.
- Кашмир и Кашгар Дневник английского посольства в Кашгар в 1873-1874 гг., стр. 251.
- Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. СПб: 2005, стр. 346.
- Кызласов Л.Р. Культура древних уйгур (VIII-IX вв.) М., 1981, стр. 52-54.
- Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М., Л., 1951, стр. 95.
- Набиджан Турсун. Вопросы этногенеза уйгуров в китайской историографии. 1997 г., стр. 37.
- Пантусов Н.Н. Статистические сведения по Кульджинскому району – Материалы для статистики Туркестанского края. Вып. 4, СПб., 1878 г.
- Роман Грузов «Об исчезающей натуре Кашгара», Афиша-Мир №034, 1 февраля, 2007 г.
- Rəsəbov Əbülfəz. Uyğurlar. Bakı, Azərnəşr, 1996, s. 5.
- Радлов В.В. К вопросу об уйгурах – СПб, 1893, стр. 19-20, стр. 127.
- «Синьцзян: Этнографический очерк», Сюэ Цзунчжен, 2001 г.
- Тихонов Д.И. Хозяйство и общественный строй Уйгурского государства X-XIV вв. М., Л.; Наука, 1966, стр. 45.
- Чвырь Л.А. Обряды и верования уйгуров в XIX-XX вв.: Очерки народного ислама в Туркестане; -М.: Восточная литература. 2006, стр. 124.
- Чокан Валиханов. Собрание сочинений. Том 3, 1962 г. Стр. 158.
- Emil Kərimov. Mirzə Kazımbəy uyğurlar haqqında. Zaman qəzeti, № 51 (292) 6, VIII, 1994.
- Юдин В.П. О родоплеменном составе могулов Могулистана и Могулии. Архивированная копия Дата обращения 28 февраля 2010. Архивировано 5 февраля, 2008 года.

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2026.1.120>**2003-CÜ İLDƏ İRAQA MÜDAXİLƏ: SƏBƏB, MƏQSƏD VƏ NƏTİCƏLƏRİ****Günay ƏLİYEVƏ***AMEA akad.Z.Bünyadov adına
Şərqşünaslıq İnstitutu, böyük laborant
E-mail: liyeva17@inbox.ru**Daxilolma tarixi: 17.11.2025**Düzəliş tarixi: 15.03.2026**Nəşrə təsdiq tarixi: 21.05.2026***XÜLASƏ**

Yaxın Şərq, o cümlədən İraq əhəmiyyətinə görə bəşər tarixinin, demək olar ki, bütün dövrlərində münaqişə zonası olmuşdur. Bu regionda vəziyyət siyasi, iqtisadi, mədəni, sosial və etnik strukturu ilə əlaqədar olaraq qeyri-sabit olmuşdur. Burada təbii sərvətlərin mövcudluğu, demokratik rejimin olmaması, bölgənin milli, dini və məzhəb baxımından zənginliyi həm regional, həm də beynəlxalq qarşıdurmalara səbəb olmuş və onu dünyanın ən qeyri-sabit bölgələrindən birinə çevirmişdir. 11 sentyabr terror hadisələrindən sonra bölgədə maraqları olan dünyadakı super güc ABŞ terrorla mübarizə adı altında Əfqanıstan, daha sonra isə İraqa öz qoşunlarını yeritmişdir. “Dünya jandarması” ABŞ, İraqın bütün dünya üçün təhdid ünsürü olduğunu bəyan etmişdir. Bunun üçün də İraqın Əl-Qaidə terror təşkilatı ilə əlaqəsinin olması, ölkədə bioloji və kimyəvi silahların mövcudluğu kimi əsassız iddialar irəli sürmüşdür. Müharibədən öncə İraq ordusu və İraq xalqı arasında ABŞ-ın həyata keçirdiyi əks təbliğatlar da müharibənin başlanması üçün əsas səbəblərdən biri olmuşdur. Müharibə 2003-cü ilin mart ayının 19-da Corc Buşun dünyaya səslənməsi ilə başlamış və həmin ilin may ayının 1-də isə sona çatdığı elan edilmişdir. Müharibə sona çatsa da, ABŞ-ın ölkədəki varlığı uzun illər davam etmiş və faktiki olaraq 2011-ci ildə sona çatmışdır. İşğaldan sonra ölkədən heç bir bioloji və kimyəvi silah tapılmamışdır. Həmçinin Səddam Hüseynin Əl-Qaidə ilə əlaqələrinin olmadığı da sübuta yetirilmişdir. İraqa müdaxilə ABŞ və koalisiya qüvvələrinin uğursuz bir addımı kimi tarixə düşmüşdür. Ölkə gözlənilən əksinə qarşıdurma və münaqişə mərkəzinə çevrilmişdir.

***Açar sözlər:** ABŞ, İraq, İsrail, siyasət, tarix, terrorizm, kütləvi qırğın silahı.*

ВМЕШАТЕЛЬСТВО В ИРАК В 2003 ГОДУ: ПРИЧИНЫ, ЦЕЛИ И ПОСЛЕДСТВИЯ

Гюнай АЛИЕВА

Институт Востоковедения имени академика

З. М. Буниятова Национальной Академии

наук Азербайджана, старший лаборант

E-mail: liyeva17@inbox.ru

Дата поступления: 17.11.2025

Дата исправления: 15.03.2026

Дата утверждения к публикации: 21.05.2026

АННОТАЦИЯ

В силу своего геополитического значения Ближний Восток, включая Ирак, на протяжении всей человеческой истории оставался зоной конфликтов. Столкновение политических интересов различных социальных групп и внешних сил усугублялось внутренними противоречиями, сложным этническим составом населения и культурными различиями. Наличие богатых природных ресурсов, отсутствие демократических режимов и стратегическое положение региона стали причиной многочисленных внутренних конфликтов, а также внешнего вмешательства, превративших Ближний Восток в один из самых нестабильных регионов мира. После событий 11 сентября Соединённые Штаты Америки — мировая сверхдержава с активными интересами в регионе — под предлогом борьбы с терроризмом ввели войска сначала в Афганистан, а затем и в Ирак. «Мировой жандарм» заявил, что Ирак представляет угрозу глобальной безопасности. В связи с этим были выдвинуты необоснованные обвинения: в частности, в связях режима Саддама Хусейна с террористической организацией «Аль-Каида» и в наличии в стране биологического и химического оружия. До начала войны активно велась контрпропаганда, проводимая США как внутри иракской армии, так и среди гражданского населения. Это стало одним из ключевых факторов, приведших к вооружённому вмешательству. Война началась 19 марта 2003 года с обращения Джорджа Буша к мировому сообществу и была официально завершена 1 мая того же года. Несмотря на формальное окончание войны, присутствие США в Ираке продолжалось ещё многие годы, и фактически конфликт завершился лишь в 2011 году. Позднее Саддам Хусейн был захвачен и казнён. После оккупации в Ираке не было найдено ни биологического, ни химического оружия. Также было доказано отсутствие связей между режимом Саддама Хусейна и «Аль-Каидой». Вторжение в Ирак вошло в историю как серьёзная внешнеполитическая неудача США и их союзников. Страна не обрела стабильности, а наоборот, погрузилась в череду внутренних конфликтов и гражданских войн.

Ключевые слова: США, Ирак, Израиль, политика, история, терроризм, оружие массового поражения.

THE 2003 INTERVENTION IN IRAQ: CAUSES, PURPOSES AND CONSEQUENCES**Gunay ALIYEVA***Institute of Oriental Studies named after Academician
Z. M. Bunyadov, Azerbaijan National Academy
of Sciences, Senior Laboratory Assistant
E-mail: liyeva17@inbox.ru**Date of submission: 17.11.2025**Date of revision: 15.03.2026**Date of acceptance for publication: 21.05.2026***ABSTRACT**

Due to its importance, the Middle East, including Iraq, has been a conflict zone in almost all periods of human history. Political, economic, cultural, social and ethnic diversity used to enhance clashing political and economic interests. The availability of natural resources, the absence of democratic regimes, the region's rich national resources were behind emerging regional conflicts and international encroachments that and turned The Near East into one of the most unstable regions in the world. After the terrorist attacks of September 11, the United States, a superpower of the world with specific interests in the region, under the pretext of fighting terrorism sent its troops to Afghanistan and then to Iraq. The "World Gendarmerie" has declared that Iraq is a threat to the whole world. For this reason, the US government has put forward baseless claims such as Iraq's connection with the Al-Qaeda terrorist organization and the presence of biological and chemical weapons in the country. The counter-propaganda carried out by the United States in the Iraqi army and the Iraqi people was one of the reasons that also contributed to the outbreak of the war. The Iraq war began on March 19, 2003, with George Bush's announcement, address to the world and on May 1 of that year, was declared to have ended. Later, Saddam Hussein was captured and executed. Although the war ended, the US presence in the country continued for few years more and actually ended in 2011. After the occupation, no biological or chemical weapons were found in the country. It has also been proven that Saddam Hussein had no connections with Al-Qaeda. The invasion of Iraq has gone down in history as a failed step policy by the US and coalition forces. Contrary to expectations, the country has become the center of conflict and war.

Keywords: *USA, Iraq, Israel, policy, history, terrorism, weapon of mass destruction.*

Giriş

Ərəb dünyasının, xüsusən də Yaxın Şərqi strateji-coğrafi mövqeyi, neft ehtiyatlarının bolluğu, geniş iqtisadi potensialının və İslam dininin fonunda formalaşmış mədəni və mənəvi dəyərlərinin mövcudluğu Qərbi, əsasən də ABŞ-ı daima narahat etmişdir. Regionda öz nəzarətini və hegomonluğunu bərqərar etmək istəyən ABŞ bu səbəbdən ərəb dövlətlərini cilovlamağa, onların daxilindəki parçalanma və münaqişələrdən faydalanmağa səy göstərmişdir. İkinci dünya müharibəsindən sonra SSRİ-nin güc və təsirini yox etmək məqsədi ilə üçüncü dünya ölkələrinə, o cümlədən Yaxın Şərqi yönəlmiş siyasəti nəticəsində region ölkələri ilə əlaqələrini genişlətməyə və tədricən regiona müdaxilələr etməyə başlamışdır. Soyuq müharibənin başa çatması ilə ABŞ-ın dominantlığı altında formalaşan təkqütblü dünya nizamının yaranması, SSRİ-nin dağılması, ərəb ölkələri arasında baş verən müharibə və münaqişələr ABŞ-ın regionla bağlı planlarının gerçəkləşməsinə təkan verən əsas amillər olmuşdur. Körfəz ölkələrinə xüsusi əhəmiyyət verən ABŞ “Karter doktrinası” ilə regiona müdaxilə edəcək hər hansı bir xarici qüvvəni özü üçün təhdid olaraq gördüyünü bəyan etmiş, beləliklə də, regionu öz nəzarəti altına almışdır. İran-İraq müharibəsi ilə körfəz regionunda meydana çıxan qarşıdurmalar Küveytin işğalı ilə daha da şiddətlənmiş, İraqın ABŞ-ın rəhbərliyi ilə koalisiya qüvvələri tərəfindən işğalına zəmin yaratmışdır.

İraq müharibəsi və ya digər adı ilə İkinci Körfəz Müharibəsi 2003-cü ildə ABŞ-ın rəhbərliyi altında koalisiya qüvvələrinin İraqa müdaxiləsi ilə başlanmışdır. ABŞ-ın regiona ikinci müdaxiləsi olduğu üçün beynəlxalq aləmdə İkinci Körfəz Müharibəsi adlandırılarsa da, İran-İraq müharibəsindən və İraqın Küveyti işğal etməsindən sonra körfəzdə baş verən üçüncü müharibə olduğu üçün ərəbdilli mənbələr bu müharibəni Üçüncü Körfəz Müharibəsi adlandırırlar. Müharibə rəsmi olaraq 2003-cü ilin martında başlasa da, onun reallaşması üçün zəmin hələ 1990-cı ilin avqust ayında İraqın Küveytə təcavüzü nəticəsində formalaşmışdır. Küveytin işğalından, daha sonra isə ABŞ və koalisiya qüvvələrinin hərbi müdaxiləsi ilə Küveytin işğaldan azad edilməsindən sonra ABŞ və onun hədəf obyektinə çevrilmiş İraq arasında tez-tez qarşıdurmalar baş vermiş, bu vəziyyət 2003-cü ildə baş vermiş müharibəyə qədər davam etmişdir. Həmçinin 2001-ci ilin 11 sentyabrında ABŞ-da törədilən terror aktı da İraq və ABŞ arasında münasibətlərin gərginləşməsinə səbəb olmuş, beləliklə də, ABŞ Əfqanıstana qarşı hərbi əməliyyatlarından sonra terrorla mübarizə adı altında İraqı hədəf almışdır.

Müharibənin tarixi zəmini:

Soyuq müharibə dövründə İraq SSRİ ilə sıx əməkdaşlığa malik idi. Xüsusən də 1958-ci il çevrilişindən və BƏƏS partiyasının hakimiyyətə gəlməsindən sonra SSRİ-yə meyl artmış və 1980-ci illərə qədər SSRİ ilə hərbi və ticarət sahələrində əməkdaşlıq xarici siyasətin əsasını təşkil etmişdir. Digər tərəfdən isə, İkinci dünya müharibəsindən sonra xarici siyasətini öz strateji maraqlarını qorumağa yönəlmiş ABŞ Truman və Eyzenhauer doktrinaları vasitəsilə Yaxın və Orta Şərq ölkələri ilə əməkdaşlıq yaradaraq SSRİ-nin təsirini regionda azaltmağa çalışırdı. ABŞ-ı regionda İrandan sonra narahat edən ikinci ölkə İraq idi. Səddam Hüseynin hakimiyyət illərində hərbi və iqtisadi cəhətdən regionda ən güclü dövlətə çevrilmiş İraq ABŞ üçün təhdid ünsürü olaraq görülürdü. Buna görə də, hər iki ölkənin hərbi və iqtisadi cəhətdən zəifləməsi onun əsas məqsədlərindən biri idi. 1979-cu il İran İslam İnqilabı və 1980-1988-ci illərdə İran və İraq arasında baş verən müharibə bu nöqtəyi-nəzərdən böyük bir fürsət oldu və ABŞ-ın İrana labüd hərbi müdaxilə planlarını ortadan qaldırdı. Xüsusilə İrandakı hakim rejimə qarşı əks mövqedə olan ABŞ müharibə dövründə tərəflərdən heç birinin üstünlük qazanmaması və qalib olmaması üçün ikili siyasət aparmışdır. Müharibə müddətində İraq və ABŞ arasında strateji olaraq meydana gələn yaxınlıq iki ölkə arasında sıx əməkdaşlıq yaratmasa da, münasibətlər müvəqqəti olaraq bərpa olunmuşdur. Belə ki, İraqı silahla təmin etməklə yanaşı, İsrailin də İranla hərbi əməkdaşlığını dəstəkləyərək hər iki tərəfin müharibədən böyük zərərle çıxmasına səbəb olmuşdur (Bigaç, 2020, s.6) (السهي, 2012, s.19).

İran-İraq müharibəsi XX əsrdə iki qonşu müsəlman dövləti arasında baş verən ən uzunmüddətli müharibələrdən biri idi. Müharibə regionda sabitliyi pozaraq xarici qüvvələrin bölgəyə müdaxiləsinə yol açdı. Hər iki ölkənin iqtisadiyyatı müharibədən böyük zərər görsə də, müharibə dövründə İraqın

hərbi imkanları və təcrübəsi genişləndi, inkişaf etmiş hərbi bazası, güclü döyüş və silahlanma imkanları ilə regionun güclü faktoruna çevrildi (رحيمة, 2015, s.16). İran-İraq müharibəsi dövründə nisbətən yaxınlaşan ABŞ-İraq münasibətləri müharibənin bitməsi və İraqın hərbi güc qazanmasından sonra yenidən gərginləşdi. 1990-cı ildə İraqın Küveyti işğal etməsi vəziyyəti daha da pisləşdirdi. ABŞ-ın İraqa müdaxiləsini zəruri edən addım kimi Küveytin işğalı ön plana çıxarılsa da, İraqın strateji həmlələrini öncədən təxmin edən ABŞ, sanki İraq hökumətinin bu gözlənilən addımını sürətləndirməkdə maraqlı idi.

Belə ki, hələ Osmanlı imperiyası dövründə Küveyt İraqın Bəsrə vilayətinə tabe idi. Lakin 1913-cü ildə Osmanlı imperiyası və İngiltərənin birgə razılığı ilə Küveyt muxtariyyət əldə etdi, daha sonra isə 1961-ci ildə İngiltərə Küveyti müstəqil respublika elan etdi. Küveytin müstəqillik qazanmasından sonra İraq ölkəyə dair tarixi haqlarından bəhs etməyə başlamış və Küveytin yenidən İraqın tərkibinə daxil edilməsini tələb etmişdir. Bu tələbin qarşılığında isə Ərəb Dövlətləri Liqası Küveyti üzv dövlət olaraq qəbul etmiş və beləliklə, Küveyt müəyyən qədər öz təhlükəsizliyini bərpa etmişdir. Bu nöqtəyə nəzərdən, hələ əvvəldən Küveytə qarşı ərazi iddiaları olan İraq İranla müharibədən sonra Küveyt kimi neftlə zəngin ölkəni öz ərazisinə ilhaq etməklə iflasa uğramaqda olan iqtisadiyyatını dirçəltməyi düşünürdü. İranla müharibədən sonra bu müharibəni digər ərəb ölkələrinin təhlükəsizliyini qorumaq məqsədilə həyata keçirdiyini bildirərək Səudiyyə Ərəbistanı, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri və Küveyt kimi neftlə zəngin ölkələrin müharibə zamanı İraqa dəymiş iqtisadi zərərlərin aradan qaldırılması üçün yardım göstərmələrini tələb etmişdir. Həmçinin Küveytdən borclarının silinməsini və digər ərəb ölkələrinin neft qiymətlərini qaldırmalarını tələb etmişdir (Usta, 2009, s.55).

Səddam Hüseyn Küveytin işğalı ilə bağlı ilk addım olaraq 1990-cı ilin iyulun 16-da Ərəb Dövlətləri Liqasına Küveyti iqtisadi təcavüzkarlıqda günahlandırması ilə bağlı memorandum göndərmişdir. Küveytin İraqa sərhəd bölgəsində yerləşən neft yataqlarının İraqa aid olduğunu, ixtilafli bölgə olan Rumeyladan kvotalara əməl etmədən neft çıxararaq onu zərərə uğratdığını, İranla müharibə dövründə İraq neftini oğurladığını bildirmiş və Küveytdən 2,4 milyard dollar təminat istəmişdir (İsmayıl/Axundova/Bağirova, 2013, s.53) (Yaycı, 2019, s.335). Belə bir vəziyyətdə 1990-cı ilin iyulunda ABŞ-ın Bağdaddakı səfiri April Glaspienin verdiyi açıqlama İraqın Küveyti işğal etməsi üçün bir növ yaşıl işıq yandırdı. O, Səddam Hüseynə müraciətlə bildirdi ki, ABŞ-ın sərhəd mübahisəsi daxil olmaqla, İraq və Küveyt arasında mövcud olan hər hansı bir mübahisə ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Həmçinin Amerika generalı Con Kellinin "ABŞ-ın Küveyti müdafiə etmək üçün heç bir öhdəliyi yoxdur" açıqlaması da Səddam Hüseyni Küveytə hücum etməyə cəsarətləndirmişdir (رحيمة, 2015, s.16-17).

Beləliklə də, 1990-cı ilin 2 avqustunda İraq qoşunları Küveytə daxil oldu və onu özünün 19-cu vilayəti elan etdi. Beynəlxalq ictimaiyyət bu işğalı pisləmiş və 1990-cı ilin 6 avqustunda BMT Təhlükəsizlik Şurası 661 sayılı qətnamə ilə İraqa qarşı hərbi və iqtisadi embarqolar tətbiq edilməsini qərara almış, 9 avqustda isə 662 sayılı qətnamə ilə Küveytin İraq tərəfindən ilhaqını tanımadığını bildirmişdir. 1990-cı ilin 29 noyabrında qəbul edilmiş 678 sayılı qətnamə isə 15 yanvar 1991-ci ilədək İraqın Küveytdən qoşunlarını geri çəkmədiyi təqdirdə hərbi güclə bunun həyata keçiriləcəyini bəyan edirdi. BMT TŞ-nin ard-arda qəbul edilən qətnamələrinə məhəl qoymayan İraq hökuməti Küveytdən geri çəkilməməkdə qərarlı idi. Bu səbəbdən 1991-ci ilin 16 yanvarında ABŞ-ın rəhbərlik etdiyi İngiltərə, Fransa, Səudiyyə Ərəbistanı, Suriya və Misirin daxil olduğu hərbi koalisiya Səhra Fırtınası adı verilmiş əməliyyatla İraqı Küveytdən çıxarmaq üçün Birinci Körfəz müharibəsinə başladı. Nəhayət, fevralın 6-da Küveytin paytaxtı azad edildi. Bundan sonrakı illər ərzində İraqa qarşı sanksiya və embarqolar tətbiq olundu (İsmayıl/Axundova/Bağirova, 2013, s.53-54; Yenal, 2020, s.97).

Müharibənin iddia olunan səbəbləri:

İki körfəz müharibəsi arasındakı dövr ərzində də ABŞ və İraq arasında münasibətlər stabil olmamışdır. Hətta Küveyt işğalından sonra Səddam rejimini devirmədiyi üçün ABŞ prezidenti Corc H. Buş ciddi tənqiddə məruz qalmışdır. (Boz, 2024, s.53) Birinci Körfəz müharibəsindən sonra BMT TŞ İraqa bağlı bir sıra qətnamələr qəbul etdi. Bu qətnamələrə və İraqın məruz qaldığı dağıntılara

əlavə olaraq 1991-ci ilin aprelində 687 sayılı qətnamə qəbul edildi. Bu qətnaməyə əsasən İraqda atəşkəsin hökm sürməsi və kütləvi qırğın silahlarının yox edilməsi qərara alındı. Bunun üçün isə, 715 sayılı qətnaməyə əsasən təftiş komitəsi təşkil olundu və silahlarla bağlı axtarış səlahiyyəti Beynəlxalq Atom Enerjisi Agentliyinə və BMT-nin Xüsusi Komitəsinə (UNSCOM) verildi (Okur, 2008, s.165). UNSCOM-un axtarışları nəticəsində 1994-cü ilin sonu İraqda tapılan kimyəvi silahların məhv edildiyi, bioloji silahların isə ölkədə mövcud olmadığı bildirilmişdir. Həmçinin, UNSCOM rəhbərliyi İraqın qonşu dövlətlər üçün təhlükə yaradacaq potensiala sahib olmadığını açıqlamışdır.

1998-ci ilə qədər İraq hərbi obyektlərinin beynəlxalq müfəttişlər tərəfindən araşdırılması davam etmişdir. Lakin bir müddət sonra İraq hakimiyyəti BMT-nin Xüsusi Komitəsinin müfəttişlərini ABŞ üçün casusluq etməkdə ittiham etmiş və kəşfiyyat komissiyasını ölkədən çıxarmışdır. Bunun əsasında ABŞ və İngiltərə 1998-ci ilin 16-20 sentyabr tarixlərində İraqa qarşı yönəlmiş “Səhra Tülkü” adlı əməliyyatla ölkəni bombalamağa başlamışdır. Əməliyyatın məqsədi Səddam Hüseyni beynəlxalq qətnamələrə əməl etməyə məcbur etmək və İraqın hərbi potensialını zəiflətmək idi. Bütün bunlardan sonra İraq hökuməti UNSCOM-un ölkəyə yenidən qayıtmasına icazə verməmişdir. Bundan sonra, BMT TŞ-nin 17 dekabr 1999-cu ildə qəbul etdiyi 1284 sayılı qərarla İraqda kütləvi qırğın silahları ilə bağlı axtarış BMT-nin Monitoring, Yoxlama və Təftiş Komissiyasına (UNMOVIC) həvalə edildi (رحيمة, 2015, s.22; Tahiroviç, 2012, s.37-38).

1990-cı illərin əvvəllərindən ölkəyə qarşı tətbiq edilən sanksiyaların Səddam Hüseynin neft gəlirləri ilə kütləvi qırğın silahları istehsal etməsinin qarşısını almaq məqsədilə tətbiq edildiyi bildirilirdi. Lakin ölkədə varlığı təsdiqlənməyən kütləvi qırğın silahları bəhanəsi ilə 2003-cü il müharibəsinədək İraqa tətbiq olunmuş amansız sanksiyalar ölkədə səhiyyə, təhsil, iqtisadiyyat, ətraf mühitin təhlükəsizliyi daxil olmaqla həyatın bütün sahələrində mənfi nəticələrə səbəb oldu. Siyasi və iqtisadi cəhətdən təcrid olunma İraqı geridə qalmış ölkələrdən birinə çevirdi. On üç il ərzində davam edən blokada əslində Amerikanın Yaxın Şərqə hakim olmaq strategiyasının bir parçası idi. Belə ki, 2000-ci ildə Corc Buş prezident seçildikdən sonra ABŞ-ın İraqa qarşı daha aqressiv siyasətə keçdiyi müşahidə olunur.

Kəşfiyyat xidmətinin İraqın kütləvi qırğın silahları ilə bağlı icmalını yazıb dövlət katibi Kolin Pauelə təqdim edən müfəttişlərdən biri olan Qreq Battleman 2001-ci ilin payızındakı hesabatında İraqın nüvə proqramını yenidən qurmasına dair heç bir dəlil olmadığını bildirmişdir. Buna baxmayaraq, Buş administrasiyası Səddam Hüseynin müfəttişləri aldatdığını, silahları gizlətdiyini bildirmiş və İraqın beynəlxalq aləm üçün təhdid və təhlükə ünsürü olduğu ilə bağlı iddialarında ısrar etmişdir (رحيمة, 2015, s.27-28).

2001-ci ilin 11 sentyabrında Əl-Qaidə terror təşkilatının 19 üzvü tərəfindən ABŞ-a qarşı terror aktı törədildi. Həmin gün ABŞ-ın dörd təyyarəsi qaçırıldı. Daha sonra həmin təyyarələrdən ikisi Nyu-Yorkdakı qoşa qüllələrə çırpıldı. Üçüncü təyyarə Vaşinqtonu hədəf alsa da, Pensilvaniyaya düşdü. Dördüncü təyyarə isə Pentaqona çırpıldı və binanın bir hissəsinin çökməsinə səbəb oldu. Hadisələrdən sonra FBI və CIA təyyarələrin pilotluq təlimi almış ərəb əsilli dəstələr tərəfindən qaçırıldığını və əvvəlcədən müəyyən edilmiş hədəflərə zərbələr endirildiyini açıqlamışdır. Hadisədən sonra Corc Buş bu terrorun təkcə ABŞ-a qarşı deyil, bütün dünyaya qarşı törədilmiş terror aktı olduğunu və bütün dünyanın təhlükə ilə üz-üzə qaldığını açıqlamışdır (Usta, 2009, s.133-135). Hücumun olduğu gün Əfqanıstana qarşı hərbi əməliyyata başlamaq qərarına gəlinə də, danışıqlar zamanı Amerika müdafiə naziri Donald Ramsfeld və onun köməkçisi ilk hədəf olaraq İraqın seçilməsini təklif etmiş, lakin xarici işlər naziri Kolin Pauel və vitse-prezident Dik Çeyni İraqa qarşı hər hansı bir addım atmaq üçün doğru zaman olmadığını bildirmişlər. Corc Buş isə İraqın terror hadisəsi ilə əlaqəsi olsa da, əldə əsaslı dəlillər olmadığı üçün ilk hədəfin Əfqanıstan və Əl-Qaidə olduğunu bildirmişdir (Boz, 2024, s.54).

11 sentyabr terror hadisəsi təkcə ABŞ üçün deyil, bütün beynəlxalq əlaqələr və ölkələrarası nizam üçün dönüş nöqtəsi oldu. Qlobal miqyasda “terrorla mübarizə”, “islamofobiya”, “şər oxu” kimi anlayışlar ortaya çıxdı. Beləliklə, terrorla mübarizədə ABŞ-ı dəstəkləyən və dəstəkləməyən dövlətlər olmaqla iki qütb formalaşdı. Prezident Corc Buş dünya ictimaiyyətinə bildirdi ki, bu mübarizədə bizə

qoşulmayanlar, eyni zamanda ABŞ-a düşmən olan dövlətlərdir. Bir çox ölkə Əl-Qaidə lideri Usama bin Ladenin yaşadığı və Əl-Qaidənin Talibanın qoruması altında fəal şəkildə fəaliyyət göstərdiyi Əfqanıstana qarşı ABŞ-ın başladığı müharibəni dəstəklədi. ABŞ bu mübarizədə onu dəstəkləməyən ölkələri “Şər Oxu” adlandırdı. Bu ölkələr isə İran, İraq, Suriya, Liviya və Şimali Koreya idi (الألوسي, 2012, s.24).

Artıq 2001-ci ilin 28 dekabrından etibarən İraqa qarşı həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan hərbi əməliyyatın 4 mərhələli planı hazırlanmışdı. Bu plana daxil olan mərhələlər bunlar idi:

1-ci mərhələ: İraq əməliyyatından əvvəl koalisiya yaratmaq və beynəlxalq aləmin dəstəyini qazanmaq;

2-ci mərhələ: İraq ordusunun əsgərlərinin mübarizə əzmini qırmaq məqsədilə psixoloji və hərbi əməliyyatlar həyata keçirmək;

3-cü mərhələ: İraq ordusunu məğlub etmək və rejimi devirmək üçün hərbi strategiya hazırlamaq;

4-cü mərhələ: Yeni qurulacaq İraq hökuməti üçün zəmin hazırlamaq və sabitliyi qorumaq (Demir\ Kavaklı\ Sert, 2020, s.13).

Əfqanıstan əməliyyatından sonra İraqa qarşı hərbi əməliyyatlara başlamaq üçün bəhanə axtaran Buş öz çıxışında bildirmişdir: “Biz bilirik ki, İraq və Əl-Qaidənin illərdir davam edən sıx əlaqələri var. Əfqanıstandakı bəzi Əl-Qaidə liderləri İraqa qaçıb və İraq Əl-Qaidə üzvlərinə bomba istehsalı, zəhərli maddələr və öldürücü qazların hazırlanması üzrə təlimlər keçir. İraq istənilən vaxt terror qruplarını kimyəvi və bioloji silahla təmin edə bilər” (رحمة, 2015, s.30). Beləliklə, İraqda kütləvi qırğın silahları olması iddialarına terror qrupları ilə əməkdaşlıq iddiaları da əlavə olundu. ABŞ, İraqın terror qruplarını dəstəklədiyini, ölkədəki kütləvi qırğın silahlarının terrorçuların əlinə keçmə təhlükəsi olduğunu və ölkədə kütləvi qırğın silahlarının istehsal olunduğunu vurğulayırdı. Həmçinin İraq xalqının diktator Səddam Hüseyn rejimindən xilas edilərək ölkədə demokratiyanın bərqərar olunmasının vacibliyini önə sürürdü.

Bundan sonra BMT Təhlükəsizlik Şurasının kütləvi qırğın silahları ilə bağlı 1441 sayılı qətnaməsi 8 noyabr 2002-ci ildə qəbul edildi. Bu qətnamədə İraqın daha əvvəl qəbul edilmiş qətnamələrə əməl etmədiyi və silahsızlanma baxımından öhdəliklərini yerinə yetirməsi üçün ona son fürsət verildiyi bildirilirdi. Səddam Hüseyn 13 noyabr 2002-ci ildə 1441 sayılı qətnaməni qəbul etdi və axtarış üçün müfəttişlərin ölkəyə gəlməsinə icazə verdi. 2003-cü ilin fevralına qədər İraqdakı nüvə silahlarına dair kifayət qədər dəlil tapılmadı. İraqda araşdırmalarını tamamlayan UNMOVIC direktoru Hans Bliks BMT-nin fevralda keçirilmiş iclasında İraqda kimyəvi və bioloji silahlara rast gəlinmədiyini açıqladı. Lakin bunun qarşılığında ABŞ-ın o vaxtkı dövlət katibi Kolin Pauel etiraz edərək İraqın kütləvi qırğın silahlarına sahib olduğunu və onları gizlətdiyini iddia etdi. Pauel əlavə olaraq İraqın Əl-Qaidə ilə əlaqəsi olduğuna dair əsassız dəlillər də irəli sürmüşdür (Bulus, 2022, s.836-837) (Okur, 2008, s.171).

1441 sayılı qətnamə qəbul edilməmişdən hələ bir ay əvvəl 11 oktyabr 2002-ci ildə ABŞ konqresi Buşa İraqa qarşı həyata keçiriləcək əməliyyatlarda Amerika hərbi qüvvələrindən istifadə hüququ vermişdi. Bu qərar ABŞ Nümayəndələr Palatasında 133, Senatda isə 23 səsə qəbul edilmişdir (Boz, 2024, s.56). Beləliklə, prezident Corc Buş İraq rejiminin BMT-nin 1441 sayılı qətnaməsinə, Beynəlxalq Atom Enerjisi Agentliyinin və BMT-nin Monitoring, Yoxlama və Təftiş Komissiyasının (UNMOVIC) tələblərinə əməl etməyərək ölkədə gizli şəkildə kütləvi qırğın silahları saxladığını irəli sürdü və beynəlxalq aləmi İraqdakı hakim rejimi devirməyə, ölkədə ABŞ dəyərlərini yaymağa səslədi. Bundan sonra ABŞ-ın rəhbərliyi ilə beynəlxalq koalisiya qüvvələri 2003-cü ilin 17 martında İraqın işğalına başladı. ABŞ nümayəndəsinin BMT TŞ-nin sədrinə ünvanladığı məktubda müdaxilənin səbəbləri bir neçə maddə şəklində göstərilmişdir:

1. İraqa qarşı hərbi əməliyyatlar BMT TŞ-nin müvafiq qətnamələrinə, o cümlədən tərkisilahlı bağlı 1441 sayılı qətnaməyə məhəl qoymaması səbəbindən zəruridir və bu hərbi əməliyyatlar İraqın öhdəliklərini yerinə yetirməsini təmin edəcək.

2. TŞ-nın 687 sayılı qətnaməsi İraq üzərinə tərksilah və atəşkəs öhdəlikləri qoymuşdur. 678 sayılı qətnamə isə 687 sayılı qətnaməyə məhəl qoyulmadığı təqdirdə ölkəyə qarşı güc tətbiq etmək səlahiyyəti verir.

3. İraq 1441 sayılı qətnamə ilə təsdiqlənən 687 sayılı qətnamənin öhdəliklərini yerinə yetirmir. İraqın hərtərəfli və müasir bəyannamə təqdim etməməsi və qətnamənin həyata keçirilməsində tam əməkdaşlıq etməməsi əhəmiyyətli bir qanun pozuntusudur.

4. Koalisiya qüvvələrinin gördüyü tədbirlər ABŞ və beynəlxalq ictimaiyyəti İraqın yaratdığı təhlükədən müdafiə etmək, beynəlxalq və regional sülh və təhlükəsizliyi bərpa etmək üçün lazımı addımları əks etdirir. İraq rejiminə qarşı cavab tədbirlərinin gecikməsi dövlətin hədələyici və qeyri-qanuni davranışlarını davam etdirməyə imkan verəcək (صابر, 2015, s.28-29).

Müharibənin başlanması və gedişatı

Hərbi müdaxilə ilə bağlı yekun qərardan sonra razılığa gələ bilinmirdi. Ölkələr iki bloka ayrılmış vəziyyətdə idi. Bunlardan biri Fransa və Almaniya ilə eyni fikirdə olan, diplomatiyanın və silahlara nəzarətin davam etməsinin lazım olduğunu müdafiə edən müharibə əleyhdarı olan blok idi. Digəri isə İngiltərə, Portuqaliya, İtaliya, İspaniya kimi ölkələrin olduğu ABŞ-ın rəhbərlik etdiyi müharibə tərəfdarlarından ibarət blok idi (Bigaç, 2020, s.10). Hərbi əməliyyatlara keçmiş ABŞ dövlət katibi Ceyms Beyker və Əfqanıstandakı müharibəyə də rəhbərlik edən general Tommi Frank başçılıq edirdi. Koalisiya qüvvələrinin hücum planına eyni vaxtda Türkiyə və Küveytdən döyüşə başlamaq daxil idi. Lakin Türkiyə hökumətinin müharibə zamanı öz ərazisindən istifadə etmək üçün icazə verməməsi onların planının dəyişməsinə və yalnız cənubdan irəliləmək məcburiyyətində qalmalarına səbəb oldu (رحيمة, 2015, s.47).

2003-cü ilin martında başda ABŞ olmaqla, İngiltərə, Polşa, Avstraliya, İspaniya, Danimarka və İtaliya müharibə üçün hərbi hazırlıqlara başladı. ABŞ prezidenti Corc Buş 17 Mart 2003-cü ildə öz çıxışında Səddam Hüseynin Bağdadı təslim edərək iki oğlu ilə birgə İraqı tərk etməsi ilə bağlı ultimatum verdi. Bu tələbləri yerinə yetirmək üçün Səddam Hüseynə 48 saat vaxt verildi. (Rayburn, Sobchak, 2019, s.81) 2003-cü ilin mart ayında ABŞ-ın rəhbərliyi ilə yaradılmış koalisiyada ilkin siyahıya görə 49 ölkə var idi. Lakin onlardan bir qismi adlarının açıqlanmasını istəmədiyi üçün rəsmi olaraq 35 ölkənin adı qeyd olunmuşdur (Carney, 2011, s.5).

İraqa qarşı hücum əməliyyatları 2003-cü il martın 20-də Bağdad vaxtı ilə təxminən səhər saat 5:35 radələrində başladı. Bu vaxt ABŞ prezidenti Buş tərəfindən Səddama verilən 48 saatlıq müddət bitmiş və hətta saat yarım keçmişdi. ABŞ Dövlət Departamenti İraqın bütün ölkələrdəki səfirliklərini bağlamaq əmri verdi (محمود, 2019, s.26). ABŞ Hava Qüvvələri Bağdadı atəşə tutmağa başladı. Əvvəlcə içərisində Səddam olduğu güman edilən Bağdaddakı bəzi binalar hədəf alınaraq raket hücumuna məruz qaldı. ABŞ komandanlığı Səddam Hüseynin bu hücum zamanı öldüyünü ehtimal etsə də, bir müddət sonra Səddam Hüseyn televiziyadan çıxış edərək xalqı işğalçılara qarşı mübarizəyə çağırırdı. Axşam saatlarında Amerika və Britaniya qüvvələri İraq ərazisinə daxil olmaq üçün Küveyt ərazisindən sərhədi keçərək Bağdaddan cənubda yerləşən Nəsiriyə şəhərinə doğru irəlilədilər və burada güclü müqavimətlə qarşılaşdılar (الأوسي, 2012, s.48).

İşğalçı qüvvələr və İraq ordusu arasındakı ilk döyüş Um-Qəsrə baş verdi. Əsas təchizat nöqtələrindən biri olduğu üçün Um-Qəsr limanı koalisiya qüvvələrinin ilk hədəfi idi. 21 martda müttəfiq qüvvələr İraqın cənubuna doğru irəlilədilər və yeni Um-Qəsr hava limanı ərazisini ələ keçirdilər. Lakin köhnə Um-Qəsr şəhərində İraq ordusunun gözlənilməz müqaviməti ilə rastlaşdıqları üçün bir neçə günlük döyüş baş verdi. 25 martdan etibarən şəhəri tam olaraq idarə etməyə başlayan koalisiya qüvvələri nəhayət limanı təhlükəsiz elan etdi və Um-Qəsr limanından istifadə olunmağa başlanıldı (محمود, 2019, s.200).

Qısa müddətdə müharibə Nəsiriyəyə keçdi. Nəsiriyə döyüşü 2003-cü ilin 23 mart-2 aprel tarixlərində davam etmişdir. Koalisiya qüvvələri Nəsiriyə, Səməvə və Zubeyrə daxil olduqda gözlənilmədən İraq ordusu əvəzinə Səddamın Fədailəri ilə qarşılaşmışdır. Şəhərdə baş verən toqquşmalar zamanı ABŞ ordusu çox sayda itki vermişdir (Rayburn, Sobchak, 2019, s.86).

Müdaxilədən üç həftə sonra ABŞ ordusunun 3-cü Piyada Diviziyasının başçılıq etdiyi koalisiyanın quru qoşunları Bağdada doğru hərəkət etdi. İraq Özəl Respublika Qvardiya dəstələri şəhərin müdafiəsinə rəhbərlik edirdi. Müdafiəçilərin qalan hissəsi Respublika Qvardiyası bölmələri, nizami ordu bölmələri, Səddamın Fədailəri və iraqılı olmayan ərəb könüllülərindən ibarət idi. 5 Apreldə ABŞ qüvvələri Bağdad hava limanına "Göy gurultusu" adlandırılan hücum həyata keçirdi və güclü müqavimətlə rastlaşdılar, lakin hava limanını ələ keçirməyi bacardılar. Ertəsi gün 3-cü Piyada Diviziyasının başqa bir briqadası Bağdad şəhər mərkəzinə hücum etdi və şiddətli döyüşlərdən sonra Səddam Hüseynin iqamətgahlarından birini işğal etdi. İraqlılar hava limanının yaxınlığındakı ABŞ qüvvələrinə tələfat verməyi bacardılar, ancaq hava bombardmanından ciddi itki aldılar. İqamətgahın ələ keçirilməsindən və televiziyada xəbərlərin yayılmasından bir neçə saat sonra ABŞ Bağdaddakı İraq qüvvələrinə təslim olma əmri verdi, əks halda şəhər geniş miqyaslı bir hücumla qarşılaşacaqdı (محمود, 2019, s.265-266, 271).

Bağdad hava limanı ətrafındakı döyüş zamanı ABŞ-ın neytron bombasından istifadə etdiyi güman edilir. Hava limanı yaxınlığındakı insanlar güclü partlayış səsi eşitdiklərini və bundan sonra tərəflər arasındakı mübarizənin səngidiyini bildirirlər. Yaxınlıqdakı sakinlər dəhşətli səs və dağıntıya səbəb olan bu silahların növünü təyin edə bilmədiklərini qeyd edirlər. Döyüşlər zamanı həlak olanların ailələri cəsədləri tələb etsələr də, bu tələblərə cavab verilməyib. Britaniyalı jurnalistlərdən biri cəsədlərin şəkillərə yansıyan təsvirindən bəhs edərkən bildirib ki, onlar ərimeyə yaxın bir vəziyyətdə olub. Bu səbəbdən ABŞ-ın canlıları məhv edən, lakin infrastruktura zərər verməyən kiçik ölçülü neytron bombalarından istifadə edərək qalib gəldiyi düşünülür. Rusiya, Hindistan, o cümlədən, bir sıra ərəb ölkələrinin KİV-i bu məsələni işıqlandırsa da, Qərb mediası bu barədə heç bir açıqlama verməmişdir (محمود, 2019, s.239-240). Amerika hərbi komandirləri üzləşdikləri ən təhlükəli döyüş olduğu üçün bu döyüşü "Qara gecə" adlandırmışdılar. Çünki İraq qüvvələri tərəfindən güclü müqavimətlə rastlaşdılar və bu güclü müqaviməti neytron bombasından istifadə etməklə məğlub edə bildilər. Beləliklə də, qısa müddətdə çox sayda İraq qüvvəsini məhv etdilər.

Harada olduğu bilinməyən Səddam Hüseyn uzun müddət sonra aprelin 9-da ABŞ qüvvələri Respublika Sarayını və digər mərkəzi binaları ələ keçirdiyi zaman Bağdadın şimalındakı Əzəmiyyə bölgəsində son dəfə ictimaiyyət qarşısında çıxış edərək xalqını salamladı və ölmədiyini açıqladı. Bu çıxış lentə alındı və İraq televiziyası tərəfindən yayımlandı. Həmin gün Bağdad koalisiya qüvvələri tərəfindən rəsmi olaraq işğal edildi. Lakin Bağdadın böyük bir hissəsi hələ də zəbt edilməmişdi və döyüşlər davam edirdi. Səddam Hüseyn və yaxın tərəfdaşlarının harada olduğu məlum deyildi. Ən önəmli hadisə Bağdadın Firdovs Meydanındakı böyük Səddam heykəlinin devrilməsi oldu. Beynəlxalq mətbuatın və ABŞ-ın dəstəklədiyi 100-ə yaxın iraqılı milisdən ibarət izdihamın iştirakı ilə Firdovs meydanındakı 20 fut hündürlüyündəki heykəl dağıdıldı. Həmçinin prezidentin şəhərdəki portret və şəkil kimi digər simvol və nişanələri də məhv edildi.

Amerikalılar Səddam Hüseyn və tərəfdaşlarının Bağdadın Əzəmiyyə bölgəsində olması ilə bağlı şayiələr eşitməyə başladılar. Aprelin 10-da şəhər tezdən onu ələ keçirmək üçün oraya üç ABŞ donanması göndərildi və raket, əl bombası, minaatan və avtomatlarla ağır atəşə tutuldu. Əzəmiyyədəki imam Əbu Hənifə məscidi yaxınlığında dörd saatlıq şiddətli döyüş baş verdi. Döyüş zamanı 1 nəfər həlak oldu, 20-dən çox adam isə yaralandı. Lakin Səddam və onun tərəfdaşları tapılmadı (محمود, 2019, s.275-276).

2003-cü ilin may ayında müharibə sona çatmış hesab edilsə də, ilin sonunadək meydana gələn qarşıdurmalarda hər iki tərəf itki verməyə davam etmişdir. Koalisiya qüvvələrinin müharibədən sonra meydana gələn qarşıdurma və münaqişələrdə verdikləri itkilərin artımı diqqət çəkən amil olmuşdur. Hakimiyyətin devrilməsindən və ölkənin koalisiya qüvvələrinin idarəsi altına keçməsindən sonra dövlətdə yaranan hakimiyyət boşluğu səbəbindən ölkənin hər yerində regional və məzhəb qarşıdurmaları meydana gəlmişdir. Səddam Hüseynin hakimiyyəti zamanı ölkədən kənarda olan İraq müxalifətindən başqa sünnilər, şiələr, kürdlər və digər bəzi qruplaşmalar ortaya çıxmışdır.

Ölkə ABŞ-ın rəhbərliyi ilə formalaşdırılmış 25 üzvdən ibarət Müvəqqəti İdarəetmə Şurasının idarəsi altına keçdi. İraq Müvəqqəti İdarəetmə Şurasının birinci sədri elan edilən Pol Bremer 12 may

2003-ci ildən 28 iyul 2004-cü ilədək İraqın idarəedici hakimiyyətinin başçısı oldu. İraq İdarəetmə Şurasının yaradılmasından sonra 30 iyulda beş şiə, iki sünni və iki kürdün (Kürdüstan Demokrat Partiyasının rəhbəri Məsud Bərzani və Kürdüstan Vətənpərvərlər Birliyinin rəhbəri Cəlal Tələbani) iştirakı ilə yaradılmış Rəhbərlik Şurası təşkil edildi. 2003-cü ilin oktyabr ayında isə BMT İraqda təhlükəsizlik və sabitliyin qorunması məqsədilə idarəetməni çoxmillətli qüvvələrə həvalə etdiyini bildirən 1511 sayılı qətnaməni qəbul etdi (Çelik, 2019, s.15) (صابر, 2015, s.67-68).

2004-cü ilin aprel ayı ABŞ qüvvələrinin itkilərinə görə müharibənin ən ağır dövrü olmuşdur. Ümumilikdə 137 əsgər həyatını itirmişdir. Hətta buna görə, həmin aprel ayı "Qanlı Aprel" adını almışdır (Demir, Kavaklı, Sert, 2019, s.20). 2006-cı ilə qədər davam edən məzhəb qarşıdurmaları bu dövrdən etibarən daha da kəskin xarakter aldığından koalisiyanı öz planlarını dəyişməyə məcbur etmişdir. Bu səbəbdən 2006-cı ildən meydana gələn qarşıdurmalar vətəndaş müharibəsi adlandırılmışdır. Sünni qruplaşmalara ilk növbədə Səudiyyə Ərəbistanı dəstək verirdi. Daha sonra İŞİD və Əl-Qaidə terror qrupları, İraqdakı şiə döyüşçülərinin lideri Müqtəda əs-Sədrin hərbişədirilmiş təşkilatı olan Mehdi Ordusu ölkədəki gərginliklərin hədsiz dərəcədə çox artmasına səbəb olmuşdur.

2007-ci ilin 29 iyununda BMT TŞ-nın qəbul etdiyi 1762 sayılı qətnamə ilə UNMOVİC fəaliyyətini sona çatdırmışdır (Okur, 2008, s.172). Daha sonra isə ABŞ ilə İraq arasında Amerika hərbi qüvvələrinin İraqda qalmaları barədə təhlükəsizlik paktı qəbul edilmişdir. Sənəd Amerika hərbi qüvvələrinin 2011-ci ilin axırına qədər İraqda qalmasını və bundan sonra ölkəni tərk etməsini təsbit edirdi. 2011-ci ilin 31 avqustunda ABŞ, İraqdakı hərbi əməliyyatlarını rəsmi olaraq dayandırdı. İraqın Baş naziri Nuri əl-Maliki bu münasibətlə televiziya dan xalqa müraciətlə bildirmişdir ki, ölkə artıq müstəqilliyinə qovuşub. O, İraqın artıq suveren və müstəqil dövlət olduğunu, ölkəni daxildəki terrorçu qruplardan və kənar qüvvələrdən İraq ordusunun qoruyacağını bildirmişdir. Bu çıxış əməliyyatların dayandırılmasını formal olaraq elan etmək məqsədi daşıyırdı (Demir/Kavaklı/Sert, 2020, s.84)

2011-ci ilin sonunadək İraq ərazisində 50 min nəfərdən ibarət altı hərbi qoşun birləşməsi qalma qda idi. Onların İraq hərbiçilərinə və polislərinə təlim keçməsi məqsədi ilə saxlanıldığı bildirilirdi. Amerikalılar silah daşısalar da, ondan yalnız müdafiə məqsədilə və ya İraq hökumətinin birbaşa əmri ilə istifadə edəcəklərini bildirmişdilər. Bundan başqa, İraqda ekstremistlərin ləğvi ilə məşğul olacaq ABŞ-ın xüsusi təyinatlı qüvvələri də qalmalı idi. Beləliklə, 2011-ci ildə ABŞ öz qoşunlarının böyük bir qismini İraqdan çıxardı. Beləliklə də, ABŞ-ın İraqda uzun illər davam edən varlığı sona yetmiş oldu. Lakin 2014-cü ildə İŞİD İraqın ən böyük şəhərlərindən biri olan Mosulu ələ keçirdi və İraq ordusunun dörd diviziyasını məhv etdi. Bu hadisədən sonra İraq Təhlükəsizlik Qüvvələrinə dəstək vermək və İŞİD-ə qarşı mübarizə aparmaq üçün ABŞ qüvvələri yenidən İraqa qayıtdı (Demir/Kavaklı/Sert, 2020, s.85). Bu mübarizə rəsmi olaraq 2021-ci ildə başa çatdı da, hələ də İraqda ABŞ-ın hərbi bazası qalma qdadır. Bu hərbi qüvvələrin də tezliklə ölkəni tərk etməsi ilə bağlı müzakirələr davam edir.

Müharibənin məqsədləri

Müharibənin bilinən və aydın gözə çarpan əsas məqsədlərindən biri nə qədər ABŞ hökuməti tərəfindən inkar olunsada, İraqın sahib olduğu neft ehtiyatları idi. Belə ki İraq, dünyada ən böyük neft ehtiyatına sahib ölkələrdən biridir. Buna görə də daima ABŞ kimi böyük dövlətlər üçün maraq mərkəzi olmuşdur. Bundan əlavə İraqın neft yataqlarının yer səthinə yaxın olması da, onun dəyərini artıran əsas amillərdəndir. Çünki bu axtarış və hasilat zamanı neftin az xərclə əldə edilməsi baxımından böyük önəm daşıyır. Neftin əsas məqsədlərdən biri olmaması iddiası o qədər qeyri-real səslənir ki, bunu sübut etmək üçün əsaslı arqument ortaya qoymaq lazım gəlir. Çünki burada belə bir sual ortaya çıxır: Nüvə potensialı real şəkildə mövcud olan Şimali Koreya niyə ABŞ üçün nüvə potensialına malikliyi fərziyyə xarakteri daşıyan İraqdan daha az təhlükəli hesab olunur? İraqın sahib olduğu halda Şimali Koreyanın sahib olmadığı neft ehtiyatları bu məsələdə nə dərəcədə əhəmiyyət kəsb edir?

Amerikalı tarixçi Noam Çomski ABŞ-ın yaxın Şərqdəki mövcudluğunun əsas səbəbinin İraqdakı nəhəng enerji ehtiyatlarına nəzarət etmək olduğunu iddia edir və bunun mübahisəsiz bir səbəb olduğunu qeyd edir (رحيمه, 2015, s.35). Amerikalı siyasi şərhçi Fridman Tomasın 2003-cü ildə dərc edilmiş məqaləsində də bildirilir ki, neft İraqa qarşı müharibəyə başlamağın əsas səbəblərindəndir və bunu inkar etmək bizim ağılımıza şübhə etmək mənasına gəlir (رحيمه, 2015, s.35). Bunu həmçinin, Entoni Kard Simon “Washington Times” qəzetinin 2002-ci il avqust buraxılışının ilk sayında da ifadə etmişdir. O, hələ müharibədən əvvəl ölkədəki kütləvi qırğın silahları və ya İraqın terrorla əlaqəsi kimi səbəblərə görə yox, dünya neft ehtiyatının 60%-ini özündə cəmləyən İraqdakı təbii sərvətlərə nəzarəti ələ keçirmək məqsədi ilə Amerikanın İraqa hərbi müdaxilə edəcəyini bildirmişdir (رحيمه, 2015, s.36). ABŞ-ın İraqa qarşı siyasətindəki əsl məqsədləri gizlətmə səylərinə baxmayaraq, ABŞ prezidentinin iqtisadi işlər üzrə müşaviri Lourens Linds 2002-ci ilin sentyabrında bəyan etdi ki, ABŞ-ın İraqa qarşı başladığı müharibənin əsas məqsədi neftdir (السهي, 2012, s.35). Bu bəyanat ABŞ rəsmilərindən gözlənilməyəcək qədər səmimi bir etiraf olmuşdur.

İraqa müdaxilə təkcə Amerikanın daxili istehlakı üçün neftə nəzarət məqsədi daşıyırdı, bu həm də ABŞ-ın Avropa, Asiya və Yaponiyaya neft-qaz tədarükü üçün əhəmiyyət kəsb edirdi. Bununla bağlı hətta ikinci dərəcəli məqsəd də var idi: neftin açıq bazarda avro ilə deyil, dollarla satışını təmin etmək. Ümumiyyətlə, II Dünya müharibəsindən sonra ABŞ-ın ərzaq müqabilində neft proqramı onun dünya nefti ilə bağlı siyasətini müəyyən edir. Bu baxımdan qara qızıl İkinci Körfəz Müharibəsinin başlanması üçün ən mühüm səbəblərdən biri idi.

İraqa müdaxilənin yalnız neft səbəbilə baş verdiyini demək tam doğru deyildir. Çünki hələ 1991-ci ildən İraqa qarşı tətbiq edilən sanksiyalar səbəbindən İraq nefti ABŞ-ın nəzarətində idi və İraq yalnız BMT-nin Ərzaq və Dərman üçün Neft Proqramı vasitəsilə neft ixrac etmək səlahiyyətinə sahib idi. Həmçinin bütün neft ixracı müqavilələri ABŞ-ın nəzarətində olan xüsusi komitənin təsdiqinə tabe olmuşdu. Eyni zamanda, həmin dövrdə neftin qiyməti çox aşağı idi. Bəzən 1 barel üçün 15 dollardan belə aşağı olduğu müşahidə edilirdi. İraq nefti qaçaqmalçılıq yolu ilə BMT-nin səlahiyyətindən kənarda və ya “neft kuponları” adlanan vasitələrlə xeyli aşağı qiymətə satılırdı. İraq prezidenti Səddam Hüseyn dəfələrlə ABŞ-ın İraqa müdaxiləsinin baş verəcəyi təqdirdə neft qiymətlərinin 100 dolları aşacağını bildirmişdi və bu, daha sonra həqiqətən də baş verdi (الأوسي, 2012, s.24). Bu nöqteyi-nəzərdən ABŞ-ın beynəlxalq bazarda ucuz və asanlıqla əldə edilən neftə nəzarət etmək üçün belə böyük zərər və itkilərə səbəb olan müharibəyə girməsi məntiqə sığmazdı.

Bu səbəbdən diqqətdən kənar qalan daha vacib bir amil də nəzər salmaq lazımdır. Bu isə İsrailin 1948-ci ildən İsrail dövlətini tanımayan, onunla heç bir müqavilə, hətta atəşkəs sazişi imzalamayan yeganə ərəb dövlət başçısı olan Səddam Hüseyn və onun rejiminə qarşı əks mövqeyi idi. İraq prezidenti beynəlxalq iqtisadi blokadada olmasına baxmayaraq, “Fələstindəki qardaşlarımızla bir tikə çörəyi bölüşürük” şüarı ilə İordaniya vasitəsilə işğal olunmuş Fələstinə dərman və ərzaq yardımı göndərərək intifadaya dəstək vermişdir. İraq prezidenti neft proqramı vəsaitlərindən Fələstin xalqına 1 milyard avro məbləğində maliyyə yardımı ayıracağını da bildirmişdir. Bundan sonra qida və dərman yardımı qarşılığında Fələstinli siyasətçi Faruq Qaddumi İraqa səfər etmiş və Bağdadda baş tutan bu görüşdə Səddam Hüseyn kameralar qarşısında İraq ordusunun sionistlərə qarşı vuruşmağa hazır olduğunu bildirmişdir. Həmçinin İraq hər bir fələstinli şəhid ailəsinə 2500 ABŞ dolları məbləğində maliyyə yardımı göstərmişdir (الأوسي, 2012, s.27). Bu, İraqın Həmas ekstremistlərini və digər Fələstin cihadçılarını dəstəklədiyini, həmçinin əl-Qaidə ilə əlaqəsi olduğunu iddia etməyə əsas verən amillərdən biri idi.

Bu nöqteyi-nəzərdən müharibənin ikinci ən vacib məqsədlərindən biri strateji olaraq İsrailin təhlükəsizliyini qorumaq idi. Prezident kiçik Buş öz bəyanatlarından birində regionda tarazlığı İsrailin xeyrinə bərpa etdiklərini bildirmişdir. İraqın malik olduğu hərbi və siyasi güc İsrailin regionda üstünlüyü üçün ən böyük təhdid idi və regionda təsir və gücə malik ölkə kimi onun zəiflədilməsi İsrailin gücünün artması ilə nəticələnəcəkdi. Prezident Buşu müttəfiqi olan İsrailin və ABŞ-ın təhlükəsizliyini qorumaq üçün atdığı addımlarda Müdafiə Naziri Ronal Rumsfeld və Kondaliza Rays

da dəstəkləyirdi. Həmçinin Amerika səfiri Volf sionist varlığın ABŞ üçün əhəmiyyətini vurğulamaq üçün bildirmişdir: “Ərəb nefti bizim üçün İsrail qədər önəmli deyil” (رحيمة, 2015, 36-38). O hesab edirdi ki, İsrailin üstünlüyünü qoruyub saxlamaq Amerika administrasiyasının əsas məqsədlərindən biridir. Bu baxımdan İraqın İsrailə qarşı düşmənçiliyi və onun varlığını qəbul etməməsi ABŞ-ın İraqa hücumunu dəstəkləyən səbəblərdən biri idi.

Bəzi tədqiqatçılar hesab edir ki, 1970-ci illərdən ABŞ regionu İsrail və ABŞ maraqlarına uyğun şəkildə nizamlamaq niyyətindədir. Belə ki, region ölkələrinin zəifləyib parçalanması regionda İsrailin hegemonluğunun təminatı deməkdir. Çünki İsrailin bölgədəki mövcudluğu Amerikanın mövcudluğunun bir uzantısıdır. Beləliklə də, İsrailə qarşı hər hansı təhdid ABŞ üçün təhlükədir. İsrailin təhlükəsizliyini təmin etmək ABŞ-ın əsas strateji məqsədlərindən biri olaraq qalmaqdadır.

ABŞ, İsrail ilə arasındakı güclü müttəfiqliyi hələ də qoruyub saxlamaqdadır. Uzun illərdir davam edən İsrail-Fələstin münaqişəsində beynəlxalq hüquqa zidd olaraq Fələstin ərazisini işğal etmiş İsraili dəstəkləyən ABŞ-ın mövqeyi onun İraq müharibəsinə də İsrailin maraqlarını təmin etmək məqsədilə daxil olma ehtimalını bir daha təsdiqləyir. Hələ uzun tarixi dövr ərzində Fələstin xalqına qarşı amansız siyasət həyata keçirən İsrail, 2023-cü ilin 7 oktyabrından bütün dünyanın gözləri önündə fələstinlilərə qarşı misilsiz bir soyqırımı aktı həyata keçirdi. Xəstəxanaları, uşaqları, qadınları hədəf alan, ölkəyə hər hansı yardımın daxil olmasına imkan verməyən İsrail hökumətinin rəsmiləri bütün dünya ictimaiyyəti qarşısında fələstinlilərin son nəfərədək məhv ediləcəyini açıqladılar. Həkimlər, jurnalistlər, humanitar yardım işçiləri daxil olmaqla, sivil fələstinliləri öldürən və əsir götürən işğalçı İsrail bütün dünya dövlətləri və xalqları tərəfindən pisləndi. Dünya dövlətlərinin əksəriyyətinin İsrailə əlaqələrini kəsdiyi, dinindən, milliyyətindən və irqindən asılı olmayaraq, dünya ictimaiyyətinin etiraz aksiyalarının, İsrail mallarına qarşı boykot tədbirlərinin hökm sürdüyü bu dövrdə ABŞ İsrailə dəstək verməyə davam etdi.

Əl-Cəzirə xəbər saytının verdiyi məlumata əsasən son akademik araşdırmalara görə 2023-cü ilin 7 oktyabrından 2025-ci ilin 7 oktyabradək ABŞ-ın İsrailə ən azı 21,7 milyard dollar hərbi yardım etdiyi məlum olub (Salhani, 2025). Aydın ki, bu qədər böyük miqyaslı ABŞ yardımları olmadan Qəzza əməliyyatını həyata keçirmək mümkün deyildi. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, Fələstin blokadasını yarmaq və Qəzzaya humanitar yardım aparmaq üçün təşkil olunmuş Qlobal Sumud Donanmasının İsrail tərəfindən qarşısı alınmış və aksiya iştirakçıları qeyri-insani rəftarla üzləşmişdir. Saxlanılan aktivistlərə qarşı pis rəftar və fiziki zorakılıq göstərildiyi, məhbuslara dərman və sudan istifadə etməyə imkan verilmədiyi, qadınların hicablarının dini və humanist dəyərlərə məhəl qoyulmadan çıxarıldığı bildirilib.

Bütün bunlar böyük bir sual doğurur: Həqiqətən də ABŞ-ın məqsədi Yaxın Şərqə demokratiya, əmin-amanlıq gətirmək, humanist dəyərlər yaymaqdır? 2003-cü ildə BMT-nin rəsmi təsdiqi olmadan, beynəlxalq ictimaiyyətin böyük bir qisminin yanlış addım hesab etməsinə baxmayaraq, dünyanı İraq rejimindən “xilas etməyə” çalışan ABŞ nə üçün bu gün bütün dünyanın terrorçu və işğalçı hesab etdiyi İsrailin soyqırımına ortaqlar?

İraq müharibəsinin məqsədlərindən biri kimi hesab edilməsə də, müharibənin başlanmasında vacib rol oynayan din amili də nəzərdən qaçmamalıdır. İraqa qarşı sərt mövqeyə səbəb olan əsas amillərdən biri də xristian sionist qüvvələrin İslama və İraqa düşmən münasibət bəsləmələri idi (Hinnebusch, 2007, s.225). 11 sentyabr terrorundan sonra İslama qarşı beynəlxalq aləmdə formalaşmış əks mövqe İraqa olan münasibətdə də özünü büruzə verir. Bu administrasiyası dövründə ABŞ siyasəti ekstremist dini ideologiya üzərində qurulmuşdu. Corc Buş 11 sentyabr terror aktından sonra İslama qarşı sərt mövqe tutmağa başlamış və silahlı islami qüvvələrə qarşı müharibə elan etmişdir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi hətta “İslamofobiya” kimi bir anlayış da ortaya çıxmışdır. Beləliklə də, İraq müsəlman ölkəsi olması və ölkədəki diktatura rejiminin əl-Qaidə terror təşkilatı ilə iddia edilən əlaqələrə malik olması səbəbilə hücumu layiq görülmüşdür.

Həmçinin, Prezident Corc Buş keşiş Billi Qrahanın sadıq şagirdi və Xristian Sionist İttifaqını təmsil edən Metodist məzhəbinin nümayəndəsi olduğu üçün aşağıdakı strategiyaları həyata keçirmək onun əsas prinsipləri idi:

1. Tövratda qeyd olunduğu kimi Nil çayından Fərat çayınadək İsrail dövlətinin qurulması və dünya yəhudilərinin orada toplanması
2. Əqsa məscidinin sökülməsi və onun yerində yəhudi məbədinin tikilməsi (رحيمة, 2015, 39-41).

Bütün bunlar ABŞ-ın İraqa qarşı elan etdiyi müharibənin eyni zamanda, dolayı yolla olsa belə, İslama qarşı müharibə olduğunu sübut edir. Bu müharibə terrorizm və əl-Qaidə ilə mübarizə bəhanəsi ilə İslama və müsəlmanlara qarşı səlib yürüşü xarakteri daşıyır.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, müharibənin bir sıra məqsədləri var idi ki, bunlara ABŞ-ın tələbləri ilə uzlaşmayan, regionda güclü imic və qüdrətə sahib olan Səddam rejimini devirmək, regiona müdaxilə etməklə siyasi proseslərin ABŞ maraqlarına uyğun şəkildə cərəyan etməsini təmin etmək, ölkənin neft ehtiyatlarına nəzarəti ələ keçirmək və İsrailin təhlükəsizliyini təmin etmək daxil idi. Bu səbəblərdən hər hansı birini təklikdə müharibənin məqsədi kimi görmək olmaz. Beləliklə də, bir çox maraqların İraqda toqquşması müharibənin başlamasına və ölkəyə müdaxiləyə səbəb olmuşdur.

ABŞ-ın İraqda törətdiyi müharibə cinayətləri

2003-cü il İraq müdaxiləsindən sonra Əbu Qureyb qəsəbəsidəki həbsxana ABŞ-ın müharibə əsirlərini saxladığı həbsxanaya çevrilmişdi. Əbu Qureyb həbsxanası beynəlxalq hüquqa zidd olsa da, hegemon gücün istisna haqlara sahib ola biləcəyini göstərən nümunələrdən sadəcə biri idi. Həbsxanadakı əsirlərə verilən amansız işgəncələr ABŞ-ın beynəlxalq hüququ gözdən salması və tək tərəfli xarici siyasətini açıq-aydın bəyan edir. Burada saxlanılan əsirlərə tətbiq edilmiş işgəncə görüntülərinin ifşa edilməsindən sonra ABŞ rəhbərliyi məhbuslara qarşı işgəncə, müharibə cinayətləri və insan haqları pozuntusunda ittiham edildi. Buna qarşılıq olaraq ABŞ Müdafiə Naziri Donald H. Ramsfeld və digər ABŞ rəsmiləri Əbu Qureybdə baş verənlərin istisna bir vəziyyət olduğunu, ABŞ dövlət siyasəti ilə heç bir əlaqəsi olmadığını bildirmişlər. Lakin ümumilikdə İraqda, Əfqanıstanda və Quantanamo həbs düşərgəsində əsirlərə və düşmən hesab edilən qruplara qarşı həyata keçirilən amansız rəftar və işgəncələr institusional təcrübədən xəbər verir. Həmçinin Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsi, Beynəlxalq Amnistiya Təşkilatı və İnsan Hüquqları Təşkilatının bu ərazilərdə apardığı araşdırmalar Əbu Qureyb işgəncələrinin fərdi məsuliyyətdən kənar olduğunu və dövlətin məsuliyyət dairəsinə daxil olduğunu bir daha təsdiqləyir (Ariöz\Öztek, 2021, s.192).

Əbu Qureyb və Quantanamo həbsxanalarındakı işgəncələrə, ölkədəki bombardman və amansız qətlərə ABŞ administrasiyası tərəfindən terrora qarşı mübarizədə “düşməndən müdafiə” bəhanəsi ilə qismən haqq qazandırılmışdır. Lakin müharibə dövründə dinc sakinlərə qarşı törədilmiş bir sıra qətləmlər diqqəti cəlb edir. 2010-cu ilin aprelində internetə sızan videolar qəzəb və nifrətə səbəb olmuşdur. Videoda 2007-ci ildə ABŞ helikopteri tərəfindən ikisi jurnalist olmaqla, 12 iraqi mülki şəxsin öldürülməsi əks olunub. Bağdadın Əl-Əmin məhəlləsində kamera daşıyan jurnalist, daha sonra isə yanındakı digər insanlar atəş açılaraq öldürülmüşdür. Kənardan hadisəyə şahid olan avtobus sürücüsü yaralılara yardım göstərmək üçün yaxınlaşdığı zaman pilot onu da öldürmək üçün komandirdən icazə alaraq avtobus sürücüsünə və yanındakı iki oğluna atəş açaraq onları yaralamışdır. Hadisədən sonra isə Amerika əsgərlərinin qaçaraq hadisə yerini tərk etməsi videoda əks olunub. Bundan əlavə Amerika tanklarından birinin qəsdən yaralı mülki şəxsin üzərinə sürüldüyü məlum olub. Bu cinayət İraqın yerli televiziyalarından biri tərəfindən işıqlandırılmış, hadisə şahidləri ilə müsahibələr aparılmış və digər mülki şəxslər tərəfindən təsdiqlənmişdir. Lakin bu xəbər ictimaiyyətin diqqətinə yetəri qədər çatdırılmamış, həm İraq hökuməti, həm də Amerika tərəfindən gözdən salınmışdır.

2006-cı ilin 15 martında İshaqi qətlə kim kimi tanınan, ABŞ əsgərləri tərəfindən İshaqidəki bir evə hücum edərək 13 mülki iraqının ölümü ilə nəticələnən qətlə baş vermişdir. Beşi uşaq, dördü qadın olmaqla ev sakinlərini qətl etdikdən sonra evi partladan əsgərlər bəraət almışdır. ABŞ öz hərbi qulluqçularını təqsirsiz hesab etsə də, İraq hökuməti məsələ ilə bağlı araşdırmaların davam edəcəyini bildirmişdir. Digər bir cinayət hadisəsini isə 2007-ci ildə Belmor Ramos adlı 23 yaşlı amerikan əsgəri törədib. O, dörd iraqının öldürülməsində təqsirləndirilib və hakim ona 40 il həbs cəzası tələb edib. Lakin müttəhim üç həmkarı ilə birgə bu cinayəti törətdiyini, dörd iraqı məhbusu öldürərək əlləri və gözləri bağlı çaya atdıqlarını etiraf etdikdən sonra sadəcə yeddi aylıq həbs cəzası almışdır.

Fransanın L'Humanite jurnalına verdiyi müsahibədə Meysi adlı Amerika əsgəri İraqdakı müharibə cinayətlərindən bəhs edib. O bildirib ki, ABŞ-ın İraqda dinc əhaliyə qarşı törətdiyi cinayətlər o qədər çox və dəhşətli idi ki, onları sadalamaq belə çətinidir. "Amerikanın İraqda cinayətləri" kitabının müəllifi olan tanınmış jurnalist və yazıçı Əhməd Mənsur əs-Sabil qəzetində dərc olunmuş məqaləsində qeyd edir: "Əsgər Meysi yoldaşlarına və ona iraqı mülki şəxslərə qarşı törədilməsi əmr olunmuş cinayətlərdən bəhs edən "İraqdakı müharibə cinayətləri" kitabını ABŞ-da çap etdirə bilmədiyi üçün onu Fransada çap etdirmişdi" (الألوسي, 2012, s.151,146).

Müharibənin nəticələri

Müharibənin nəticələrinə gəldikdə isə deyə bilərik ki, o həm günahsız insanların, həm də ətraf mühitin, tarixi abidələrin və hərbi infrastrukturun məhv edilməsi ilə nəticələnmişdir. İnsani itkilərdən əlavə həm ABŞ, həm də İraq üçün külli miqdarda maddi itkilərə səbəb olmuşdur. Başda ABŞ olmaqla, koalisiya qüvvələri və İraq ağır itkilərlə üzləşmişdir. Müharibə zamanı koalisiya qüvvələri və İraq ordusunda həyatını itirənlərin və yaralananların dəqiq statistikasını hələ də məlum deyil. Müxtəlif mənbələrə əsasən bu say dəyişkəndir. Mənbələrin bəzində 2003-cü ilin mart-aprel ayları ərzində həyata keçirilən hərbi əməliyyatlarda koalisiya qüvvələrində 172 ölü, 600 yaralı olduğu bildirildiyi halda, İraq ordusunda 5000 nəfərin həyatını itirdiyi göstərilmişdir (Demir\ Kavaklı\ Sert, 2019, s.14). Digər bir mənbədə isə həmin müddət ərzində 2500-dən çox iraqı mülki vətəndaş, 10000-ə yaxın İraq əsgəri, 51 amerikan və 26 ingilis əsgərinin öldüyü göstərilir. Bundan əlavə 15 media işçisi həlak olmuş, ikisi isə itkin düşmüşdür. Müharibədən sonra 17 milyon iraqı qida yardımına möhtac qalmışdır (Yücel\Çolaklıoğlu, 2007, s.84).

Böyük vədlərlə ölkəyə müdaxilə edən və Səddam rejimini devirən ABŞ və koalisiya qüvvələri İraqda mülki vətəndaşların günahsız ölümünə, qaçqın probleminin ortaya çıxmasına, hakimiyyət boşluğu səbəbindən meydana çıxan və ölkəni ağışına alan xaos və vətəndaş müharibəsinə səbəb oldu. Müharibədə həyatını itirən iraqıların sayı barədə məlumatlar 200 minlə 1 milyon arasında dəyişməkdədir. (Demir/Kavaklı/Sert, 2019, s.115) "Opinion Research Business" Mərkəzinə istinadla yayılan xəbəre görə, 2007-ci ilədək İraqda 1,2 milyon insan qətlə yetirilib. Həmçinin keçirilən sorğuların nəticələrinə görə, hər dörd iraqıdan biri, Bağdadda isə hər iki iraqıdan biri ailə üzvlərindən birini itirib (الألوسي, 2012, s.173)

2010-cu ilin aprel ayında ABŞ-da ölənlərin sayının 4393 nəfər olduğu bildirilirdi. ABŞ administrasiyasının İraqdakı böyük itkilərlə bağlı yalanları müxtəlif qurumları bu itkilərin monitorinq və hesablamasına sövq etdi. Məsələn, Corciyadan olan Amerika vətəndaşı Maykl Rayt ABŞ ordusunun və müxtəlif KİV-lərinin verdiyi bəyanatlar əsasında ABŞ hərbiçilərinin ölümlərini qeyd edən veb sayt yaratmışdır. CNN xəbər saytının məlumatına görə koalisiya qüvvələrinin ümumi itkiləri 3931 nəfəri ABŞ qüvvələri olmaqla, 4237 nəfərdir. O cümlədən, Avstraliyadan 2, Britaniyadan 174, Bolqarıstandan 13, Çexiya, Estoniya, Qırğızıstan, Latviya və Cənubi Koreyadan 1, Polşadan 22, Salvadordan 5, Slovaniyadan 4, İspaniyadan 11, Tailanddan 2, Ukraynadan 18 əsgər həlak olub. Bu rəqəmlər hələ də qeyri-dəqiqdir və koalisiyanın itkiləri bundan xeyli çoxdur. Çünki Britaniya qüvvələrinin 2007-ci ilin sonunadək itkiləri ən azı 180 nəfər olmuşdur. Yaralılara gəldikdə isə internet resurslarından əldə edilən məlumatlara əsasən döyüşdən kənar xəsarətlər nəzərə alınmamaqla 29005 yaralı olmuşdur (الألوسي, 2012, s.108). Lakin Ağ Ev rəsmiləri və ABŞ hərbiçiləri İraq əməliyyatı

zamanı koalisiya qüvvələri arasındakı itkilərin sayını gizlətməmiş və itkilərin daha az olduğunu bildirmişlər.

İraqda rejim dəyişikliyinə məqsədlərindən biri də sabit, legitim, eyni zamanda ABŞ-a dost dövlət formalaşdırmaq idi. Lakin ölkə uzunmüddətli üsyanla üzləşərək vətəndaş müharibəsinə sürüklənmişdir. Bu nəticə iraqı mütəxəssislər tərəfindən əvvəldən proqnozlaşdırılmışdı. Bir çoxları Buş administrasiyasının rejim dəyişikliyi ilə bağlı atdığı bu addımı uğursuz hesab etmişdir. ABŞ yalnız zəifləmiş İraq ordusuna qarşı vuruşmağı planlamışdı, uzunmüddətli üsyanla qarşılaşmaq təhlükəsi isə gözdən yayınmışdı. Vaşinqton tez və uğurlu müharibə gözləyirdi. Pol Bremerin İraq ordusunu ləğv etməsi və müqavimətə qoşulmaq üçün on minlərlə təcrübəli və silahlı döyüşçü hazırlaması vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. ABŞ təxminən bir ilə yaxın İraq Təhlükəsizlik Qüvvələrini yenidən qurmağı bacarmadı, beləliklə də, ölkədəki hərbi boşluğu məzhəbçi döyüşçülər doldurmuş oldu. Həmçinin, dövlətin təcrübəli məmurları işdən uzaqlaşdırıldı və ölkədə çox sayda narazı işsizlər ortaya çıxmış oldu.

İraqın yenidən qurulması yanlış istiqamətdə yön aldı. Dünyəvi BƏƏS rejiminin çökməsi etnik və dini liderliyin ölkə ərazisində hökmranlığına gətirib çıxardı. ABŞ bu çaxnaşmada ərəblərə qarşı kürdləri, sünnilərə qarşı isə şiələri dəstəkləmə siyasəti həyata keçirirdi. İraqa nəzarətin Yaxın Şərqi kəskin şəkildə dəyişəcəyi, ABŞ tərəfdarı cərəyanları qüvvələndirəcəyi və İsrailin qüvvətini artıracağı gözlənilirdi. Lakin ABŞ-a Yaxın Şərq liderləri və bölgə ekspertləri tərəfindən müharibənin gözlənilməz fəlakətli nəticələrə səbəb olacağı ilə bağlı xəbərdarlıq edilmişdi. Prezident Hüsni Mübarək bununla "cəhənnəm qapılarının açılacağından" qorxurdu. Bəşər Əsəd də ABŞ-ın İraqa nəzarət edə bilməyəcəyini proqnozlaşdırırdı. Beləliklə, hadisələr onların haqlı olduğunu sübut etdi.

Müdaxilədən sonrakı bir il ərzində Qərb sorğularında İraqın 82%-i müdaxiləyə qarşı olduğunu, 57%-i isə xarici qoşunların dərhal ölkəni tərk etməli olduğunu bildirdiyi halda, yalnız 5% və daha az iraqı inanırdı ki, ABŞ İraq xalqına yardım etmək və demokratik dövlət qurmaq üçün müdaxilə edib. 43% isə məqsədin İraq neftini ələ keçirmək olduğunu bildirmişdir (Hinnebusch, 2007, 19-20).

Bəzi mütəxəssislərə görə müharibənin ən böyük xətələrindən biri İraq xalqının müdaxiləni qurtuluş və azadlıq kimi qarşılaması və ABŞ tərəfindən ölkəyə demokratiya gətiriləcəyinə inanması idi. Entoni Şədid isə iddia edir ki, iraqıların milliyyətçi olmaları, ölkənin müstəmləkəçilik təcrübəsi, son illər ABŞ tərəfindən İraqa tətbiq edilən sanksiyalar, Amerikanın İsrailə olan yaxınlığı kimi səbəblər İraq xalqının ABŞ və Britaniyanı xilaskar kimi görməsini qeyri-mümkün edir. ABŞ-ın ölkədəki üsyançı qrupları, məzhəblərarası münaqişələri sakitləşdirə bilməməsi onun məğlubedilməzlik imicini darmadağın etdi və gözlər önünə sərdi ki, asimmetrik müharibə dünyanın ən güclü hərbi qüvvəsini belə çaş-baş qoya bilər.

İraq müharibəsi, həmçinin geostrateji baxımdan bir sıra dəyişikliklərlə nəticələnmişdir. Müharibə regional güc qüvvəsinin, o cümlədən regiondakı tarazlığın dəyişməsinə səbəb olmuşdur. İraqın zəifləməsi İranın maraqlarına xidmət edən bəzi amilləri ortaya çıxarmışdır. Suriya 5000-dən çox insanın ölümünə, böyük mühacir axınına, kimyəvi silahların istifadəsinə səbəb olan vətəndaş müharibəsinə sürüklənmişdir. Kürdüstan proto-dövlətdən faktiki bir muxtariyyətə çevrilmiş, bu isə Türkiyənin böyük narahatlığına səbəb olmuşdur. Bölgədəki sünni-şiə problemi də daha geniş vüsət almışdır.

Müharibənin nəticələrindən biri də beynəlxalq ictimai rəyin ABŞ əleyhinə dəyişməsi oldu. Amerikalı Artur Şlezinger 11 sentyabrda sonra ABŞ-ı bürüyən rəğbət dalğasının İraq müharibəsindən sonra Amerika militarizminə və təkəbbürünə qarşı global nifrət dalğasına çevrildiyini bildirib. Müharibə nəticəsində dünyada ABŞ-a yaxşı münasibət bəsləyən insanların nisbəti kəskin şəkildə azalıb. Müharibədən bir qədər sonra Time jurnalının keçirdiyi sorğuda avropalıların 84%-i ABŞ-ı dünya sülhü üçün əsas təhlükə hesab edib (Hinnebusch, 2007, s.26).

Müharibə zamanı insan itkilərindən əlavə ətraf mühit və ekologiyaya dəyən zərərlərdən də danışmaq lazımdır. İraq keçən əsrin yetmişinci illərində də dünyanın ən təmiz ətraf mühitinə sahib ölkələrdən biri idi. Müharibələr səbəbilə İraq torpaqları sistematik şəkildə məhv edilmiş və

çirklənmişdir. Eyni zamanda torpaq kütləvi qırğın silahlarının sınaq laboratoriyasına və zəhərli tullantıların toplandığı əraziyə çevrilmişdir. 1980-1988-ci illərdəki İraq-İran müharibəsi və daha sonra 1990-1991-ci illər arasında Birinci Körfəz Müharibəsi zamanı bütün İraqda 61.000 ton bomba istifadə edilmişdir. Bundan əlavə, 1000-dən çox neft quyusunun partladılması nəticəsində çıxan yanğınlar Küveyt və digər qonşu körfəz ölkələrinin və Hind okeanın səmasında qalın tüstü buludu yaradaraq bir çox ərazinin çirklənməsinə səbəb olmuşdur.

Neft quyularının yanması nəticəsində meydana gələn neft, kömür və kükürd turşulu yağışlar vasitəsilə 1900 km məsafələrə daşınmış, flora və faunaya zərər vurmuşdur. Müharibə zamanı neft quyularından sızan neftdən 30-50 sm dərinliyində, ümumi sahəsi 49 km² olan 240-dan çox neft hovuzu yaranmışdır. Birinci Körfəz Müharibəsi zamanı İraqın bütün infrastrukturu, o cümlədən içməli su sistemləri, kanalizasiya strukturları və bəndlər bombalanmışdır. Bunların nəticəsində Bağdadda təmiz su kanallarının 40%-i zədələnmişdir. İraq müharibəsi (İkinci Körfəz Müharibəsi) dövründə isə bütün sistem demək olar ki, məhv olmuşdur. Buna görə də müharibədən sonra içməli su çatışmazlığı yaranmış, bir çox insan su vasitəsilə yoluxan xəstəliklərdən dünyasını dəyişmişdir (Yücel\Çolakkađıođlu,2007, s.84-85).

Nəticə

Göründüyü kimi hələ Küveytin işğalından əvvəl İraqa qarşı qərəzli mövqeyə sahib ABŞ uzun illər ərzində ölkə ilə bağlı xüsusi siyasət həyata keçirmişdir. İraqa müdaxilə zamanı bəyan edilən Səddam Hüseyn və BƏƏS rejiminə son qoyaraq ölkəni “azadlığa” çıxarmaq, kütləvi qırğın silahlarını aşkar edərək zərərsizləşdirmək, bölgədəki terror qruplaşmalarını tərk-silah etmək və beləliklə, İraqı Yaxın Şərq ölkələri üçün model dövlətə çevirmək iddiaları isə özünü doğrultmamışdır. Keçmiş diktator Səddam Hüseynin gizli laboratoriyalarda kütləvi qırğın silahları istehsal etdiyi iddia edilsə də, çoxsaylı axtarışlar nəticəsiz başa çatmış və İraqda ABŞ-ı narahat edən silahlar tapılmamışdır. İraqda yalnız mövcud hakimiyyəti devirməklə sabit demokratik rejimin yaradılmasının zəruri olduğu bildirilsə də, Səddam Hüseynin devrilməsindən və koalisiya qüvvələrinin nəzarəti altına keçməsindən sonra ölkə xaos və münaqişə ocağına çevrilmişdir. Beləliklə, bu müddət ərzində İraqda ABŞ-ın arzuladığı demokratik rejim yaranmamış, 2005-ci ildə həyata keçirilən ilk parlament seçkiləri də siyasi sistemin möhkəmlənməsinə yox, partiyalararası münaqişə və qarşıdurmalara gətirib çıxarmışdır.

ABŞ-ın iddia etdiyi səbəblərin sadəcə ölkəyə müdaxilə üçün bəhanə olduğu, əsas məqsədin ölkənin neft ehtiyatlarına və ən əsası Yaxın Şərqin ən mühüm neft ehtiyatı bölgəsi olan Bəsrə körfəzinə nəzarətin ələ keçirilməsi olduğu ortaya çıxmışdır. Bundan əlavə, ABŞ üçün müttəfiqi olan İsrailin maraqlarının təmin etmək baxımından da bu müharibə böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. BMT-nin rəsmi razılığı olmadan başlanılmış müharibədə Cenevrə konvensiyalarına və müharibə zamanı məhbuslarla davranış qaydalarına məhəl qoyulmamışdır. Bu, eyni zamanda Vaşinqtonun başqalarına şamil edilən qaydalardan özünü azad hesab etdiyini bildirən bir mesaj idi. Sülh və ədalətin bərqərar olması, terrorizmin qarşısının alınması şüarları ilə aşkar heç bir sübut olmadan 2003-cü ildə İraqa müdaxilə edən ABŞ-ın 2023-cü ildən dünyanın gözləri önündə Fələstin xalqına qarşı soyqırımını törədən İsrailə əməkdaşlığı da birmənalı qarşılanmamalıdır. Səddam rejiminə son verilməsi, S.Hüseynin edam edilməsi, ölkəyə nəzarətin ələ alınması və hərbi bazaların ölkədə yerləşdirilməsi ilə ABŞ öz məqsədlərinə nail oldu. Lakin başlanğıcda sadəcə siyasi rejim dəyişikliyi kimi görünən müharibə, zamanla ABŞ üçün çox mürəkkəb bir mərhələyə keçdi və müharibədən sonra bu müdaxilənin yanlış addım olduğu qənaətinə gəldi. ABŞ-ın məqsədinin terrorizmlə mübarizə deyil, Orta Şərqdəki mövcud strukturun dəyişdirilməsi və nəzarət altına alınması olduğu bir daha öz təsdiqini tapdı.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:**Azərbaycan dilində**

İsmayıl R., Axundova N., Bağirova A., (2013), Ərəb ölkələrinin çağdaş tarixi I cild, Bakı: Afpoliqraf, 402 s. https://adpuquba.edu.az/wp-content/uploads/2020/12/Ereb_olkelerinin_chagdash_tarixi_I_hisse_Asiyanin_ereb_olkeleri.pdf

Türk dilində

Arıöz Z., Öztekin M.K., (2021), Olağanüstü hal çərçevesində hukuk və siyaset ilişkisi: ABD-nin teröre karşı savaşı ve istisna halinin mekansal temsilleri olarak Guantanamo ve Ebu Gureyb, Güvenlik Çalışmaları Dergisi, cilt: 23, sayı:2, s.178-199 <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1772466>

Bigaç O., Körfez savaşı ve Irak işgaline Avrupa Birliğinin yaklaşımı, UPA Strategic Affairs, sayı:1, 2020, s.4-14 <https://dergipark.org.tr/tr/pub/upa/issue/60727/898984>

Boz Ü., (2024), ABD'nin 2003 Irak müdahalesinin uluslararası hukuk açısından değerlendirilmesi, Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, cilt:16, sayı:1, s.51-64 <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3607604>

Demir C.K., Kavaklı S., Sert A., (2020), Irak savaşında ABD ordusu, Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi Yayınları, Ankara, 120 s. https://www.jsga.edu.tr/kurumlar/jsga.edu.tr/Yayinlar/kitaplar2020/IRAK_SAVASINDA_ABD_ORDUSU_e_kitap_1_-_1_.pdf

Çelik A., (2019), Abd işgali sonrası Irak'ın siyasi durumu ve Türkmenler, İstanbul Gelişim Üniversitesi, İstanbul, 68 s. <https://acikerisim.gelisim.edu.tr/server/api/core/bitstreams/979ea514-c346-444c-9b02-cb1d22296547/content>

Okur M.A., (2008), Körfez savaşı ve Irak'ın işgali arasındaki dönemde Irak'ta faaliyet gösteren BM misyonları, Atatürk Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, sayı:7, s.163-174 <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/84550>

Tahiroviç E., (2012), 2003'te Iraka yapılan müdahalenin "güç kullanma" kavramına olası etkileri, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 115 s. <https://nek.istanbul.edu.tr/ekos/tez/51126.pdf>

Usta Y., (2009), Amerika Birleşik Devletlerinin Irak Politikası Bağlamında Türkiye İle İlişkileri (1990-2006); Edirne, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 247 s. <https://core.ac.uk/download/pdf/50609742.pdf>

Yaycı C., (2019), Irak'ta Yaşanan Savaşlar ve Türkiye'ye Etkileri, Güvenlik Stratejileri Dergisi, cilt:15, sayı: 30, s.331-352 <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/809363>

Yenal S., (2020), Savaş Kavramının Dönüşümü: 1. ve 2. Körfez Savaşı Örneğinde Hibrit Savaşların İncelenmesi; Kara Harp Okulu Bilim Dergisi, cilt:30, sayı:1, 2020, s.85-110, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1173696>

Yücel M., Çolakkadıoğlu D., (2007), Savaşın çevresel etkileri, Ç.Ü., Ziraat Fakültesi dergisi, Adana, cilt:22, sayı:4, s.81-90 https://www.researchgate.net/publication/333210801_Savasin_Cevresel_Etkileri

İngilis dilində

Carney S. A., (2011), Allied Participation in Operation Iraqi Freedom, Center of Military History United States Army, Washington, 141 p. <https://tile.loc.gov/storage-services/master/gdc/gdcebookspub/20/23/69/31/56/2023693156/2023693156.pdf>

Hinnebusch R., (2007), American invasion of Iraq : causes and consequences, Perceptions, volume:12, no:1, p. 9-27 https://research-repository.st-andrews.ac.uk/bitstream/handle/10023/3251/InvaIraqPercept_Turk_Spring07.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Hinnebusch R., (2007), The US Invasion of Iraq: Explanations and Implications, Critical Middle Eastern Studies, volume:16, no:3, p.209-228, ,

<https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/10669920701616443>

Rayburn C.J., Sobchak C.F., (2019), The U.S. Army In The Iraq War 2003-2006, United States Army War College Press, volume: 1, 739 p.

<https://media.defense.gov/2023/May/05/2003216672/-1/-1/0/3667.PDF>

Salhani J., (2025), How the US funded Israel's wars on Gaza, Lebanon, Iran, Al Jazeera, 7 october 2025 <https://www.aljazeera.com/features/2025/10/7/reports-israel-couldnt-wage-wars-on-gaza-lebanon-iran-without-us-support>

Ərəb dilində

خالد سعد السهلي، حرب الخليج الثالثة (2003) و انعكاساتها على دولة الكويت، جامعة الشرق الأوسط، ٢٠١٢، ١٤٨ ص.

https://www.meu.edu.jo/libraryTheses/586a0f2d0e436_1.pdf

سؤدد فؤاد الالوسي، الغزو الأميركي للعراق: حقائق و أرقام، عمان، دار المعتز، الطبعة الأولى، ٢٠١٢، ٢٥٢ ص.

https://archive.org/details/kzo_iraq/page/n251/mode/1up

علي صباح صابر، الاحتلال الأمريكي للعراق وإنشكالية بناء الدولة (2003-2014)، جامعة الشرق الأوسط، ٢٠١٤، ٢١٦ ص.

https://meu.edu.jo/libraryTheses/586a38bc909d7_1.pdf

صلاح عبود محمود، الغزو الأمريكي للعراق عام 2003، عمان، شركة دار الأكاديميون للنشر والتوزيع، الطبعة الأولى،

٢٠١٩، ٣٢٤ ص.

https://ia801600.us.archive.org/34/items/20230316_20230316_0713/%D8%A7%D9%84%D8%BA%D8%B2%D9%88%20%D8%A7%D9%84%D8%A3%D9%85%D8%B1%D9%8A%D9%83%D9%8A%20%D9%84%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A7%D9%82%20%D8%B9%D8%A7%D9%85%202003%20%D8%B5%D9%84%D8%A7%D8%AD%20%D8%B9%D8%A8%D9%88%D8%AF%20%D9%85%D8%AD%D9%85%D9%88%D8%AF.pdf

عزري رحيمة، الغزو الأمريكي للعراق سنة 2003، بسكرة، جامعة محمد خيضر، ٢٠١٥، ١١٠ ص.

<http://archives.univ-biskra.dz/bitstream/123456789/6763/1/12.pdf>

NƏSRƏ DAİR TƏLƏBLƏR:

1. “Şərq araşdırmaları” elmi-nəzəri jurnalına çap üçün məqalələr Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap şəklində və elektron daşıyıcıda qəbul edilir.

2. Məqalələr Times New Roman-la, 1,5 interval və 14 şriflə yazılmalıdır.

3. Parametrlər aşağıdakı qaydada olmalıdır:

Aşağı – 2

Yuxarı – 2

Sağ – 3

Sol – 1

4. Abzas 1 sm olmalıdır.

5. **Başlıq:**

Öncə məqalənin adı, 1 sətir boşluqdan sonra müəllifin adı verilir. Məqalənin adı bütün hərflər böyük olmaqla qara (bold) ilə verilir. Məqalənin adı ortada, müəllifin adı sağda qara ilə olmalıdır. Soyadının bütün hərfləri qara ilə və böyük hərflərlə verilməlidir, məsələn:

MƏQALƏNİN ADI

Müəllifin ADI

6. Müəllifin elmi dərəcəsi, işlədiyi yer və e-mail adresi soyadının altında *kursivlə* verilir, məsələn,

Müəllifin elmi dərəcəsi, Müəllifin iş yeri

E-mail: müəllifin elektron poçt ünvanı

7. Məqalənin yazıldığı dildəki açar sözlər xülasənin altında 12 şriflə, 1 sətir ara verilməklə kursivlə yazılmalıdır:

Açar sözlər: *məqalədə istifadə edilən açar sözlər*

8. Məqalələr daxili bölgülərlə verilməlidir: Giriş, I, II... və Nəticə. Paraqraflar adlandırılmalıdır.

9. Ədəbiyyat APA kod sistemi ilə verilməli, əlifba sırası əsas götürülməlidir. Başqa qaydalar qəbul edilməyəcək.

Mətn içində istinadlar bu qaydada veriləcək: (Müəllifin soyadı, inisialları, nəşr ili, səhifəsi) Məsəl: (Məmmədov A.İ., 2008, s.34)

Ədəbiyyat sözü qara və kursivlə yazılmalı, öncə bir sətir ara verilməli və ortada olmalıdır, məsələn,

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Kitab adı:

Müəllif. A. A. (il). *Kitabın adı*. Çap olunduğu yer, Çap olunduğu nəşriyyat.

Məqalə adı:

Müəllif. A. A. (il). *Məqalənin adı*. Çap olunduğu yer, Çap olunduğu nəşriyyat.

10. Xülasələr üç dildə (məqalənin yazıldığı dildə, Azərbaycan, rus və ingilis dillərində) 150-200 söz aralığı həcmində olmalıdır. Öncə məqalənin adı, növbəti sətirdə müəllifin adı qara şriflərlə, onun altında müəllifin elmi dərəcəsi, iş yeri, vətəndaşı olduğu ölkə, email adresi verilməlidir. Müəllifin adı qara və sağda, məqalənin adı ortada qara, böyük hərflərlə və kursivlə yazılmalıdır. Məsələn,

MƏQALƏNİN ADI

Müəllifin ADI

*Müəllifin elmi dərəcəsi, iş yeri,
təmsil etdiyi ölkə
Email ünvanı*

XÜLASƏ

11. Müəllifin adından sonra bir sətir ara verilməlidir.
12. Bu qaydalara uyğun yazılmayan, orfoqrafik, imla və ya üslub xətalrı olan məqalələr qəbul edilməyəcək.
13. Məqalələr redaksiya heyətinin rəyinə əsasən çap olunur.
14. Məqalələrin nəşri ödənişlidir (Şərqşünaslıq İnstitutunun əməkdaşları istisna olmaqla).
Ödəniş müvafiq bank şöbələri üzrə mümkündür.
15. Məqalələrin nəşri ödənişlidir (Şərqşünaslıq İnstitutunun əməkdaşları istisna olmaqla).
Ödəniş müvafiq bank şöbələri üzrə mümkündür.

ТРЕБОВАНИЯ К ПУБЛИКАЦИИ:

1. В научно-теоретический журнал «Восточные исследования» принимаются статьи на азербайджанском, русском и английском языках в печатном виде и посредством электронных носителей.

2. Статьи должны быть написаны шрифтом Times New Roman 14, междустрочный интервал 1,5.

3. Параметры должны быть следующими:

Вниз - 2

Вверх – 2

Справа – 3

Слева – 1

4. Абзац - 1 см

5. Заголовок:

Сначала приводится название статьи, через 1 строку имя автора. Название статьи вводится заглавными буквами выделяются полужирным начертанием (**bold**). Название статьи должно быть посередине, имя автора выделено черным цветом справа. Все буквы фамилии должны быть указаны черным, заглавным шрифтом, например:

НАЗВАНИЕ СТАТЬИ

Имя АВТОРА

6. Учёная степень автора, место работы и адрес электронной почты указываются курсивом под фамилией, например:

**Научная степень автора, место работы автора.*

E-mail: электронный адрес автора

7. Ключевые слова на языке написания статьи указываются курсивом под аннотацией шрифтом 12 с интервалом в одну строку:

Ключевые слова: *ключевые слова, использованные в статье*

8. Статья должна быть разделена на внутренние разделы: Введение, I, II... и Заключение. Параграфы должны быть названы.

9. Литература должна быть снабжена кодовой системой АРА: за основу следует брать алфавитный порядок. Иной распорядок рассматриваться не будет.

Ссылки в тексте должны даваться в следующем порядке: (Фамилия автора, инициалы, год издания, страница). Например: (Мамедов А.И., 2008, с. 34)

Первая цифра должна быть кодовым номером используемой литературы. После запятой должен быть пробел.

Слово литература должно быть написано черным курсивом, первая строка должна быть с пробелом, в середине, например,

ЛИТЕРАТУРА

Название книги:

Автор А.А.(год). Название книги. Издательство. Типография.

Название статьи:

Автор А.А.(год). Название статьи. Название журнала, выпуск (номер), страница. DOI

Для материалов конференции:

Название материала/Название конференции (форума, мероприятия), (дата издания).
Типография.

10. Аннотации должны быть представлены на трёх языках (на языке, на котором написана статья, а также на азербайджанском, русском и английском) и составлять от 150 до 200 слов. Сначала указывается название статьи — по центру, заглавными буквами, курсивом и чёрным шрифтом. На следующей строке — имя автора, выровненное по правому краю и написанное чёрным жирным шрифтом. Под именем указываются учёная степень, место работы, страна гражданства и адрес электронной почты автора. Например:

НАЗВАНИЕ СТАТЬИ

Имя АВТОРА

*Учёная степень, место работы,
страна, которую представляет
Адрес электронной почты*

АННОТАЦИЯ

После имени автора пропускается строка.

11. Статьи, не написанные в соответствии с настоящими правилами, с орфографическими, стилистическими ошибками, приниматься не будут.

12. Представленные статьи должны быть вместе с заключением эксперта в соответствующей области.

13. Статьи публикуются на основании мнения членов редакции.

14. Публикация статей платная (кроме сотрудников Института Востоковедения). Оплата доступна в соответствующих отделениях банка.

PUBLICATION REQUIREMENTS

1. Articles submitted for publishing in the scientific-theoretical journal “Eastern Studies” are accepted in printed form or in a flash drive being produced in Azerbaijani, Russian, and English languages.

2. Abstracts should be produced in Microsoft Word, written in Times New Roman typeface (size 14pt), 1.5 line spacing;

3. Margins:

Left: 3 cm;

Right: 1 cm;

Top: 2 cm;

Bottom: 2 cm.

4. Paragraphs should be indented by one cm space.

5. Title:

The title of the article should be given first, followed by a blank line, and then the author's name. The title of the article should be in uppercase, bold characters at the middle of the page. The author's name should be in bold on the right. All letters of the last name should be bolded and capitalized, for example,

TITLE OF THE ARTICLE

Author's NAME

6. The author's academic degree, workplace, and email address are given in italics below the surname, for example:

Author's academic degree, institutional affiliation

E-mail: author's electronic mail address

7. Keywords in the language of the article should be written in italics below the abstract, using 12-point font and single line spacing:

Keywords: *keywords used in the paper*

8. Articles should be divided into internal sections: Introduction, I, II... and Conclusion. The paragraphs should be named.

9. References should be provided in accordance with APA style and in an alphabetical order. Other formattings will not be tolerated.

In-text citation should be given in the following order: author's surname, initials, year of publication, page number. For example: (Mammadov A.I., 2008, p.34)

The word *references* should be written, after a blank line, in the middle in bold and italics, for example,

REFERENCES

Book title:

Author. A. A. (year). *Title of the book*. Place of publication, Publisher name.

Article title:

Author, A. A., (year). Title of the article. *Journal Title, Volume (Issue)*, pages. DOI.

Conference materials:

Title of material/Conference (forum, event) name (date of publication). Publisher name.

10. Abstracts must be provided in three languages (the language of the article, as well as Azerbaijani, Russian, and English), and should be between 150 and 200 words in length. First, the article title should be centered, written in uppercase letters, italics, and in black font. On the next line, the author's name should appear aligned to the right, in bold black font. Below the name, the author's academic degree, workplace, country of citizenship, and email address should be indicated. For example:

ARTICLE TITLE

Author's NAME

*Academic degree, workplace,
representing country
Email address*

ABSTRACT

11. There is a blank line before the author's name.
12. Articles that do not follow these guidelines and contain spelling and/or stylistic problems will not be considered.
13. Articles are published based on the approval of the editorial staff.
14. The journal is paid (except for the staff of the Institute of Oriental Studies). Payment is available at the relevant bank branches.

Kompüter tərtibçisi:
Bədii tərtibat:

Rəvanə İlmanqızı
Şəlalə Məmməd

Formatı 60x84 ¹/₈
Həcmi 24,75 ç.v.
Tirajı 300